

אוניברסיטת בן גוריון בנגב
הפקולטה למדעי הרוח והחברה
המחלקה להיסטוריה של עם ישראל

דמותה של ההנהגה היהודית בגטו וילנה בראי יומני התקופה

חיבור זה מהווה חלק מהדרישות לקבלת התואר "מוסמך למדעי הרוח והחברה" (M.A.)

מאת: אלון גוברין

ת.ז. 059698340

בהנחיית: דר' גולי נאמן ערד

באר שבע

יולי 2008

אוניברסיטת בן גוריון בנגב
הפקולטה למדעי הרוח והחברה
המחלקה להיסטוריה של עם ישראל

דמותה של ההנהגה היהודית בגטו וילנה בראי יומני התקופה

חיבור זה מהווה חלק מהדרישות לקבלת התואר "מוסמך למדעי הרוח והחברה" (M.A.)

מאת: אלון גוברין ת.ז. 059698340

בהנחיית: דר' גולי נאמן ערד

תאריך: _____

חתימת המחבר: _____

תאריך: _____

אישור המנחה: _____

תאריך: _____

אישור יו"ר וועדה מחלקתית: _____

תקציר העבודה

יומנים הם מקור בלתי נדלה של אינפורמציה עלומה בדבר קורות היהודים ואופן התמודדותם בתקופת השואה. בעבודה זו נבחנו יומנים מגטו וילנה הידוע בקורותיו הדרמטיים. הם מאפשרים מגע שהוא כמעט בלתי אמצעי עם הכותב ופורשים בפני הקורא את המציאות המשתקפת מן הטקסט מזווית ראייה מקורית וייחודית. כל יומן מציג לנו תמונה רחבת יריעה של חיי היום-יום בגטו על פרטיהם הגדולים והדרמטיים מחד והקטנים והתפלים לכאורה מאידך. בעזרתם, ביקשתי להאיר את דמותו השנויה במחלוקת של ראש היודנראט בגטו וילנה – יעקב גנס וזאת דרך עיניהם של אינטלקטואלים מנהיגי ציבור ואחרים אשר כתבו בגטו. גנס היה דמות שנויה במחלוקת. רבים בגטו הסכימו עם משנתו, אשר תמציתה הייתה "הצלה דרך עבודה". גנס העריך שככל שהגטו יהיה פרודוקטיבי יותר, מחויב למשימות שהוטלו עליו, ונקי מגורמים חתרניים ניתן יהיה להציל יותר יהודים, בעיקר צעירים, כדי שיהיה ליהדות ליטא המשך. לשיטתו, משמעות אלטרנטיבת המרידה, הייתה חיסול טוטלי של הגטו על יושביו. לעומתו, ניצב המחנה שהאמין, כי גנס אינו אלא כלי שרת בידי הגסטאפו והוא למעשה משרת את האינטרסים של הנאצים באמצעות ביצוע תוכניותיהם.

חשיבות המחקר בהארת אישיותו ותפיסת עולמו של ראש היודנראט בגטו וילנה יעקב גנס, מזווית שטרם נבדקה עד כה והיא יומני התקופה. באופן טבעי, כל אחד מהיומנאים תאר את גנס כדמות שונה וחשף בעשותו כן את תפיסת עולמו.

בצד המתודולוגי, ביקשתי לברר האם בכלל, ואם כן, עד כמה ניתן לתת ליומנאים את התואר "מקור היסטורי". בעייתיות רבה נודעת ליומנים וליומנאים בדיון ההיסטורי. מחבר היומן יודע רק חלק מהמאורעות ולפעמים אין הוא תופס את הקשר ביניהם. לעיתים תכופות הוא יודע רק על הנעשה ברחוב שלו, בחצרו, בדירתו, ואיננו יודע על הנעשה בגטו כולו. במילים אחרות, רבים ממחברי היומנים אינם רואים את התמונה הכוללת של המצב במקום והזמן שהם דנים בו. לעיתים דבריהם לוקים במתן גוון אישי מתוך רצון להעלות על נס את פועלו של אדם הנראה בעיני הכותב כגיבור התקופה, או להיפך, מתוך רצון להפחית מערכו של אדם שלא עמד בעיניהם במבחן הזמן. משום כך, בחנתי את ערך היומן בהשוואה עם יומניהם של אחרים מאותו גטו. עימות כזה הוא מעיין ביקורת מקורות המקנות משקל

היסטוריוגרפי לעדויות. השוואת החומרים וניתוח טקסטים הנכללים ביומנים סייעו לנו לדלות את האובייקטיבי מתוך מעטה הסובייקטיביות. קריאת החומרים מהיומנים התבצעה תוך השוואה לנכתב על גנס וההנהגה היהודית ממקורות שונים כמו ספרי זיכרונות, עדויות, ומסמכים ארכיוניים, אשר נתנו תמונה מקיפה אודות גטו וילנה.

טענתי היא, שהיומנים אשר נכתבו בוילנה הם מקור היסטורי-ספרותי בעל חשיבות מיוחדת. ניתן באמצעותם ללמוד ולחוש את האווירה שבהם נכתבו הדברים. תקפותם ההיסטורית בעלת ערך רב אף אם נביא בחשבון את מציאות חייו של הכותב, אשר כפתה עליו אי ידיעה של אירועים או חוסר הבנתם בשל פרטים חסרים או פרספקטיבה צרה. מספרם הרב יחסית של יומני גטו וילנה מקלים את מלאכת המחקר, מאחר והם מאפשרים הצלבה ואימות אירועים ופרטים מלבד מגוון הדעות והתחושות אשר הם חושפים. הם אפשרו לבחון ולהעריך את פעולותיה השנויות במחלוקת של ההנהגה, הן מהבחינה ה"פראקטית" והן בראי תקפותם המוסרית. ניתוח היומנים עזר לנו להעריך מה היה יחסו של הרחוב היהודי אל מנהיגיו בכלל ואל ראש היודנראט – יעקב גנס בפרט.

בעוד שההערכה להנהגה הרשמית משתנה בהתאם לכותב, הרי שעל המשטרה היהודית בגטו,

איש לא יצא ללמד זכות וההבדלים בתיאוריה מתבטאים רק במידת החריפות הלשונית בה נאמרים הדברים. המשטרה היהודית בוילנה, בדומה לגטאות אחרים, גם אם הייתה קורבן של השיטה הנאצית, הייתה החוליה החלשה ביותר בהנהגה היהודית. מן היומנים עולה כי בפעולתה ובדרכי התנהלותה, פגעה ברוח העמידה של הציבור היהודי.

חשיבותו של גנס נובעת גם מדמותו רבת פנים והקוטבית, ומהפרדוקס המתקיים בו. הוא מגלם בתוכו את דילמות ההנהגה היהודית בכלל ודילמות אשר היו אופייניות לגטו וילנה בפרט, כמו החלטתו הרציונאלית לדבוק במטרתו להציל את שארית יהודי ליטא תוך "תשלום" מחיר מוסרי, חברתי ואישי. בויכוח היסודי על לוחמה והצלה שהתנהל בין היודנראט למחתרת בגטו, היה לדעתי, הצדק עם ההנהגה.

רבים מתושבי הגטו סברו שפעולותיו חסרות ערך. כל מעשה שנבע מ"חצר המלכות" נחשב למרעיל. חלק מתושבי הגטו זיהו את הרוע והרשעות עם שמו של גנס. הוא שאף לתווך בין הגסטאפו

המרמה לגטו המרומה, תוך ידיעה והבנה שהוא סופג מהלומות משני הצדדים. מתושבי הגטו שתחילתה ביקורת וסופה שנאה ומאנשי הגסטאפו אשר לא הזדקקו לא לביקורת ולא לשנאה.

לגנס היו מטרות וחזון שתמציתן להקטין את מספר הקורבנות ולהגביל אותם לסוגי אוכלוסייה "בלתי חיוניים" להמשך קיומו של העם. גנס פעל בצלילות דעת ושיקול קשה ואכזרי כדי להגשים את יעדיו. הוא נטל חלק באקציות מתוך הכרה שהממשל הגרמני מסוגל היה לבצע אקציות ולרצוח כל מספר יהודים בכל עת שיחפוץ, באמצעות משטרת הביטחון ויחידות ליטאיות שפעלו בפיקודה וללא צורך בסיוע של גורמי מנהל יהודי בגטו. גנס ידע שבמידה ובחירת הקורבנות תעשה על-ידי הגרמנים או הליטאים, הראשונים להשמדה יהיו הילדים והנשים ואחריהם האינטלקטואלים – שמבחינת כושרם הפיזי, מקצועם וגילם – ברובם לא יכלו להשתלב במעגל העבודה הפרודוקטיבית הדרושה לגרמנים. שיקולים אלה הביאו את גנס ליטול חלק באקציות באמצעות המשטרה היהודית, לתת את הזקנים והחולים הכרוניים כקורבנות במקום ילדים ונשים בהם ראה את העתיד הקיומי של העם ואנשי האינטליגנציה שהיוו את קניינו הרוחני. הוא הניח שמעורבותו תאפשר לו להתמקח ולהפחית את מספר הקורבנות למינימום האפשרי ובפועל למסור להם מספר נמוך ממה שסוכם. גנס גם ידע שציות לדרישות הנאצים היה תנאי בל יעבור להמשך קיומו של כל גטו. הוא ורוב הציבור אשר קיבל את גישתו, פעלו והגיבו בהתאם לתנאים שהכתיבה להם המציאות, וזו לא אפשרה תגובה אחרת. בתנאים אשר שררו, מדיניותו של גנס הייתה היחידה שנתנה תקווה וסיכוי כלשהו לחיים.

אני טוען שגנס לא נכשל בשום מבחן מוסרי ותעיד על כך התמיכה הציבורית לה זכה בכל קונפליקט משמעותי שהתרחש בגטו. כך היה, בהסכמה העקרונית לקונספציה של העבודה כערבות לקיומו של הגטו, בהעדפת טיפולו בגרושים על-פני טיפולם של הגרמנים ובמיוחד בפרשת ויטנברג. הגבול בין המותר לאסור נקבע על ידי הכוונות ובכך אני מאמץ את מסקנתו של הרמב"ם – כשמדובר במעשיו של המנהיג כדי להציל את חיי אחיו: אם כוונתו הייתה להכשיל ולהרע אזי חייב הוא לתת את הדין. אולם, אם הכוונות הן להציל, אפילו אין בטחון או אי אפשר לדעת מראש אם ניסיון ההצלה אכן יסתיים בהצלחה – החובה היא לנסות ולעשות את הנדרש. לא התוצאות קובעות אלא הכוונות. גנס, שכולו היה כוונות טובות, עשה את הנדרש.

ההיסטוריה המוחשית היחידה שאפשר לדלות היא זו הנישאת בסיפורים אישיים. משלב ההתפוררות הקולקטיבית ועד שלב הגירוש והמוות, היסטוריה זו, אם תוכל להיכתב כל עיקר, צריכה להיות מוצגת בסיפור המשולב של גורלות יחידים.

שאול פרידלנדר. *גרמניה הנאצית והיהודים – שנות הרדיפות, 1933-1939*

תוכן עניינים

הקדמה.....3

פרק ראשון: יומני שואה – רקע היסטורי ומתודולוגיה.....8

א. מאפייני היומן 8

ב. מדוע הם כתבו? 11

ג. היומן כמקור היסטורי 24

פרק שני: וילנה היהודית ממלחמת העולם הראשונה עד חיסול הגטו.....32

א. בין שתי מלחמות העולם 32

ב. יהודי וילנה תחת השלטון הליטאי והסובייטי 34

ג. כיבוש וילנה על ידי הגרמנים וראשית הפגיעות ביהודים 36

ד. הקמת היודנראט הראשון 40

ה. יהודי וילנה נדחסים לגטו. 41

ו. אוכלוסיית הגטו והריבוד החברתי החדש 46

ז. יממה בגטו 49

פרק שלישי: היודנראט הראשון בוילנה והקמת המשטרה היהודית בראי יומני הגטו.....53

א. כותבי היומנים 53

ב. ההנהגה היהודית בגטאות בראי ההיסטוריוגרפיה 57

ג. היודנראט הראשון והקמת המשטרה היהודית 61

פרק רביעי: היודנראט בראשות יעקב גנס.....76

א. מינויו של גנס ופעולותיו הראשונות 76

ב. גנס והאקציות 87

ג. גנס ודוקטרינת ה"הצלה דרך עבודה" 95

ד. גנס והמחלת בגטו 102

ה. מותו של גנס 112

סיכום.....116

ביבליוגרפיה.....124

הקדמה

אדולף ברמן, פעיל ציוני במחתרת בגטו ורשה, כתב בספרו "במקום אשר יעד לי הגורל" את הדברים הבאים: "אני קובע במוחלט, כי כל המפלגות הפוליטיות בגטו וכל עיתונות המחתרת היהודית מכל הזרמים דנות לגנאי ולשמצה באורח חד משמעי הן את היודנראט והן את משטרת הגטו. יחס זה של שנאה ותעוב בא לידי ביטוי ... ביומנים של סופרים שונים ושל עסקני ציבור שנכתבו בגטו. כל היומנים והתיאורים האוטנטיים שנכתבו בזמן ההוא... הם הם שמשקפים את המציאות של אז ואת האמת ההיסטורית"¹. בזיכרונותיהם של ניצולי שואה ובעדותם ניתן למצוא לא מעט התייחסויות לראשי היודנראטים, ורבים מן הדברים שנכתבו שנים אחרי המאורעות עצמם דומים לקביעותיו של ברמן.

מבחינה היסטוריוגרפית, נושא ההנהגה היהודית הוא אולי הסבוך והטעון ביותר בחקר השואה והוא נתון לויכוח סוער מאז הקמתן של המועצות עצמן במהלך המלחמה². ברבים מהמחקרים והעדויות הועלו טענות קשות נגד ראשי היודנראטים, ואלה אף הוצגו כדרג הנמוך ביותר במנגנון הבירוקרטיה של הנאצים. לאור טענות אלה ראוי לבחון כיצד נתפסה ההנהגה היהודית על ידי קורבנות הנאצים עצמם בתקופת השואה, ולברר האם יומני התקופה אכן משקפים את היחס השלילי כלפי ראשי היודנראטים, כפי שמוצג בהרבה מהמחקרים, ואם לאו, מדוע?

בבואנו לברר סוגיה זו, יש לזכור ולאזכר שהן בני הזמן והן החוקרים היו נתונים להשפעות חברתיות, פוליטיות ואישיות, הבאות לידי ביטוי בתיעוד ובמחקר. בהכללה, ניתן להצביע כבעלי השפעה על שני גורמים מרכזיים: בקרב כותבי היומנים היה זה הגורם האישי – האופן שבו ההנהגה השפיעה על חיי היום יום של הנצורים בגטאות. עד לעשורים האחרונים, בקרב ההיסטוריונים ובמיוחד היהודים שבינם, הציונות והאידיאולוגיה של "שלילת הגלות", היוותה קרקע פורייה לביקורת

1 אדולף ברמן, במקום אשר יעד לי הגורל, תל אביב תשל"ח, עמ' 81
2 הספרות המחקרית בנושא זה היא עצומה. ראה י' גוטמן ור' מנבר (עורכים), דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית, ירושלים תש"ם. כמו כן י' גוטמן וג' גרייף (עורכים), השואה בהיסטוריוגרפיה, ירושלים תשמ"ז ובמיוחד מאמרו של א' וייס, "המחלוקת בהיסטוריוגרפיה על דמותם של היודנראטים ותפקידם" עמ' 555-569 וספרו של ישעיהו טרונק, יודנראט, ירושלים, תשל"ט.

על תגובת ההנהגה היהודית. אין בכך לומר שהקורבנות היו נטולי אוריינטציה אידיאולוגית, אך סביר לטעון שתגובתם לפעולות היודנראט הושפעו יותר ממצבם הקיומי אישי.

בעבודה זו, אנסה לבחון כיצד משתקפת דמותו של מנהיג אחד, יעקב גנס ראש יודנראט בגטו וילנה, דמות שהייתה ונותרה שנויה במחלוקת. ישמשו אותי יומנים של אינטלקטואלים, אישי ציבור ואחרים, אשר תיעדו את הקורה בגטו במהלך התקופה ודרכם אנסה לתהות על יחסם של בני התקופה להנהגה היהודית. נסיבות החיים שהשתנו באופן קיצוני, העמידו את האינטלקטואלים בגטאות בפני מצב חסר תקדים. אולם, כפי שיתברר בהמשך העבודה, אלה לא "נבלעו" בין יושבי הגטו והתכנסו באסונם שלהם, אלא בחרו לעמוד בראש ארגון פעולות סיוע, בהקמת מוסדות תרבות בגטו ובעידוד הקהילה.

בצד המתודולוגי, אבקש לברר האם בכלל, ואם כן, באיזו מידה ניתן לתת ליומנאים את התואר "מקור היסטורי". בעייתיות רבה נודעת ליומנים וליומנאים בדיון ההיסטורי. מחבר היומן יודע רק חלק מהמאורעות ולפעמים אין הוא תופס את הקשר ביניהם. לעיתים תכופות הוא יודע רק על הנעשה ברחוב שלו, בחצרו, בדירתו, ואיננו יודע על הנעשה בגטו כולו. במילים אחרות, רבים ממחברי היומנים אינם רואים את התמונה הכוללת של המצב במקום והזמן שהם דנים בו. לעיתים דבריהם לוקים ב"קולוריזציה", כלומר מתן גוון סובייקטיבי, מתוך רצון להעלות על נס את פועלו של אדם הנראה בעיני הכותב כגיבור התקופה, או להיפך, מתוך רצון להפחית מערכו של אדם שלא עמד בעיניהם במבחן הזמן³. מובן שעדותם של הכותבים, שבולט בה היסוד הביוגראפי, היא מעצם טיבה סובייקטיבית, ובתור שכזו היא טעונת בדיקה ביקורתית ואימות עם מקורות אלטרנטיביים. משום כך, יש לבחון את ערך היומן בהשוואה עם יומניהם של אחרים מאותו גטו. בעזרת אימות כזה אפשר לוודא את אמיתות העובדות המסופרות ביומנים ולהשלים את העדויות. העימות מסייע לנו לדלות את האובייקטיבי מתוך מעטה הסובייקטיביות ולקרב את ההיסטוריון לאמת ההיסטורית.

חוקרים התעמקו בשאלות התנהגותם של המבצעים והפסיכולוגיה שלהם ואילו היהודים, הקורבנות, לבשו על פי רוב דמות של המון אילם פאסיבי ואנונימי. גם הקבוצות שעוררו סקרנות ומשכו תשומת לב כמו אנשי היודנראטים, המורדים והלוחמים היהודים, תוארו אף הם במונחים

³ מ. אליאב (עורך), *עיונים בתקופת השואה*, אוניברסיטת בר אילן, 1980, מאמרו של מ. דבורצקי, "יומני גטו וילנה", עמ' 81.

סטריאוטיפים מכלילים. אולם, יומנים אישיים או יומנים פרטיים ציבוריים הם מקור בלתי נדלה של מידע בדבר קורות היהודים, הגטאות, ההשמדה ואופני ההתמודדות עם כל הנוגע לשואת היהודים. כמו כן, כוללים היומנים חומר מאלף אודות ההווי וחיי התרבות העשירים ומאפשרים על ידי כך להפגיש את הנורמאלי עם הנורמאלי.

כתיבת יומנים, שימשה מעצם טבעה כמעין מקלט ליחיד ממצוקתו: כעין בר שיח מדומה, שבפניו יכלו לתנות את צרותיהם האישיות, אשר היו שלובות בסבלו הבלתי נגמר של הציבור. עם זאת, יש לציין, שהיומנים הם עדות אותנטית, שניתן לחוש בה את אוירת הזמן, להכיר את הלכי הרוח ששררו בציבור היהודי ובהתמודדות היומיומית על קיומו. אך חומר התיעוד נועד, גם אם לא תמיד במפורש, להוות עדות לימים הבאים ואולי, כפי שהובעה המשאלה ברבים מהיומנים, לשמש כמסמך משפטי או היסטורי, בעתיד. היומנים והרשימות של היהודים שנכתבו בימי השואה חושפים את עולמם הפנימי של בני אדם השרויים במצוקה חריפה ובמתח מתמיד, ומאפשרים במידת מה להבין את סבך הלבטים, את הבעיות וההכרעות אשר בפניהם עמד הציבור היהודי ומנהיגיו. ליבת המחקר מתמקדת בהארת אישיותו ותפיסת עולמו של ראש היודנראט בגטו וילנה – יעקב גנס, וזאת, מזווית שטרם נבדקה עד כה - יומני התקופה. המחקר יאיר מזווית נוספת את הלך הרוח בגטו וילנה ביחס לתפקודו ולפועלו של מנהיגו. גנס היה דמות שנויה במחלוקת. הגטו היה חלוק בדעתו בנוגע למעשיו של גנס. מחד, היו כאלו שגידפוהו על מעשיו, מאידך, אחרים החזיקו בדעה כי זו הייתה הדרך היחידה להציל לפחות מעט יהודים. משנתו בתמציתה היתה "הצלה דרך עבודה". גנס העריך שככל שהגטו יהיה פרודוקטיבי יותר, מחויב למשימות שהוטלו עליו ונקי מגורמים חתרניים ניתן יהיה להציל יותר יהודים, בעיקר צעירים. כך, האמין, יבטיח את המשכייתה של יהדות ליטא. לשיטתו, משמעות אלטרנטיבת המרידה, היא חיסול גמור של הגטו על יושביו. לעומתו, ניצב המחנה שהאמין, כי גנס הוא אינו אלא כלי שרת בידי הגסטאפו, והוא למעשה משרת את האינטרסים של הנאצים באמצעות ביצוע תוכניותיהם והוראותיהם. ביקורת זו התחזקה לאור קשריו ההדוקים עם אנשי המנהל הנאצים בתפקידו כמפקד המשטרה היהודית, לעתים אף בעקיפת החלטות היודנראט ובניסיונותיו להבטיח שקט כמעט בכל מחיר.

אלה אם כן, היו הנסיבות והברירות שבתוכן פעל גנס בגטו וילנה. דמותו קונפליקטואלית, אך מעבר לכך מגלמת בחייה את הדילמות המוסרית שבאו לעולם בעקבות הנאציזם. כך למשל, כשפגש

יהודים שברחו מן הרציחות בפונאר, הוא ביקש מהם לשמור בסוד את מה שראו. הוא הזהיר אותם כי אם הם לא רוצים שמשפחתם תיפגע, עליהם לא לספר כלל על המראות הנוראים. יש שראו זאת כניסיון לשמור על שקט בגטו לטובת יושביו היהודים, ויש שראו בכך כניעה לתכתיבי הנאצים. בינואר 1942 אסר גנס על הפצת שמועות ויצירת פאניקה. באוקטובר 1942 דרשו הנאצים מגנס לשלוח את המשטרה היהודית לגטו אושמיאנה ולמסור לידיהם כ-1,500 ילדים ונשים לא עובדות. גנס התמקח על מספר האנשים שיכללו באקציה, והצליח להוריד אותו לכדי 406 נפשות. ב-23 באוקטובר הוא שלח דווקא חולים כרוניים וזקנים, ולא ילדים ונשים. בבסיס פעולה זו, שהייתה שנויה במחלוקת, עמדה התפיסה כי יש להציל את עתיד העם היהודי, ולכן הדגש היה על הצלת ילדים והחזקים מבין העם. אופן פעילותו של גנס בפרשה זו הוא מעשהו השנוי ביותר במחלוקת, וכך גם האידיאולוגיה המשתקפת ממנו.

במסגרת עבודה זו אבחן יומנים, כולם מגטו וילנה הידוע בקורותיו הדרמטיים. קיימים שבעה יומנים מגטו וילנה וכל אחד מהם מבטא הלך רוח המביא את אישיותו ופרשנותו של הכותב על אירועי הגטו ובאופן טבעי, כל אחד מהיומנאים מתאר את ההנהגה היהודית בראשות גנס באופן שונה וחושף בעשותו כן את תפיסת עולמו וגישתו כלפי פועלם. באמצעות קריאתם הצמודה של היומנים, אנסה להבין את דעת הקהל של עדת יהודי וילנה בכל אחד מהצמתים הטרגיים בהם עמד גנס: אקציית המשטרה היהודית באושמיאנה, פרשת ויטנברג והמאבק במחתרת, משלוח היהודים למחנות עבודה והתנהלותו הכללית של גנס כראש היודנראט.

מבין שבעת היומנים אשר נכתבו בוילנה אתמקד בשישה, שמתוכם פורסמו ארבעה כספרים:

זליג קלמנוביץ, "יומן בגטו וילנה וכתבים מן העיזבון שנמצאו בהריסות".

גרגורי שור, "רשימות מגטו וילנה".

הרמן קרוק, "היומן של גטו וילנה".

יצחק רודשבסקי, "יומנו של נער מוילנה".

כמו כן, אעשה שימוש ביומנו של ד"ר לזר אפשטיין – אשר לא פורסם ונמצא בארכיון "יד ושם" וב"יומן גטו וילנה" מאת המורה משה אוליצקי אשר נמצא בארכיון "מורשת"⁴.

כל אחד מהיומנים (למעט זה של יצחק רדושבסקי אשר חובר בהיותו נער) נכתבו על ידי אינטלקטואלים המשויכים לזרמים פוליטיים שונים. בנוסף לגיוון הפוליטי של הכותבים, עומדת לזכות היומנים כמקורות היסטוריים העובדה כי כמה מהם, מסונכרנים באופן כרונולוגי ומתארים בהצלבה את אותם האירועים וצירי הזמן. חלק מהכותבים היו דמויות ידועות ומוכרות בחיי הגטו ופעלו בענייני ציבור בקרב יהודי וילנה. כבעלי השפעה על הציבור הרחב חשיבות דבריהם על גנס ועל ההנהגה היהודית רבה.

העבודה תכיל ארבעה פרקים:

הפרק הראשון, "יומני שואה, רקע היסטורי ומתודולוגיה", בודק את המאפיינים של יומני שואה, תוך התמקדות במניעים של הכותבים תחת הלחץ והאימה בהם היו נתונים. הפרק גם עוסק בסוגיה של יומנים כמקור היסטורי. הפרק השני יעסוק ב"וילנה היהודית ממלחמת העולם הראשונה עד חיסול הגטו היהודי בה". פרק זה יסקור את מצב היהודים בוילנה כשני עשורים לפני הקמת הגטו וארגון החיים בתוכו על ידי ההנהגה היהודית, עד חיסולו. הפרק השלישי "היודנראט הראשון בוילנה והקמת המשטרה היהודית", יתמקד בהקמת שני המוסדות החשובים ביותר בגטו, כפי שהדבר השתקף ביומני הגטו. הפרק יכיל התייחסות להנהגה היהודית בתקופת השואה, בראי ההיסטוריוגרפיה. הפרק הרביעי "גנס בתפקיד ראש היודנראט" יתמקד ביעקב גנס ודמותו כפי שבאה לידי ביטוי בקרב הכותבים על רקע האירועים המרכזיים שהתחוללו בגטו. כמו כן, אעמוד על תפקוד היודנראט בכללותו, המשטרה היהודית ושאר פונקציות ההנהגה והשליטה בגטו תחת שלטונו, כפי שראו וחוו אותם כותבי היומנים.

⁴ לא יעשה שימוש ביומן "אני חייבת לספר" – אשר כתבה מאשה רולניק, משום שיש בו רק הדים מעטים לחיים הציבוריים בגטו.

פרק ראשון: יומני שואה – רקע היסטורי ומתודולוגיה

א. מאפייני היומן

יומנים אישיים היו כנראה סוג הכתיבה הנפוץ ביותר בתקופת השואה. ידוע על כמות עצומה של יומנים שנכתבו בעת ההיא ורבים מהם הוסתרו, הושמדו או אבדו ולא נמצאו עד היום. יהודים כתבו יומנים בגטאות, ביערות, במסתור, במנזרים ואפילו במחנות ההשמדה. את רובם ליווה פחד מתמיד שיומנם יתגלה והם ייענשו בחומרה ואף ישלמו בחייהם על הכתיבה. קשה להעריך במדויק את היקף התופעה, אך אין כל ספק כי היקפה הוא מרשים ביותר. בארכיון המכון היהודי בורשה ישנם כ- 300 יומנים שנכתבו במהלך הכיבוש הגרמני⁵ ומספר דומה קיים בשלושת הארכיונים המרכזיים לחקר השואה בישראל – ארכיון "יד ושם", בית לוחמי הגטאות וארכיון מורשת. יומנים רבים נוספים מצויים בארכיונים במדינות אחרות שחלקם נפתחו למחקר רק בשנים האחרונות, כמו למשל הארכיונים בברית המועצות לשעבר ומזרח אירופה⁶. יתר על כן, יומנים רבים, שגם את מספרם קשה להעריך, מצויים בידיים פרטיות: לעתים של ניצולים או יורשיהם, לעתים של בני משפחה או ידידים של הכותבים שנספו ולעתים אצל אנשים שמצאו את היומן או שהוא הופקד בידם בתקופת המלחמה.

סביר להניח כי רק חלק ואולי מיעוט מכתבי היד שרדו את האירועים. רבים מהם, כך נותנת הדעת, הושמדו או אבדו במהלך התקופה. דווקא אותם אלה שניצלו, לעתים בדרך מקרה, מעידים עד כמה סביר שכה רבים אחרים נעלמו לגמרי⁷. במקרים מסוימים ישנן אף התייחסויות מפורשות, ביומנים ובתעודות אחרות, לכתיבתם של יומנים אחרים שעד היום לא נמצאו⁸.

⁵ עמוס גולדברג, "אני" חסר אונים – כתיבת יומנים בתקופת השואה, חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 2004, עמ' 14. במחקרה על יומני שואה, טוענת גרברני שנכתבו מאות יומנים אשר נמצאים בארכיונים בישראל ארצות הברית ואירופה. ראה: p.11, 2006, *Numbered Days*, Yale University Press, Alexandra Garbariny.

⁶ Yitzhak Arad, 'Wartime Diaries and Letters on the Holocaust in Soviet Archives', *Holocaust Chronicles* pp. 243-256
⁷ היומן של דוד רובינוביץ נמצא לדוגמה באקראי בערמת זבל. דוד רובינוביץ, *יומנו של הנער דוד רובינוביץ*, תל אביב, הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, תשכ"ד.

⁸ עמנואל רינגלבלום מונה מספר יומנים שאבדו ומסכם: "ידוע שאנשים רבים בווארשה ניהלו יומנים. מסתבר שאך מעט מכל זה הגיע לצבור הרחב. מבול הגירוש שוטף ומציף את הכל, משמיד הכל. אינו משאיר זכר. לשווא נשלחו אנשים לדירות המגורשים כדי לחפש את הכתבים שנתרו לא מצאו מאומה. כי הכל הושלך לאשפה, הושמד ונשרף". עמנואל רינגלבלום, *כתבים אחרונים* (כרך ב'), ירושלים,

בהקשר כללי יותר, היומנים מציגים תופעה חברתית אינטלקטואלית ותרבותית רווחת. בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20, רבים מקרב שכבת הבורגנות כתבו יומנים אישיים⁹. כתיבה זו, שלא מדעת ולא במתכוון יצרה מעין תשתית, בבחינת מכנה משותף תרבותי בין כותבים יהודים מכל רחבי אירופה אשר עסקו בכך במהלך המלחמה. רבים מהם, בעיקר במערב אירופה, שידרו תחושה של פשיטת רגל מוסרית טוטאלית גם אצל כוחות הכיבוש הנאצי וגם בקרב כוחות הברית, בעוד שאחרים האמינו שהעולם יתקן את עוולותיו אחרי התבוסה של גרמניה הנאצית. ניתן לאתר שוני באופי הכתיבה בהתאם לקהל היעד: יומנאים שהיתה להם משפחה (מחוץ לאירופה הכבושה), הפנו את יומניהם לקהל מוכר וספציפי, בזמן שאחרים ובעיקר אלה שאיבדו את כל יקיריהם כתבו לעולם בכללותו. אלכסנדרה גרברניני (Garbariny), מצאה, שקיים גם שינוי על רקע נקודת הזמן בכתיבתם: אלה אשר כתבו במחצית הראשונה של המלחמה קיוו שיומניהם יסייעו לתקן את העולם היהודי אחרי המלחמה בעוד אלה שכתבו במחצית השנייה, בעת הרציחות ההמוניות וחשו שתיקון וגאולה כבר אינם אפשריים. השינוי ניכר גם באותם כותבים עצמם שכתבו לאורך כל התקופה הן כקורבנות והן כעדים מתעדים¹⁰.

החיפוש אחר נייר ואמצעי כתיבה לא תמיד היו קלים להשגה והחומרים שעליהם נכתבו היומנים מעידים על קושי זה. כך לדוגמה, ישנם יומנים שנכתבו על פתקים או על ניירות מזדמנים. אולם מעבר לקשיים הטכניים, מעידים הכותבים כמעט תמיד כי כתיבתם הייתה כרוכה בסכנה ובדרך כלל, סכנת חיים.

ריבוי היומנים אינו מובן מאליו. תעצומות הנפש הדרושות לכתיבה על הקורה את המתעד לקראת מותו, בין אם ידע הקורבן את אופן מותו המדויק ובין אם לאו, מן הסתם היו קשות לגיוס יותר מאשר להתגבר על הפחד שמא עיסוקו האסור יתגלה. אל נוכח הסכנה בה הוא שרוי, יהיה זה יומרני לשרטט פרופיל מדויק ומייצג של היהודי המעלה על הכתב את מחשבותיו, קורות משפחתו וקהילתו,

(יד ושם בית לוחמי הגטאות), תשנ"ד, עמ' 33-34. חלק מכותבי היומנים מדווחים על יומנים שאבדו ועד היום לא נמצאו. ראה לדוגמה ביומנו של זליג קלמנוביץ, *יומן בגטו וילנה וכתבים מהעזבוני שנמצא בהריסות*, תל אביב, הוצאת מורשת וספריית הפועלים, 1977.

⁹ החל מהמאה ה-19 הכתיבה רווחה מאד ויש המזהים את הז'אנר כנשי, בעיקר משום שתחושת הדיכוי וחוסר הלגיטימציה החברתית, הובילו לכתיבה אינטימית שתועלה לעיתים קרובות לכתיבת יומן.

ראה: Lorna Martens, *The Diary Novel*, Cambridge, 1985, p.173.

Garbariny, *Numbered Days*, p.22

הרהוריו והתלבטויותיו. בינם היו ילדים ובני נוער, יהודים חסרי השכלה ומשכילים, דתיים ושאינם שומרי מצוות, בעלי השקפות פוליטיות שונות, ומרקעים תרבותיים שונים. היומנים שנכתבו בתקופת השואה הם תיעוד של "חיים על הסף". ההשפלה, ההתעללות, המחסור, האיום ונכוחתם התמידית של המוות והרצח, חלחלו לנפש האדם, לשפתו ולתפישתו העצמית. אך בצד האנורמאלי התקיים גם משהו מן הנורמאלי, ובצד הייאוש נשמעה לעיתים גם התקווה.

יומני השואה מאופיינים באינסטינקט תיעודי היסטורי - ביומנים הללו "האירועים" הם הגיבור הרבה יותר מאשר הכותב. גם כאשר אובייקט התיעוד הוא המספר עצמו, הרי אין הכתיבה נתפסת כמשרתת מטרה פרטית, אלא כמתעדת את הגיבור בהקשר היסטורי. בכך מצהיר הכותב שסיפורו הוא סיפורה הטראגי של תקופה¹¹.

היומן נכתב בזמן אמת, והכותב חסר פרספקטיבה כוללת הן על חייו והן על המאורעות שאותם הוא מתעד. הקורא, לעומת זאת, לא רק שידע את הסוף, אלא גם נהנה מהתובנות שמעניק הזמן החולף. משום כך הקורא מסוגל למקם את הסיפור בהקשרו ההיסטורי ואת סופו, שהוא בדרך כלל מותו הטראגי של הכותב. שכן, בקרב הכותבים, כתיבת היומן הוא פרי החלטה אך סיומו היה בדרך כלל פתאומי וכפוי.

יומן השואה הוא טקסט שמתעד טראומה ובהרבה מובנים תיעוד וטראומה הם מושגים מנוגדים. התיעוד מבקש לייצג את ההתרחשויות ברמת האמינות הגבוהה ביותר, וביסודו של דבר הוא מעשה של אמונה בכוחה של המילה לתרגם את המציאות לשפה ולהעניק משמעות לאירועים. לעומת זאת, ההתנסות הטראומטית היא הפוכה מטבעה, משום שיש בה משהו החומק מייצוג על-ידי שפה ואף מחבל ביכולותיו של המנסה לתארה. טראומה היא הלא עז אשר אין בכוחן של מילים לייצגו כהווייתו וכל ניסיון לתאר אותו, נידון מראש לכישלון. מי שחווה את הטראומה, חש כמעביר תיאור עובדתי דיווחי. בפועל, נאנס הכותב לחטוא לאמת ואינו מצליח להעביר את המימד הנוראי של ההתנסות. כתוצאה מן הניגוד הנ"ל הקשר שלנו עם העובדות אותן מנסה להעביר הכותב מוגבל. גם כאשר כותב היומן מספק את העובדות, מימד הטראומה מגביל את יכולתו לדבר או לכתוב את

¹¹ גולדברג, "אני" חסר אונים – כתיבת יומנים בתקופת השואה, עמ' 51.

החוויה. בלב ההתנסות הטראומטית ישנו "משהו" – איזה "יתר", שנעלם מהעין ומותיר בתוך מערכת התודעה לאקונה ריקה. משום כך הטראומה היא התרחשות של אירוע נורא אשר ה"נוראיות" שבו אינה יכולה להיות מיוצגת באמצעות השפה ובאמצעות מערכות סימבוליות אחרות. תיאור האירוע, כך חשים חווי הטראומה, הוא עובדתי, ואין הוא מצליח לתפוס את אותו מימד נורא ומזעזע של ההתנסות. מכאן נובעת פעמים רבות התחושה הקשה שמבטאים חווי הטראומה, מכך שאינם מצליחים לתאר את החוויה במילים. הם טוענים זאת גם כאשר מבחינה עובדתית תיאורם מדויק מאד ופרטני. הדבר שחומק מהתודעה אינו בהכרח עובדה כזו או אחרת, אלא משהו נוסף הקשור במשמעות החוויה עבור הסובייקט¹².

אולי לכך התכוון חורחה סמפרון, ניצול בוכנולד, אשר כתב: "אני מניח שיהיו המון עדויות... ערכן יהיה כערך נקודת ראותו של העד, כמידת חריפותו, כושר התבוננותו... וחוץ מזה יהיו תעודות... אחר כך, ההיסטוריונים ילקטו, ירכזו. ינתחו גם את העדויות וגם את התעודות: ויבנו על סמך זה יצירות מלומדות... הכל יאמר בהן, ישתמר... הכל יהיה אמיתי... רק האמת המהותית תיעדר, אותה אמת ששום שיחזור היסטורי לא יוכל להשיג, מושלם ומקיף ככל שיהיה...".¹³

ב. מדוע הם כתבו?

כתיבת יומנים הפכה לפופולארית בקרב יהודים תחת השלטון הנאצי, בעיקר משנוצר הדחף לתעד, להרהר או להתבונן על ההתרחשויות האישיות או הציבוריות ותקשורת ישירה ובינאישית הפכה לקשה יותר. כאשר ביקשו יהודים לכתוב את קורותיהם באותם מצבים קיצוניים שבהם היו נתונים, כאשר תחושת האיום הפכה למוחשית יותר ויותר וכאשר סדרי העולם התהפכו לגמרי וכאשר המוות הפך באופן גובר והולך לנוכחות ודאית ולגורל בלתי-נמנע – היומן היה נחמה פורתא. לכן, לא מפתיע הדבר, שבתקופה של שינויים עצומים ואירועים היסטוריים כבירים שבהם חשו אנשים צורך

¹² דומיניק לה קפרה, *לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה*, ירושלים, יד ושם, 2006, עמ' 15.
¹³ חורחה סמפרון, *הכתיבה או החיים*, הספרייה החדשה, תל אביב, 1997, עמ' 116.

לתעד, לצד תקופה של דיכוי אישי מאסיבי וצורך גובר של כל אדם לארגן מחדש את שרידי זהותו, פרחה סוגת היומן¹⁴.

יומנאים יהודים כתבו משפע של סיבות שונות, בחלקן תלויות דת, תרבות, לאום, נטייה פוליטית ומצב משפחתי. מודעות היסטורית וחובת הזיכרון וההנצחה הם מרכיב עתיק יומין במורשת היהודית. לעם ישראל, ונדמה שבשום עם מלבדו, נתפס הציווי לזכור כמצווה דתית לעם כולו. כשם שנצטווה ישראל לזכור, כך הוא נדרש שלא לשכוח¹⁵. רשמם של שני הצווים ניכר אצל היהודים מאז ימי המקרא והצורך לשמר למען הדורות הבאים את זיכרון הטרגדיה המתחוללת היה בוודאי מרכיב חשוב ביותר בדחף להעלות מעל דפי היומן את האירועים. היומנאים בתקופת המלחמה כתבו מתוך דחף פנימי: הם ויתרו על שעות שינה יקרות כדי לכתוב, על מנות מזון עבור בדל עיפרון. הם חשבו על העתיד בזמן שההווה היה בלתי אפשרי. במסורת היהודית מושרשת עמוקות תופעת נשיאת העדות לטרגדיה כאמצעי להתעלות עליה, והצו לתעד היה בלתי נפרד מהצו לחיות.

בקרב רבים מן הכותבים פעם הרצון לשמר את זכר הטרגדיה המתחוללת למען הדורות הבאים. הם חשו ביודעין ושלא ביודעין, כי כתיבתם עשויה להיות העדות האחרונה, כתב ההרשעה היחיד, שישרוד בהיעדרם. את חלקם, שימור ראיות הרצח הנאצי מנע מהרוצח את השליטה בדבר מותם של הקורבנות. בעשותם כן, הכותבים הרגישו כי כאשר זיכרון האירועים נשמר, החיסול אינו מוחלט.

כאמור, כתיבת יומן הייתה מהפרקטיקות התרבותיות הכלל-אירופאיות שבהן יהודים לקחו חלק במהלך המאות ה-19 וה-20. בחברה שבה פתיחות רגשית הייתה נדירה, שימש היומן מעיין אוזן קשבת לסודות הכמוסים. הכותבים היהודים, המשיכו לעשות בהן שימוש במהלך השואה בנסותם להקנות משמעות לסבלם ולתעד את הרס חייהם ועולמם. היו גם כאלה ובמיוחד בפולין במהלך המחצית השנייה של המלחמה, אשר היו עדים לזוועות הקשות ביותר, וכתבו על מנת לפרוק את כעסם ולבטא את תשוקתם לנקמה.

¹⁴ גולדברג, "אני" חסר אונים – כתיבת יומנים בתקופת השואה, עמ' 22.
¹⁵ יוסף חיים ירושלמי, זכור, תל אביב, עם עובד, 1988, עמ' 22.

רבים מכותבי היומנים לא כתבו לפני המלחמה, וחלקם אף מציינים שיחדלו לכתוב עם תום האימה והטרור הנאצי. "כבר רציתי מאוד לסיים את כתיבת היומן הזה, אבל קורות העולם מסרבות לתמוך ברצונות שלי"¹⁶ כותבת פלה שפס. אך מבין המיעוט שהחל בכתיבה טרם השואה, רבים שינו את אופיו של יומנם במתכוון, מיומן אישי ואינטימי, אשר אינו מניח באופן גלוי נמען חיצוני, ליומן המבקש לתעד את התמורות ההיסטוריות ואת השפעתן על הכותב ואשר מיועד בדרך כלל לנמען אחר ולרוב לא ידוע. אפשר שהדבר נובע מכך שחווית היחיד באירועים קיצוניים, נבלעים כמעט לגמרי בחוויה הקולקטיבית, כפי שהיטיב לתארה המורה חיים קפלן מגטו ורשה ביומנו תקופה קצרה לאחר הכיבוש הנאצי:

בתוך הטרגדיה הכללית טרגדיית היחיד בטלה ואינה באה בחשבון. אין לך אדם שקיומו לא נחרב. אין לך אדם יחיד שאחד מבני משפחתו לא נהרג. ואלה שנשארו בחיים נשארו מחוסרי פרנסה. העורקים המשקיים היותר ערים וחיוניים נשתתקו. לעומת חורבן כללי וערעור יסודות החיים אין אסון היחיד בולט ביותר. בטרם שידידי וחברי יפתח את פיו לספר את חווייתו, אני יודע מראש את כל פרטיה. כמעט שדבריו נשארים תלויים באוויר ואין סיפורו המבהיל עושה עלי רושם¹⁷. לקראת סוף ימיו, שבועות ספורים לפני שנשלח לטרבלינקה, כבר רואה קפלן את הנולד וכותב: "אם חיי יסתיימו – מה יהיה על יומני"¹⁸? במילותיו האחרונות מעיד קפלן על מקומו של יומנו בחייו. הדאגה לכתבים לא פסקה גם כשהובהר מעל לכל ספק שפסה התקווה ולכותב אין סיכוי להישאר בחיים.

במסגרת סוגיית המוטיבציה לכתיבה, ראוי להתייחס למניעים פנימיים ואישיותיים של הכותבים. הכתיבה בעולם כאוטי מעניקה לבוחר בה שליטה מסוימת בגורלו. היומנאי שעינו צופייה אל מותו והכחדת עמו, יכול באמצעות כתיבת יומן לתת משמעות למותו ובאותה מידה גם לחייו. הכתיבה, ובייחוד זו שהכותב רואה בה מסמך היסטורי, מוודאת שהכותב לא מת לשווא אלא יזכה

¹⁶ פלה שפס, בלב בערה השלהבת, יד ושם, ירושלים, תשס"ב, עמ' 98.
¹⁷ חיים אהרן קפלן, מגילת ייסורין, תל אביב, עם עובד יד ושם, תשכ"ו, עמ' 89.
¹⁸ שם, עמ' 482.

להיות שן בגלגלי הצדק במשפט ההיסטוריה. יש בכתיבה משום קשר עם העולם הנורמאלי-

נורמאטיבי. פעולה תרבותית בתוך עולם ברברי.

מעבר לפן העתידי, יש לכתיבה פן יומיומי: היומנאי שב לחדרו שבגטו, או לדרגשו שבמחנה

בעיתותיו המעטים הוא כותב ובכך, מורד מעט בגורלו. הכתיבה היא בדרך כלל אקט יומיומי שאותו

הוא בוחר לעשות, ובד בבד הוא מחדיר את מסריו להיסטוריה הנכתבת.

הדחף העצום לכתיבה ולתיעוד, פועל כמעין הכרח הכופה עצמו על הכותבים מעבר לכל שיקולי הלכה

וכדאיות. הרב משה יהושע אהרונסון שתיעד את הקורה במחנה קון, כתב בהקשרים אלה: "יסלח

הקורא על אי דיוק הדקדוקי לפרקים, ואי סדר סטטיסטי כי הנני כותב באישון לילה, בסתר תחת סכנת

מות".¹⁹

הרב אהרונסון, שלמרות היותו רב אורתודוקסי אשר מחויב להלכה האוסרת סיכון החיים

למעט שלושה מקרים של גילוי עריות, עבודה זרה ושפיכות דמים, מוכן לסכן את חייו למען כתיבת

היומן. זליג קלמנוביץ מוילנה מסביר, בראשית רשימותיו ביוני 1942, שהשתהה כשנה בכתיבת

רשימותיו משום שפחד מהסכנה הכרוכה בדבר: "היום כמלאת שנה לפרוץ המלחמה האחרונה אני

מתחיל לרשום את זיכרונותיי על הימים שעברו. חבל שלא מצאתי און בנפשי לרשום בעוד שהיו

המאורעות ניצבים כמו חיים. מתיירא הייתי שמא יראה מי שאינו צריך לראות את הרשימות. מי שלא

ידע פחד ומי שהעיז וסכן את נפשו - הוא יצליח לשמור לדור הבא את הספור המדויק על הקורות

אותנו בשנה זו"²⁰. בהמשך הוא אף מתאר כיצד מלאכת התיעוד שבשבילה הוא מקדיש את עצמו

יכולה לסכן אחרים המוזכרים בשמותיהם, ואף על פי כן הוא מצדיק את המעשה וטוען שזהו סיכון

שראוי לקחתו.²¹

פעמים רבות הייתה הכתיבה אמצעי לפריקת מתח ולהבעת רגשות אימה, זעם, כאב

והשפלה. בולט ביומנים הניסיון לארגן את החוויה ולהכניס סדר כלשהו בהתרחשויות, נוכח המציאות

המתעררת במהירות. חלקם כתבו ללא תודעה של ההווה וללא עיכול של מה שעובר עליהם באותו

¹⁹ יהושע משה אהרונסון, *עלי מרורות*, בני ברק, (הוצאת משפחת המחבר), תשנ"ו, עמ' 122. דיון מעניין על היומן בהשוואה לזיכרונותיו של הכותב ראה אסתר פרבשטיין, 'יומנים ופרקי זיכרונות כמקור היסטורי: יומנו וזיכרונותיו של רב ב"ב בית עבדים קונין', *קובץ מחקרי יד ושם* כ" (תשנ"ח), עמ' 71-98.

²⁰ קלמנוביץ, *יומן בגטו וילנה* עמ' 65.

²¹ שם, עמ' 107.

רגע משום שהאימה, המוות והקטיעה הקיצונית שאותם חווה הכותב הם בלתי נתפסים ומשום כך אינם נקלטים בתודעתו. עבודת התייעוד של מצבם נעשתה במידה מסוימת מתוך קהות חושים. עבודת התייעוד אמורה הייתה לספק מקלט או שמא מפלט לכותב, אולם אפשר והכתיבה הייתה בבחינת משענת קנה רצוף. החוקרות לורנזה וקגל (Lorenza and Kagl) טוענות כי עבור יומנאים יהודים רבים, בייחוד אלה שכתבו בתקופת הגרושים ההמוניים למחנות ההשמדה, כתיבת יומן לא השפיעה באופן חיובי על מצבם הנפשי, ולא היה בה הכוח לשמר תחושת איזון²².

כדי לנסות להבין מניעים שונים לכתיבת יומנים, אתמקד בארבעה יומנים שנכתבו ע"י גברים ונשים משכילים אשר כתבו במקומות שונים, תחת עוצמת עריצות שונה. מקרים אלו מובאים כאן כמעין המחשה למגוון הצרכים והרצונות של כותבי היומנים.

צאלק פרוחודניק, מהנדס צעיר מאוטבוצק הסמוכה לורשה, כתב את יומנו המשולב בזיכרונות בתקופת המחבוא, לאחר שנדד בין גטאות שונים הוא מתעד את קורותיו בשלושה פרקים. החלק הראשון עוסק במילים ספורות בילדותו, פרוץ המלחמה בספטמבר 1939 ועד ללקיחתן הכפויה של אשתו ובתו ברכבת למחנה ההשמדה טרבלינקה. היה זה במסגרת אקציה בה נלקחו בכוח ובתרמית, נשות השוטרים היהודים וילדיהם, אשר עליהם נמנה פרוחודניק. תפקידו כשוטר יהודי בגטו, נטע בו את האמונה המופרכת (בניגוד לדעתה של אשתו האהובה), שהוא ומשפחתו מוגנים. החלק השני מתעד את נדודיו במשך שנה בדיוק מיום האקציה בה נעלמו מחייו אשתו ובתו. החלק השלישי המכונה בפיו אפילוג, היחיד שנכתב סמוך למועד ההתרחשות אותו הוא מתעד, נכתב בעקבות הידיעה על מותו של אביו.

"זהו וידוי חיי, וידוי כן, אמיתי", כתב פרוחודניק. תוכן הווידוי והצורך בו הם שיאו של היומן בו הוא מביע את תחושת האשמה על לקיחתן של אשתו ובתו לטרבלינקה. הוא מקדיש את כתיבת היומן לאשתו באומרו: "אשתי בלבד מכל בני האדם הייתה יכולה להעניק לי מחילה למרות שלא היתה

Gramenga, R. Lorenza and E.Kagl, *Inscribing the Daily: Critical Essays on Women's Diaries*, Bunkers Suzanne L.²² and Cynthia A. Huff (ed.), University of Massachusetts Press. 1996, p.43

צריכה לעשות זאת. **אבל היא לא חיה**. אובדנה נגרם במידה שווה על-ידי הוונדליזם הגרמני ועל-ידי קלות דעתי. על כן אני מבקש לראות את יומני כווידי שלפני המוות"²³.

אם כך, כבר מפתיחת היומן אנו מבינים כי ייסורי המצפון הם שעוררו את הצורך בכתיבתו. לאחר מכן הוא אינו מתייחס שוב בצורך לכתוב ובמשמעות של הכתיבה עד ל - 19 באוגוסט 1943, יום השנה ללקיחתן של אשתו ובתו אל מותן. אז פונה פרחודניק בפעם הראשונה ביומן בגוף ראשון לאשתו ומשוחח איתה: "היום אנקה אהובה, הוא יום השנה ל"גולגולתא" שלך, מחר יום השנה למותך"²⁴! בשלב זה כשהיומן כבר כתוב ומסודר לפניו הוא משנה את הדברים שכתב בפתיחה ואומר: "אף-על-פי שכתבתי בהקדמה ליומן שיש לקבל אותו כווידי שלפני המוות, אין להתייחס לדברים כדברי האחרונים לפני מותי. בעיקרו של דבר אלה הם **דין וחשבון, המוגש לך ביום השנה למותך**. באין באפשרותי לספר לך מדי ערב ולחלוק עמך את מחשבותיי, את חוויות יומי, נצרך הייתי לשפוך את לבי על הנייר, והיום לקרוא אותם בפניך"²⁵.

פרחודניק מעדן את חיבוטי הנפש שבהם פתח את היומן. אפשר שתהליך הכתיבה המייסר, גאל אותו במקצת מהאשמה העמוקה שחש ואפשר לו לקוות למחילה. ואכן במשפט המסיים את הרשימה מאותו יום הוא מעז לשאול: "אנקה, אנקה, האם באמת ובתמים סלחת ליי?" פרחודניק משכנע את עצמו תוך כדי הכתיבה כי לא יכול היה לנהוג אחרת באותו יום של האקציה, יום בו איבד את אשתו ובתו האהובות.

במהלך קריאת היומן אנו מגלים כי פרחודניק כותב את היומן בתקווה שיראה אור. באחת הפעמים כאשר הוא מהרהר וטוען, שבכל אחד קיים השטן שמחכה להתעורר. הוא פונה בגוף ראשון אל הקורא ומבקש: "אתם היהודים שבארצות אחרות אל תחזרו על שגיאותינו"²⁶. משתמע מכך שהוא מייעד את יומנו לעיני יהודי העולם. בהמשך הוא אומר את הדברים באופן מפורש: "אולי הקורא ישלים בעצמו את הסיפור, אולי המוציא לאור ימצא לנכון לספרו, מכל מקום אותי זה כבר לא מעניין"²⁷. ויש גם נמענת אחת מיוחדת :

²³ פרחודניק, צאלק. התפקיד העצוב של התיעוד, כתר, 1997, עמ' 11

²⁴ שם, עמ' 236 ההדגשה במקור.

²⁵ שם, ההדגשה במקור.

²⁶ פרחודניק 209.

²⁷ שם, עמ' 236

את אטושיקה ילדת במכאוב, וכך גם את ילדנו זה החדש את... אך ילדת אותו בכאבים גדולים עוד יותר. לא בצירי לידה הבאת אותו לעולם, כי אם בכאבי מוות. הוולד הזה הוא יומני, אשר מאמין אני שאי פעם יראה אור בדפוס, כדי שכל העולם ייודע אודות ייסוריך. לתהילתך, להישארות נשמתך, כתבתי אותו, והעמדתיו כמצבת עולמים לך. עכשיו כאשר כבר הופחו חיים בעובר המשותף שלנו, יש לטפל בו ולגונן עליו לקראת המועד בו יגדל ויהפוך למלה חיה אשר שום כוח לא ישתיקנה²⁸.

דרך כתיבת היומן מנסה פרחודניק להנציח את אשתו וליצור קתרזיס לסיפור חייו. הוא מבקש להחזיר לעצמו את כבודו בעיני עצמו ובעיני העולם, שעלול לדעתו, לשפוט אותו על מעשיו. בחלקו האחרון של היומן אנו רואים כי פרחודניק מגיע להבנה שסיפורו הפרטי הוא בעל ערך היסטורי והוא מייעד אותו לעיני העולם כולו.

פלה שפס, נולדה בפולין ב-1918, וגדלה בבית יהודי מסורתי עם נטיות ליברליות. היא למדה פסיכולוגיה ופילוסופיה באוניברסיטת ורשה. את יומנה כתבה במחנה העבודה גרינברג בפולין על גבול גרמניה, שם שהתה כשנתיים ומחצה, עד לחיסול המחנה ולתחילת צעידתה ב"מצעד המוות".

המגמה השלטת בכתיבתה של פלה שפס היא תיעוד, למען יידעו "עד דור אחרון" מה עוללו לעם היהודי. מניע זה מסביר את אריכות התיאורים העוסקים בתנאי החיים הקשים במחנה. החשיבה היא על הדורות הבאים ובכתיבתה יש התייחסות לקהל קוראים עתידי. פלה כותבת מתוך צורך פנימי ותחושת שליחות המחויבת לתיעוד אכזריות הגרמנים, ולא פחות מזה, שפלות היהודים בעלי העמדות במחנה: "אני גם רוצה מאוד לכתוב ולתאר אל נכון את האופי ואת ההתנהגות של היודנאלסטטה שלנו, ולו רק שלא יחסך ממנה כל מה שמגיע לה בגלל מעשיה"²⁹.

²⁸ שם, 237-238
²⁹ שפס, 31

הרצון לתעד את עושי העוולות ומעשיהם, מנחה ללא ספק את כתיבתה ונועד לספק את יצר הנקמה ההולם בה בחזקה. פלה כותבת למרות ואולי בגלל, מצוקה פיזית ונפשית אשר מציפה את היומן. החוויה המרכזית היא מפגש עם כאב ורשעות חסרי תקדים מבחינתה. היא מבקשת לתעד הכול, מתוך ראייה היסטורית רחבה, שהקורא העתידי ואולי ההיסטוריון ימצא עניין לא רק במלחמה ובעולם המחנות, אלא באסיר הבודד, בפרט, על מצוקותיו, תחושותיו ורגשותיו, " ... שהשבי הזה שלנו לא יישכח. אני רוצה שיידעו עליו, אני רוצה שהתשוקות הפעוטות שלנו יהיו ידועות, שידעו את מחשבותינו, את רגשותינו..."³⁰.

היא כותבת אף על פי שהיא יודעת שגם אם הכול יירשם בצורה כרונולוגית ומדויקת, הדף, או הפתק כלשונה, לא יוכל להכיל את זעקת הייאוש של הלב, את הגעגוע ואת הטרוף. ברשימת היומן הראשונה מה- 5 לאפריל 1942, מגדירה פלה בהרבה ציניות את הדחף המוביל לכתיבת היומן: מדברים כאן הרבה על כתיבת יומן. כל אחת סבורה שיש המון דברים שצריך לתעד... דברים שבעצמנו לא היינו מאמינות שהם קיימים בעולם. דברים... שהיו יצירי דמיונם הפורה של מחברי סיפורים. אני חושבת שכל אחת מאיתנו חשבה שאילו נפל בחלקה שלה לעבור את מה שעברו גיבורות הרומנים האומללות, העולם היה מתהפך, השמש והירח לא היו מאירים כרגיל, והיא עצמה בודאי לא הייתה שורדת. אבל כאן הכול מתנהל כאילו כרגיל, למרות הדברים המוזרים מעט שמתרחשים כאן, והאירועים המוזרים האלה מתקבלים בהשלמה כאילו היו תופעות נורמאליות. לאט לאט מסתגלים לתופעות שלא מן העולם הזה, ואין מה לרשום ביומן, הכול נראה כאילו טבעי.³¹

הכותבת מתארת כאן תפיסת מציאות קוטבית שבאמצעותה קולטות האסירות את העולם שלתוכו הושלכו. הראייה כאן חיצונית – זו של חיים ודמיון אנושי נורמאליים – שממנה נראה העולם שהאסירות מצויות בו כעולם חריג באופן קיצוני או אפילו בלתי אפשרי. באופן פרדוקסאלי, דווקא חריגותו הבלתי אפשרית, היא היוצרת את הדחף לתעד. אולם, מה שמוליד את הדחף הוא גם מה

³⁰ שם, 33
³¹ שם, 23

שחוסם אותו, וכך היא כותבת ב- 26 למאי 1942: "... היום אי אפשר לרכז את המחשבות כדי להבין את משמעות הגירוש, והרי כדאי היה לכתוב על הכול, לתעד את כול מה שעבר עלינו כאן, פעם זו תהיה תעודה היסטורית"³².

הרצון לתעד נתקל בחוסר היכולת להבין. כיצד אפוא, יש לתעד את מה שכלי התודעה האנושית אינם יכולים לתפוס ואשר משום כך הוא חומק מהם? הבעיה אינה בתיאור העובדות היבשות אותן ניתן לתעד, אבל לא את משמעותן האנושית.

פלה כותבת ש"כל הנתונים הופכים ללא כלום". אם הנתונים הופכים ללא כלום מהו אם כן תפקיד היומן? האין הוא מאבד את ערכו התקשורתי והדיווחי? כיצד ניתן לתאר את מה שהוא מחוץ לגבולות הדמיון האנושי וגם נורמאלי, בעת ובעונה אחת? על כך עונה שפס בהמשך אותה פסקה: "... כי לא פעם רק הלב במעמקיו מצפין רגש כלשהו... ומחפש אחיזה כלשהי לבטא את כאבו שאין להגדיר אותו, ואולי העיפרון יאפשר לו אחיזה כזו"³³.

אם כן, שפס חווה את פרדוקס חייה הנורמאליים לכאורה במציאות אנורמאלית בעליל. ייתכן שאף היא עצמה אינה מבינה במלוא העוצמה את אשר מתרחש בקרבה. תחילה, כתבה שפס מתוך הרצון הנפוץ בקרב היומנאים לתעד ולשמר את זכר הדברים. אולם, בחלוף הזמן, בדיוק אותו המצב החריג אותו רצתה לתעד הפך לשגרת חייה. כאמור, האנורמאלי הפך לנורמאלי ומה נותר כאן לתעד? שפס חשה כי הסיבות לכתיבת היומן השתנו. מה שהחל ככתיבה למען הדורות הבאים הפך לכתיבה על פי צו הלב, זה הממאן להסתגל. היא עצמה מציינת כי רק ליבה מבליח ברגש כלשהו. כל הסיבות הרציונאליות והשליחות של הכותבת מתפוגגים יחד עם ההכרה כי העבר לא יחזור וכי החוויות המתוארות ביומנה, אותן תפסה פעם כנסיבות חיים חריגות הן כעת כל שיש לה ואולי כל מה שתדע אי פעם. וכך, התהליך שעוברת שפס המשנה את עולמה, משנה בהכרח גם את הסיבות לכתיבתה. שפס כותבת על מנת לזכור את עברה על אף שהזיכרון קשה ומכאיב והיא הייתה מייחלת לשכחה. היא טוענת ומתריסה כלפי אימה שקראה במילותיה האחרונות "ילדות, זכרו זכרו", ובכך נצרה בהן

³² שם, 31
³³ שם, 33

את חובת הזיכרון שהפך לקללה "וקורע נתחים חיים מנשמת³⁴". היא כותבת, אף כי הזיכרון הוא חולשה והשכחה היא כוח במציאות הנוראה של חייה. כאשר היא חולה אנושה וכוחותיה אוזלים היא מפצירה באחותה "אל תשכחי דבר...³⁵ ומחייבת בכך את אחותה להמשיך במלאכת הזכירה והתיעוד.

שפס משתוקקת להפסיק את משימת הכתיבה שלכאורה נכפתה עליה על ידי נעלמה... "אבל קורות העולם מסרבות לתמוך ברצונות שלי. כל הזמן יש דברים חדשים שראוי לכתוב עליהם³⁶". פלה חשה כמי שנאנסה אל הכתיבה, כאדם שלא הותירו לו ברירה, וכך, היא נרמסת תחת כובד משקלו של ציווי התיעוד והציווי היהודי "זכור", כאמונה בסיסית של חייה. מודעות לחשיבות הדברים שכתבה, והשארת עדות לעתיד על פשעי הגרמנים ועל מעשיהן של הממונות היהודיות הביאה אותה להכין תרמיל מיוחד בעל דופן כפולה ולהסתיר בו את היומן. ביום כניעתה של גרמניה הנאצית, בסופה של צעדה של 700 ק"מ, כשהיא שוכבת על מיטת קרשים מאולתרת ומשקלה 30 ק"ג — מצאה את מותה.

אתי הילסום, נולדה בהולנד ב-1914. היא גדלה בבית יהודי מתבולל ולמדה פסיכולוגיה, משפטים ולשונות סלאביות באוניברסיטת אמסטרדם. את יומנה כתבה בשני אתרים גיאוגרפיים: אמסטרדם תחת הכיבוש הנאצי, ומחנה הריכוז וסטרבורק ממנו נשלחה לאושוויץ. יומנה של אתי הילסום הוא יומן אישי מאד וניכר היטב כי מלכתחילה לא עלה על דעתה שאיש מלבדה יקרא בו. אתי, החלה לכתוב עוד בטרם ראתה וחווה את הטרור הנאצי, כך שניתן לחוש ביומנה את המעבר ההדרגתי בין אורח חיים נורמאלי לתיאורי חוויות וסיטואציות הלקוחות ממציאות א-נורמאלית.

ההחלטה להוציא את היומן הזה מרשות היחיד כנראה גמלה בליבה במחנה וסטרבורק, כאשר הבינה כי קיצה קרוב ואפשר שרבים יוכלו למצוא עניין ברשימות האיטיות הללו. היא כותבת מתוך עצמה, לעצמה, כדי לספק במשהו את תשוקותיה הספרותיות, ומבטיחה לעצמה מדי פעם "לשים לב" לדברים מסוימים, לעקוב אחר תחושותיה, לגדול. היא מגדירה את תמצית דחף הכתיבה

³⁴ שפס, 45

³⁵ שם, 120

³⁶ שם, 98

שלה כ"רצון להסתלק בשקט ולהתרחק מכולם, לשאת עמי את כל האוצרות שאספתי ולהעלות אותם על הכתב, כך שיהיו שלי ואוכל ליהנות מהם"³⁷. ובהמשך היא מוסיפה, "אני צריכה לשמור על קשר עם המחברת הזאת, כלומר עם עצמי, ולא אתחיל להתדרדר"³⁸. אתי כותבת בתקופות של חוסר שקט והקשר עם המחברת הוא קשר עם עצמה כדי לשמור על שפיות דעתה. הכתיבה משחררת אותה, עוזרת לה להיאבק בדיכאונותיה ומהווה מעין המשך, לטיפול הפסיכולוגי אשר החלה בו עוד לפני המלחמה. היומן הוא סוג של בן זוג, חבר קרוב וקשוב, שהצורך בו מתחדד אולי, עקב היחסים המורכבים עם משפחתה ובעיקר חוסר התקשורת עם אימה, אשר יחסה אליה נע בין בוז לרחמים. היומן שכתבתו מתחילה מתוך מטרה להתיר את הקשרים של חייה, הופך לכלי ביטוי לרגשותיה כלפי אהובה, לאהבת אדם, לטרגדיה הפוקדת את בני עמה ולאהבת האל. בשלב מאוחר יותר גם לכתיבתה של אתי מחלחלת תחושת השליחות ההיסטורית כמתעדת והיא כותבת: "עלי להניף את העט הנובע הזה כמו פטיש, שכל מילה תהיה כמו מכת קורנס, תספר על גורלנו ועל מה שקורה עכשיו ומעולם לא קרה בצורתנו הנוכחית, הטוטליטארית, ההמונית, החובקת את כל אירופה"³⁹.

שפס והילסום, שתיהן רואות עצמן כאינטלקטואליות, אשר מתפקידן להותיר מחשיבתן לכלל האנושות. אך בפעולת הכתיבה יש אצלן גם היבטים תראפויטיים, שיש בהם משום ניצחון הרוח על כוח הזרוע של מרצחיהן. הללו רצו למוחקן והן השיבו בתיעוד נצחי. הגרמנים שתיארו ותפסו את היהודים כתתי אדם, מביאים באופן אירוני את שפס והילסום למצב של אנושיות גואלת. הנאצים, שהחילו על היהודים מצב בלתי אפשרי ודחקו אותם לקצה גבול היכולת, זיכנו את כישרונן ורגישותן הרבה לתעוד שהיה אמור להעלים עם מחולליו.

עמנואל רינגלבלום, היסטוריון, פעיל ציבור ואינטלקטואל, אשר התמחה בקורות יהודי פולין בכלל, ובקורות הקהילה היהודית בוורשה בפרט. במקביל ללימודיו שימש כמורה ולאחר מכן התמנה למנהל בית ספר ללימודי ערב ונבחר להיות יושב הראש של המועצה הפדגוגית של כל בתי הספר ללימודי ערב. שלושה תפקידים חשובים היו לרינגלבלום במהלך שנות המלחמה ועד למותו: הוא היה ממנהלי ארגון העזרה הסוציאלית העצמית; ממקימי המחנת הציבורית, "החברה היהודית לעזרה

37 א. הילסום, *חיים כרותים*, כתר, תל אביב, 1981 עמ' 15

38 שם, 17

39 שם, עמ' 106

סוציאליט"; מייסד ומנהל ארכיון "עונג שבת", מקור המידע השלם והגדול ביותר על תולדות יהודי ורשה ופולין בימי המלחמה.

עמנואל רינגלבלום⁴⁰ החל בכתיבת היומן בספטמבר 1939. כתיבת יומן היתה שלב טבעי עבורו, בהיותו היסטוריון ומי שריכז בידיו מידע רב על המתרחש במסגרת תפקידיו בארגוני העזרה בגטו ורשה. כפי שכתב אביו רונן, "פעולת הרישום הראשונית היתה יותר תוצר של דחף מקצועי מאשר תוצאה של החלטה מודעת המונעת מכח שליחות ויעוד".⁴¹ ורק בדיעבד התברר לרינגלבלום מה משמעות מעשיו, והוא כתב "כמי שחושש שהאמת תברח לו"⁴¹:

התחלתי באיסוף תיעוד ימינו עוד באוקטובר 1939. בהיותי מנהל היס"א (אז – ועדת התיאום של מוסדות הסעד היהודיים), היה לי מגע חי עם החיים שמסביב. היו מגיעות אלי הידיעות על כל המתרחש בקרב יהודי ורשה ופרבריה...היו באות אלינו מדי יום משלחות מערי השדה ומתארות את החוויות הקשות העוברות על האוכלוסייה היהודית. כל אשר שמעו אזני במשך היום, רשמתי בערב בצירוף הערותיי. רישומים יומיים אלה היו לספר, אשר מתוך השורות הצפופות של מאות דפיו עולה תיאור התקופה ההיא⁴².

רינגלבלום אסף ותיעד את חומרי הגלם שברשותו על מנת שישמשו אותו אחרי המלחמה לכתיבת מונוגרפיה. הוא כתב באופן קבוע ומסור, כמי שראה את המתרחש מכל זוויותיו ועל כל רבדיו: אירועים, ידיעות, שמועות, גזירות, פעולות הגרמנים בפולין ומחוצה לה, תגובות על המתרחש מחוץ לגטו, דמויות מחיי הגטו. סגנון הכתיבה ביומן מורכב מידיעות קצרות של עובדות שאסף במסגרת תפקידיו או יחד עם קבוצת "עונג שבת". כמו כן, הוא רשם שאלות ונושאים לבדיקה, מעין תזכורות לכתיבה רחבת-יריעה בבוא הזמן. לעתים הוא כתב רשימות ארוכות יותר בהן הוא פרט את הערכותיו ומחשבותיו בדבר המתרחש.

⁴⁰ עמנואל רינגלבלום, *יומן ורשימות מתקופת המלחמה, גטו ורשה ספטמבר 1939 – דצמבר 1942*, יד ושם ובית לוחמי הגטאות, ירושלים תשנ"ג.
⁴¹ אביו רונן, "להבריש את ההיסטוריה כנגד כיוון הפרווה: עמנואל רינגלבלום ומאבקו-בהשמדת הזיכרון", *זמנים*, 81, חורף 2002-2003, עמ' 64.
⁴² רינגלבלום, *כתבים אחרונים*, עמ' 4.

רינגלבלום אינו כותב יומן אישי והוא אינו עוסק במשפחתו או בעצמו⁴³. אין כל סדר ועיבוד בכתיבה, לפחות בחלק הארי של היומן, אין בחירה של חשוב יותר וחשוב פחות – הכל נרשם ומתועד. לפיכך, בתחילת היומן עסוק רינגלבלום בשלב הראשון של עבודת ההיסטוריון, איסוף החומרים. מאוחר יותר ניתן לראות כי הכתיבה נובעת מן החרדה של השכחה והתיעוד הוא האמצעי להתמודד עם איום זה. דעותיו האישיות אינן נעדרות והוא מתייחס ביומנו למחלת, למכריו, ליודנראט ולהתבוללות בגטו. הוא מביע את דעתו מתוך מעורבות רגשית וכותב מתוך דחף עז. כותבי היומנים היוו מעגל שלם וסגור: הם הכותב, הנכתב, המתעד, המתועד, החי, המת, המורד והקורבן. מעשה הכתיבה משרת צרכים רבים אצל כותבי היומנים. כאמור, כתיבת היומן נבעה הרבה פעמים מצו הזיכרון היהודי או מצו העדות והתיעוד ההיסטורי. רבים מהמתעדים פעלו תחת הרושם שיומנם יהווה נדבך משפטי בעשיית צדק לו ייחלו. הכתיבה הפיגה במעט את תחושת הבדידות המעיקה, את חוסר האונים שהניעו אנשים להסיח עם עצמם בחשאי. היה זה צורך נפשי עמוק לזעוק, במציאות שמכריחה לכבוש את הזעקה.

הכתיבה הייתה אקט תרבותי ולפיכך היוותה התנגדות תרבותית לעולם ברברי. מימד ההתנגדות במעשה הכתיבה הוא מעבר למרידה באי תרבותיות והתנגדות לברבריות. הוא מרד סמוי בגורל, מרד של הפרט נגד עולם שנטל את זהותו וסימן אותו כמספר.

מאחר והיומן סיפק סוג של זהות חלופית לכותבו, היה זה המקום בו ניהלו יומנאים דיאלוג פנימי, חשבון נפש, וידוי וקתרזיס. היומן היה המקשיב, המצע, המטפל. יש שיאמרו שאדם הכותב יומן במסגרת נסיבות קיצוניות מחמיץ כל אפשרות להגשים את מטרת התיעוד ההיסטורי. האומנם ירד כל מאמצם אל הטמיון? או, האם יכול הקורבן להיות גם עד?

⁴³ Samuel D. Kassow, 'Vilna and Wasaw, Two Ghetto Diaries: Herman Kruk and Emanuel Ringelblum', in: Moses Shapiro (ed.), *Holocaust Chronicles: Individualizing the Holocaust through Diaries and Other Contemporaneous Personal Accounts*, Hoboken NJ (Yeshiva University Press and KTAV), 1999, p.172.

ג. היומן כמקור היסטורי

זלמן גרדובסקי איש הזונדר-קומנדו באושוויץ, כתב בעמוד הראשון של פנקס הרשימות שלו, אשר נקבר באדמה ונחשף חודשיים לאחר שחרור המחנה, משפט החוזר בפולנית, רוסית, צרפתית וגרמנית: "התעניינו במסמך זה, יש בו חומר עשיר להיסטוריון"⁴⁴. בסגנון אמוציונאלי המלא בביטויים מליציים, המחבר פונה ישירות אל הקורא ומוליכו אל כל מסע הייסורים של היהודים בימי השלטון הנאצי. הוא כותב לקהל עלום ומשתמש בטרמינולוגיה של מדריך טיולים חביב המגלה לקהלו המדומיין את נבכי המחנה וצפונותיו. "בואה ידידי הגיעה שעת צאתנו...בואה ידידי נעבור על פני הכלובים הנעים...הוסף ללכת ידידי...נמשיך בדרכנו"⁴⁵. הוא מוליך את הקורא על פני מחנה קלאבשין, בקרונות המוות על פני תחנתיה השונות ומיטיב להעביר את תחושות ליבם של אלפי היהודים, שאינם יודעים להיכן מובילים אותם, אך בנפשם מכרסם הייאוש. ביומנו, המחבר מכניס את הקורא לאושוויץ, חולק איתו את הסלקציה, מתאר את יתמותם של אלה אשר שכלו את יקיריהם בעוד הם עצמם נידונו לחיים.

היומנים הם לרוב כלי עזר נלווה להיסטוריון, צוהר דרכו ניתן להתבונן על ההתרחשויות ובאמצעותם לשחזר בכתיבה היסטורית. היומן, המהווה בדרך כלל תוספת מחקרית למסמכים, תעודות ועדויות, מאפשר לשחזר "אוירה" ותחושות. במובן זה מהווה היומן תעודה חשובה משום שהוא נכתב בזמן המאורעות או קרוב למועד התרחשותם, להבדיל מעדות מאוחרת אשר מתובלת בהטיות הקשורות למרחק ולזמן. דפי יומנו של הכותב ספוגים בתחושותיו בזמן אמת, המקפלים את סיפור חייו - או לכל הפחות פרק מהם, ולכן היומן מהווה תעודה ייחודית במכלול התיעוד ההיסטורי של תקופת השואה.

את המדיניות הנאצית כלפי היהודים אנו בודקים על סמך התיעוד הגרמני המצוי, אשר כולל חומר רשמי מגוון: צווים והוראות שהוציא השלטון, עיתונות ונאומים פומביים של מנהיגי הרייך ועוד. את מדיניותן של בעלות הברית אנו בודקים על סמך שפע החומר הארכיוני שנאסף בארכיונים שונים בבריטניה, ארצות הברית או ברוסיה. אולם היהודים, אשר חיו בתנאי פחד ואימה מתמידים, לא אספו

⁴⁴ מארק בער, מגילת אושוויץ, תל אביב, גלעד וספריית הפועלים, 1978, עמ' 180

⁴⁵ שם, עמ' 194-192

כמעט חומר ארכיוני. להוציא כמה ארכיונים אשר נוצרו בכמה גטאות, מציאות הקיום היהודי והסכנות האורבות לפתח לא אפשרו פעילות ארכיונית שיטתית. מאות קהילות יהודיות, בעיקר במזרח אירופה, חרבו מבלי שנותר כל זכר או תיעוד על אשר התרחש בהם. כמה דפי יומן אשר שרדו מיהודי, הם לעיתים העדות היחידה לאשר התרחש בקהילה זו. במבוא לספרו "גרמניה הנאצית והיהודים", כתב שאול פרידלנדר שמשעה שנבלעו הנרדפים בתהליך המוליך אל "הפתרון הסופי", החלו חייהם להתפורר. עד מהרה התמזגה ההיסטוריה הקולקטיבית הזאת בתולדות הצעדים המנהליים והרצחניים של השמדתם ובביטוייה הסטטיסטי המופשט. ההיסטוריה המוחשית היחידה שאפשר לדלות היא זו הנישאת בסיפורים האישיים. משלב ההתפוררות הקולקטיבית ועד שלב הגירוש והמוות, היסטוריה זו, אם תוכל להיכתב כל עיקר, צריכה להיות מוצגת כסיפור משולב של גורלות יחידים.⁴⁶

כל יומן שואה מוסר עדות רבת ערך על קורות כותבו תחת שלטון הנאצים, וגם אם לא נתכון לכך הכותב, עדותו משמשת את כותב דברי הימים של תקופה זו בהיסטוריה. מסיבה זו, קשה לזהות את היומנים כטקסטים אוטוביוגרפיים משום שברוב המקרים מבקש הכותב, גם כאשר הוא מדבר על עצמו, לתעד למעשה את האירועים ההיסטוריים כדי להודיעם ברבים ועל מנת שלא יישכחו בעתיד. זהו למעשה ההסבר הגלוי שמעניקים רוב כותבי היומנים, בצורה זו או אחרת, למעשה הכתיבה.⁴⁷ לכן, בשונה מיומנים "רגילים" שהם ז'אנר העוסק באינטימי ומתעד את התנועות העדינות של חיי היום יום הפרטיים, נוטים יומני השואה לכיוון התיעודי ההיסטורי, שלהם היה הכותב עד. למעשה, מרבית יומני השואה הם שילוב של שתי נקודות המבט – התיעודית-היסטורית והאינטימית-אוטוביוגרפית ושתיהן מזינות זו את זו. כך למשל, בתחילת יומנו, כותב דוד כהנא בגטו לבוב: "בספר זיכרונותי אני עומד על עובדות בלבד, עובדות יבשות". אולם בהמשך הוא מביע את דעותיו ותחושותיו האישיות בכל הנוגע ליוזנראט בכלל ועל ראשו ד"ר יוסף פרנס בפרט. גם סלידתו והרגשתו האישית ביחס למשטרה היהודית מובעת בין השיטין⁴⁸. גם בכרוניקות "היבשות" של הלל זיידמן מגטו ורשה מובעת

⁴⁶ שאול פרידלנדר, *גרמניה הנאצית והיהודים*, תל אביב, עם עובד, 1997, עמ' 18
⁴⁷ על כך שהמניע התיעודי הוא המכריע ברוב היומנים, ראה: Dina Porat, 'The Vilna Ghetto Diaries,' in: Moses Shapiro (ed.), *Holocaust Chronicles: Individualizing the Holocaust through Diaries and other Contemporaneous Personal Accounts*, Hoboken NJ (Yeshiva University Press and KTAV), 1999, p.157

⁴⁸ דוד כהנא, *יומן גטו לבוב*, ירושלים, יד ושם, תשל"ח עמודים 33, 53, 64.

הזדהות עמוקה עם ארגון ההתנגדות⁴⁹ ואילו בתיה טמקין ברמן כותבת ביומנה: "אני אשוב אפוא ואכתוב, כמו אז, רק למען עצמי ואף שאיטיב לדעת, כי דפים אלה אם יישמרו עד קץ המלחמה, שוב לא יהיו קנייני הפרטי – שהרי איש מאתנו, פליטי החרב, אינו עוד אדם פרטי... אשקוד לרשום את המאורעות המתרחשים ולשזור בהם את זיכרונתי"⁵⁰.

המאבק הפנימי בין הצורך לזעוק ולתאר את האימה עם הרגש והכאב המתלווים אליה, אל מול ההכרה שכתובה היסטורית אמורה להיות "נטולת לחלוחית", ניכרת בכתיבתו של הנער⁵¹ יצחק רודאשבסקי, אשר מתאר את הקונפליקט המתחולל בקרבו כשנה וחצי לאחר שהחל לכתוב את יומנו: "טעמתי טעם עבודתו של היסטוריון. אני יושב ליד השולחן ושואל ורושם באופן יבש ועובדתי את הייסורים הגדולים ביותר. אני כותב, מחטט בפרטים ואינני תופס כלל שאני מחטט בפצעים... וכל הזוועה הזאת מנוסחת אצלי במילים קרות ויבשות. אני משתקע במחשבות, והמילים ניבטות מתוך הנייר ביקוד, בדם"⁵².

אתי הילסום הכותבת באמסטרדם יומן אינטימי לחלוטין, משתכנעת במהלך כתיבתה בחשיבות "נשיאת העדות" של מצוקת היהודים וכתבתה הפכה ליותר תיעודית ופחות חושפנית אישית בטון ובנושאים: "אם יש לי חובה אחת ממשית בחיים, בזמן הזה, בשלב הזה בחיי, הרי היא: לכתוב, לרשום, להנציח. ובינתיים אני גם מעכלת. אני כותבת את פרקי החיים תוך כדי חווייתם, ואני יודעת: אני מסוגלת לחוות אותם, לקרוא אותם, וברוב שחצנותי ועצלותי נדמה לי שאני מסוגלת לזכור ואוכל לספר הכל בעתיד"⁵³.

במישור ההיסטורי החברתי, יומנה של הילסום מאיר זוויות מהן ניתן להפיק תובנות על החברה ההולנדית בכלל וזו היהודית על רובדיה השונים באמסטרדם בפרט, בזמן הכיבוש הגרמני. היומן מהווה תעודה מעניינת על אורח חייהם והשתלבותם של אינטלקטואלים יהודיים בחברה ההולנדית של ראשית שנות ה-40, ומהווה נדבך נוסף בחשיפת התופעה המדהימה, שחיסולה הכמעט מוחלט של יהדות הולנד, היה דווקא על רקע שילוב חברתי, פוליטי וכלכלי כמעט מושלם של

⁴⁹ הלל זיידמן, *יומן גטו ורשה*, ניו יורק, הוצאת השבועון "די אידישע וואך", 1946 עמ' 170

⁵⁰ בתיה טמקין ברמן, *יומן במחתרת*, תל אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד בית לוחמי הגטאות, תשט"ז, עמ' 7.

⁵¹ דינה פורת טוענת שנוער כתב כי ראה ביומן חבר סודי, הכתיבה אפשרה התרסה כנגד פקודות הגרמנים והייתה מעיין אי של יציבות בתקופה סוערת. ראה: Porat, p. 159

⁵² יצחק רודאשבסקי, *יומנו של נער מוילנה*, תל אביב, הקיבוץ המאוחד, תשכ"ט, עמ' 51

⁵³ הילסום, *חיים כרותים*, עמ' 142-143

היהודים בחברה ההולנדית. ליומנה של אתי הילסום, יש משמעות מיוחדת משום שהוא לא רק כלי ביטוי לחיי היום יום, אלא הפך לראי התקופה והמקום.

הילסום מפנה זרקור אל ההנהגה היהודית ועוזרת להבין את התנהלותה בעת המשבר הקשה אשר נכפה עליה. היומן עוזר להבין את שנעשה במחנה הריכוז וסטרבורק בעיקר בקרב האסירים היהודים והנהגתם ערב שילוחם לאושוויץ.⁵⁴

הרמן קרוק הפך את יומנו האישי לקורות ימי קהילת וילנה וכתב 600 עמודי כרוניקות במשך שנתיים ללא הפסק. הוא עמל על כתיבתו מהשעה הראשונה שמשמידיה העתידיים פתחו במלחמה נגד ברית המועצות, עד שעות ספורות לפני הירצחו במחנה קלוגה. קרוק החליט להישאר ולא לברוח ולרשום את אירועי התקופה. בפתח יומנו כתב: "אני נשאר... ואם אהיה קורבן הפאשיזם, אטול למצער את העט ואכתוב פנקס של עיר. ברור, וילנה תיכבש, הגרמנים יחלו בפשיזציה של העיר, יהודים יוכנסו לגטו. כל זה ארשום"⁵⁵. קרוק היה צופה חד עין במתרחש, פעיל בחיי הציבור בגטו ומקורב להנהלת הגטו וליוזנראט. הדבר איפשר לו למסור מידע בלתי אמצעי על האירועים המרכזיים בגטו, חיי היום-יום, פעילות תרבותית, המאבק לקיום, תהליך הגרושים וההשמדה וכל פרט אחר שתיעד את הגטו באופן מפורט ומדוקדק. בראיה מפוקחת הוא כתב על יומנו ש"זה חומר גלם להיסטוריון העתידי" וכמו צפה את העתיד, יומנו אכן מהווה נדבך חשוב ומרכזי בחקר קורותיה של יהדות וילנה תחת הכיבוש הנאצי.⁵⁶ הוא מדווח בסדר כרונולוגי ולא לפי חשיבות תמתית. דיווח על פונאר לדוגמא, מופיע ביומנו לצד עליה במחירי הלחם. קרוק לא ראה את הנעשה מנקודת מבט אישית⁵⁷. הוא היה מעורב עם הבריות ומגוייס מבחינה אידיאולוגית מכדי שיוכל לכתוב יומן אישי.

סיומו של היומן באסטוניה, לשם נשלח עם חיסול הגטו בוילנה. כתיבתו קולחת ונמשכת גם לנוכח הרעב, המוות, עבודת הפרך והעינויים. נראה שבזכות הדבקות במשימת הכתיבה אשר כנראה

⁵⁴ יומנה של אתי הילסום מהווה נדבך מרכזי, כפריט בבליוגרפי, בערך וסטרבורק, באנציקלופדיה של השואה. ההיסטוריון יוסף מכמן ראה בו מקור ראשוני חשוב להבנת הנעשה במחנה.

⁵⁵ הערמאן קרוק, טאגבוך פון ווילנער געטא, ניו יארק יו"א, 1961

⁵⁶ ראה: יצחק ארד. וילנה היהודית במאבק ובכליון, ירושלים, יד ושם, 1976

⁵⁷ להבדיל מיומנו של ויקטור קלמפרר למשל אשר כותב בעיקר מנקודת מבט פסיכו-פילולוגית, עם דגש מיוחד על חיי היום יום של החברה הגרמנית תחת שלטון הנאצים. הוא החל בכתיבת יומנו כמה עשורים לפני המלחמה כתרגול פדגוגי וכאמצעי להגשמה עצמית. ראה: ויקטור קלמפרר, יומנים: 1933-1945, תל אביב, עם עובד, 2004

הייתה המשמעות העיקרית לשמה כדאי היה לשרוד, עמד לו כוחו והוא הוסיף לכתוב עד שערי מותו. הדף האחרון שנמצא נושא את התאריך 17 בספטמבר 1944 – עשר שעות לפני הירצחו!⁵⁸ יומן שכמעט כל מרכז הכובד שלו עוסק בתיעוד הקולקטיב ולא בהתנסות האישית הוא יומנו של עמנואל רינגלבלום. ככזה, ניתן לראותו כמקור היסטורי שבו נאספו פרטים על חיי היום-יום, פרטים שאולי נראו זניחים בעיני אנשי התקופה, אך חשובים לאין ערוך לחוקריה. סגנון הכתיבה – תיאור תמציתי של ההתרחשויות וחיבורים ארוכים על הישגי יהדות מזרח-אירופה וגורלה, וההתמקדות בסבלו של האחר - כל אלו נעשו מתוך מטרה אחת והיא להותיר עדות בדבר קורות היהודים תחת שלטון הנאצים.

יומנים נאספו והועתקו כדי לספק זוויות נוספות למשימת התיעוד וגם יומנו של רינגלבלום שירת מטרה זו. לדבריו, "בתחילה היו הרשימות יומיות, אחר כך שבועיות וחודשיות. חשיבותן רבה במיוחד לגבי השנה הראשונה של המלחמה, משום שאז עוד לא ניהלו אחרים יומנים. ברשימות השבועיות והחודשיות יש לא רק דיווח אודות האירועים החשובים של אותו זמן, אלא גם הערכות. פעילותי הציבורית משווה להערכות הללו חשיבות רבה, משום שמובעת בהן דעת שארית הציבוריות היהודית על בעיות חיינו השוטפים"⁵⁹.

ארכיון "עונג שבת", מקור המידע השלם והחשוב ביותר שנמצא מתקופת המלחמה על אודות חיי היהודים בגטו, התחיל את פעולתו באיסוף ידיעות ותיעוד על המתרחש בוורשה. הנושאים בהם עסקו, נגעו בכל היבטי החיים היהודיים בגטו, ונועדו לבחון את השפעתם על היחיד ועל החברה. הכניסה לגטו בנובמבר 1940 יצרה מצב חדש שרינגלבלום נדרש לו. הוא סבר שיש ליצור מחומרי הארכיון עבודה רשומה בדיוקנות על מנת שתשמש את ההיסטוריונים שיקבלו לידיהם את החומר. בתחילת 1942 החליט צוות הארכיון לעבד את המידע שנאסף לכדי עבודת סיכום על חיי היהודים תחת שלטון הנאצים. עם הגעת הידיעות על גירושים ורצח המוני ובעקבות אלו גירוש יהודי ורשה ביולי 1942, פנו אנשי הארכיון לאסוף תעודות על הגירושים והרצח. המידע הועבר לידי הממשלה הפולנית הגולה בלונדון, וכך הגיעו ידיעות על מחנה המוות בחלמנו ועל גירוש 300,000 מיהודי ורשה

⁵⁸ אבא קובנר, "מעוזנו של הרמן קרוק", ילקוט מורשת, ד', 1956, עמ' 47

⁵⁹ רינגלבלום, כתבים אחרונים, עמ' 21.

אל מחוץ לפולין. ב- 26.6.42 רשם רינגלבלום ביומנו: "קבוצת ע"ש [עונג שבת] מילאה בזה שליחות היסטורית גדולה. היא הזעיקה את העולם לגורלנו ואולי הצילה מאות אלפי יהודים מכיליון... כל העמל והיגע שלנו, מסירות הנפש והחיים בפחד מתמיד, לא היו לשווא... את חובתנו מילאנו"⁶⁰. רינגלבלום שאף לתמונה הכוללת בנקודת הזמן בה התרחשו האירועים, לכן בחר בתמונה רב-צדדית כפי שהעלו אותה על הכתב חברי "עונג שבת". בהתייחסו לחשיבות תיעודו הוא כתב: "חומר זה ישרת את היסטוריון העתיד. הוא ישקף את מחשבותיהן של הקטגוריות השונות של בני אדם בתקופת המלחמה... ההיסטוריון לא יתקשה להגיע לאמת ההיסטורית ולשחזר את סדר המאורעות הנכון ע"י השוואת התיאורים הללו."⁶¹

לין בלום עומדת על הבעייתיות שבכתיבת יומן אשר הופך תוך כדי כתיבתו למסמך ציבורי המיועד לקהל הרחב. לטענתה, כותב היומן רואה בקהל העתידי את היעד הסופי של עבודתו וקהל זה מספק את הדחף עבור עצם הכתיבה. היא חוששת שהקורא העתידי, אשר מצוי בתודעתו של הכותב בעת מעשה התיעוד, יוצר שינוי בדפוס הכתיבה: כתיבה שאמורה להיות שגרתית, יומיומית ומשורבטת, הופכת שלא מדעת, לעבודה טקסטואלית קוהרנטית הנוצרת בזירות. במילים אחרות, יומנים שעשויים היו להתחיל ככתיבת "עירום רגשי" וכשהפרטיות בראש מעייניהם, עוברים מטמורפוזת והופכים למסמכים ציבוריים, כאשר הכותב כבר שם את עינו על משפט ההיסטוריה. ואז, אם הוא יודע שבלכתו דבריו ייבחנו, יתהו ויעירו עליהם, הוא עלול להתחיל לשתול פרטים, לארגן מחדש את הכתיבה, להטות סיפורים, לרקוח נקמות קטנות, לתקן ולשקר כדי להראות טוב. או אז, כמו במונולוג שקספירי כתיבתו, "תדבר אל העולם". עצם הנוכחות של קהל עתידי מדומיין, קרוב או רחוק (במרחק ובזמן), מצריך התייחסות באמצעות מאפיינים טקסטואליים שבכל המקרים משנים את היומנים הפרטיים והופכים אותם למסמכים ציבוריים⁶². אנה פרנק לדוגמה, הרחיקה עצמה ככותבת מעצמה כדמות והיא מנגידה את השינוי בהתנהגותה אשר נגרם בעקבות שלושה חודשי מחבוא: "מי

⁶⁰ רינגלבלום, *יומן ורשימות*, עמ' 387.

⁶¹ רינגלבלום, 9, עמ' 10.

⁶² Lynn Bloom, "I Write for Myself and Strangers": Private Diaries as Public Documents, p.31, In Bunkers Suzanne L. and Cynthia A. Huff (ed.), *Inscribing the Daily: Critical Essays on Women's Diaries*, Amherst University of Massachusetts Press, 1996.

היה יכול להעלות על הדעת לפני שלושה חודשים, כי אנה, הדומה לכספית, תיאלץ ותוכל לשבת שעות כה רבות בלי תנועה?⁶³

אנה שואלת כאן שאלה רטורית המכוונת לקוראים עתידיים ולא לעצמה.

הכותב מודע למה ש"מטריד" את הקהל וביצעו עלול להיות ממורק. מרגע שהכותב מכוון לקהל יעד מסוים, שיקולים כמו לספר סיפור טוב, להכניס את המקצב והמצלול הנכון ולספק פרטים מספיקים להבנה, עלולים להיות דומיננטיים בכתיבתו. על ההיסטוריון להבחין בין הכותב כסופר לבין דמותו שלו ביומן, אם כגיבור ואם כדמות משנית. לעיתים הכותב משתמש בדמויות אחרות כדי לתאר את עצמו כדמות, ולהעביר את מסריו דרך קולותיהם. זוהי מניפולציה שעושה כל סופר, אלא שביומן הכותב הוא גם דמות וכל מניפולציה מערערת את אמינות היומן. כותב היומן, יכול לשטות בקוראים, "להזיז" דמויות ולשנות את עוצמתן, כך שקשה מאד להקיש את מיקומן וחשיבותן האמיתית של הנפשות הפועלות מתוך תיאוריו. כל כתביו מובאים לקורא "ביד שניה", וכך אנו חווים מציאות היסטורית לכאורה, בתיווכו של הכותב⁶⁴. כך לדוגמה השקפותיו הפוליטיות של הרמן קרוק באות לידי ביטוי גם בכרוניקה שלו, בייחוד בשעה שהוא מתאר את המאבק על אופיו של החינוך בגטו. קרוק איש מפלגה, בונדיסט, מביע את עמדתו האידיאולוגית הברורה בויכוח בין אנשי הבונד ובין הציונים ביודנראט, בשאלה אם שפת הלימוד תהיה יידיש או עברית ובעניין המגמות הלאומיות בחינוך⁶⁵. נקודת מבטו של כותב היומן, (בדומה לכל כותב אחר), היא תמיד תלויה באוסף של גורמים כמו השקפת עולמו, קורותיו, חינוכו, גילו ועוד. הללו יכולים להיות למכשול עבור ההיסטוריון כדי להתגבר עליהם עליו ליצור קונטקסטואליזציה של הכתוב ובאמצעותה להעניק משמעות היסטורית ליומן. קושי נוסף להסתמך על יומן כמקור היסטורי נובע מהתערבות העורכים באמצעות שיכתוב, עריכה מגמתית וצנזור מתוך הטקסט. ישראל גוטמן מצר על כך שקיצורים והשמטות נעשו לפעמים בלי הבחנה, ללא אזכור שהקיצור נעשה ולעיתים הושמט העיקר דווקא. לצד השמטות שרירותיות שנעשו בידי עורך לא מקצועי שנטל לעצמו רשות לקצר את הכתוב כראות עיניו ולפסוח על קטעים וביטויים שהיו פסולים בעיניו מטעם זה או אחר, היו גם השמטות או שינויים שנעשו באופן מגמתי מטעמים

⁶³ אנה פרנק, *יומנה של נערה*, תל אביב, הוצאת קרני, 1999, עמ' 44.

⁶⁴ Bloom, P.32

⁶⁵ קרוק, עמ' 579

פוליטיים. אפילו מכתבי רינגלבלום לא נחסך טיפול מסרס שכזה⁶⁶. דוגמא לטשטוש התכנים הקשים של יומן באמצעות תרגום מגמתי, ניתן למצוא בהוצאה לאור בפולנית והתרגום לאנגלית של יומנו של צאלק פרוחודניק. יומן זה מאופיין בנימה אנטי פולנית ובשנאה עצמית גדולה. תרגום היומן לאנגלית וההוצאה לאור בפולנית עשו מאמצים עצומים למתן נימות אלה, על ידי צנזור ללא הערת עורך והכנסת אי דיוקים מגמתיים בזיכרונותיו ההיסטוריים של הכותב⁶⁷.

אף על פי שחסרה לכותבי היומנים בשואה פרספקטיבה של חוכמה לאחר מעשה, יהודים רבים שכתבו ידעו שהם עוברים חוויות חסרות תקדים והעבירו את התחושה והפחד שהתנסו בהם בלתי ניתנת לייצוג לעולם החיצון. התיעוד המקורי שהגיע באמצעותם מהווה תשתית עובדתית אותנטית בעלת ערך רב לשחזור האירועים והבנת התקופה. מחד, הם ביקשו להבטיח שהעולם החיצון ידע על הזוועות אליהם נחשפו, ויטיחס ליומן כמסמך היסטורי, משפטי ומוסרי ומאידך, הם חששו שהשפה אינה יכולה לבטא נכונה ותעמעם או תפרש שלא כהלכה את הייחודיות של חוויותיהם. בניגוד לכותבי היומנים בשואה, אשר האירועים זימנו להם מציאות בלתי אפשרית ולעיתים בלתי נתפסת, הקורא חי בתנאים שונים לחלוטין, אשר עלולים לחבל ביכולתו המוגבלת כך או כך להבין את השורות ואת מה שמצוי ביניהן. מבחינת הקורבן התנסותו אינה ניתנת לשחזור, ואף על פי כן קריאת עדותו מהותית לעולמו. חורחה סמפרון כתב על היבט זה: "...גם אילו היתה זו עדות מדויקת באופן מוחלט ואובייקטיבית בכל פרטיה – דבר שהוא מן הנמנע מעצם הגדרתו בעדותו של יחיד – אפילו במקרה זה היה המהותי מוחמץ. שכן המהותי אינו טמון בזוועה המצטברת שניתן לבררה לפרטיה עד אין סוף. ניתן לספר על כל יום שהוא... העבודה המפרכת, הרעב המתמשך, המחסור המתמיד בשינה, התעמרויות הקאפו... אפיסת הכוחות, מות החברים – ועם זה לא לגעת במהותי⁶⁸.

יומני שואה רבים מנסים להתמודד עם המהותי על אף המגבלות של השפה ועל ההיסטוריון להתמודד עם מגבלות המתודות ההיסטוריות ולמצוא מקום הולם בהיסטוריוגרפיה, לקולותיהם של הקורבנות.

⁶⁶ ישראל גוטמן, "תרומתו של התיעוד היהודי המקורי לחקר השואה", בתוך הנ"ל (עורך), *מגניזה לצינוני דרך היסטוריים: ארכיונים יהודיים מתקופת המלחמה והשואה*, ירושלים, יד ושם, תשנ"ז, עמ' 185

⁶⁷ David Engel, "On The Bowdlerization of a Holocaust Testimony: The Wartime Journal of Calek Perechodnik", *Polin* 12 (1999), p. 322

⁶⁸ חורחה סמפרון, *הכתיבה או החיים*, תל אביב, 1997, עמ' 84

פרק שני: וילנה היהודית ממלחמת העולם הראשונה

עד חיסול הגטו

א. בין שתי מלחמות העולם

במהלך מלחמת העולם הראשונה, בספטמבר 1915, נכבשה וילנה על ידי גרמניה אשר שלטה בה כשלוש שנים. לאחר מכן, היוותה וילנה זירה למאבקים בין שלוש מדינות: ברית המועצות שלאחר המהפכה הסובייטית ב-1917, ושתי מדינות חדשות שזכו בעצמאות כתוצאה ממלחמת העולם הראשונה – פולין וליטא.

לפני עזיבתם את וילנה פעלו הגרמנים להקמת מדינה ליטאית וזאת מתוך תפיסה שהיא תהיה קשורה לגרמניה כבת ברית. לשם כך הם אישרו את ייסוד המועצה הליטאית הארצית – ה"טאריבה", אשר הכריזה בראשית 1918 על עצמאות ליטא. וילנה נכללה בתוך גבולותיה של המדינה החדשה. באותה תקופה שרר בוילנה מצב פוליטי בלתי יציב מאחר שהפולנים אשר היו על סף קבלת עצמאות, דרשו את סיפוחה. הליטאים מצדם רצו לשמור את העיר ברשותם ולכן עשו מאמצים לזכות בתמיכת היהודים: אושרו להם מקומות ב"טאריבה" ואף בממשלה עצמה.

אחרי כשנה שוילנה היתה בשליטה ליטאית החל גל של חילופי שלטון חוזרים ונשנים. בינואר 1919 נכבשה העיר על ידי הצבא הפולני וכעבור שבוע היא עברה לשליטת הצבא האדום. הסובייטים שלטו בעיר כשלושה וחצי חודשים בלבד, אך בפרק זמן זה הם ערכו שינויים מרחיקי לכת בתחומי החברה והמשק, על פי הדגם של ברית המועצות. מפעלים ובתי עסק הולאמו, הפעילות הכלכלית הוקפאה והמצב הכלכלי הוחמר. יחד עם זאת, יהודים רבים יחסית הצליחו למצוא תעסוקה במנגנון הממלכתי ולכן נחשד כל יהודי בהיותו בולשביק. לאחר תקופה זו נכבשה העיר על ידי הפולנים, אשר שלטו בה מעל לשנה. ביולי 1920 היא נכבשה מחדש על ידי הסובייטים, בשיתוף פעולה עם הצבא

הליטאי. העיר נמסרה לליטא, אך שלטונה היה קצר ונמשך רק כשלושה חודשים, אשר אחריהם כבש הצבא הפולני את העיר, ומאז הפכה וילנה לחלק מפולין.⁶⁹

השלטון הפולני בוילנה נמשך 19 שנה, עד תחילת מלחמת העולם השנייה בספטמבר 1939.

בתקופה זו ידעו יהודי העיר שנות מצוקה של תלאות כלכליות ויחס מפלה. המשטר דחק אותם בהתמדה ממשרות ממלכתיות ומפעילות כלכלית במסחר, תעשייה, שירות ציבורי ומוסדות אקדמיים, בהם הופעל "נומרוס קלאוזוס". לבתי ספר יהודיים לא ניתנה כל תמיכה ממשלתית. חיי היומיום של היהודים נוהלו על ידי "מועצת הקהילה" אשר ייצגה את היהודים בפני השלטונות. המועצה הראשונה נבחרה בסוף 1918 וכללה 80 חברים שייצגו עשר מפלגות, כאשר הגושים המובילים היו ה"בונד" ו"הציונים"⁷⁰. ב-1928 הוקמה מועצת קהילה חדשה, בת 25 נבחרים בראשות ד"ר יעקב ויגודסקי, ממנהיגיה הבולטים של יהדות וילנה. המועצה נוסדה על פי חקיקה פולנית ממלכתית, אשר חייבה קבוצות דתיות לבחור נציגויות. מועצת הקהילה כיהנה חמש שנים, אך בסיומן לא נערכו בחירות חדשות אלא מונתה מועצה חדשה על-ידי הממשלה. רק ב-1938 נבחרה מועצה חדשה באופן דמוקרטי ובהשתתפות כל המפלגות. בראשותו של שבתאי מילקאנוביצקי, המועצה התקיימה עד 1940, כאשר השלטון בעיר עבר לידי ברית-המועצות.

על אף המצב הכלכלי והפוליטי הקשה של יהדות וילנה, התנהלו בעיר חיי רוח תוססים. בלטה

במיוחד מערכת החינוך הענפה, אשר כללה מוסדות לימוד בכל הרמות – מגן ילדים ועד סמינרים למורים – אשר רובם פעלו במסגרת ארגונים אידיאולוגיים ומפלגתיים. בתוך המערכת החילונית היתה הפרדה ברורה בין שני זרמים מרכזיים: עברית, ברוח הציונות והחלוציות והיידיש, על פי השקפת ה"בונד". בוילנה גם פרחו העיתונות היהודית וב-1931 הופיעו בה 17 כתבי עת⁷¹. בשנת 1924 נוסד יו"א – המכון המדעי היהודי, אשר במרוצת הזמן הפך למרכז המחקר הגדול והבולט ביותר בעולם ליצירה בשפת היידיש. אגודות דתיות עסקו בהפצת תורה, בהגברת השמירה על השבת אל מול מגמות החילון. ארגונים סוציאליים עסקו בסיוע לנזקקים, יתומים ואלמנות. בית החולים היהודי היה

⁶⁹ יצחק ארד, וילנה היהודית במאבק ובכיליון, יד ושם, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1976, עמ' 13-18

⁷⁰ ישראל קלויזנר, וילנה ירושלים דליטא דורות אחרונים, 1881-1939, בית לוחמי הגטאות, 1983, עמ' 133

⁷¹ שם, עמ' 482-488

הגדול ביותר בעיר ובמקביל לו פעלו מוסדות עזר לחולים וזקנים יהודיים⁷². בצד החיים הנורמטיביים ובתוך הפאר התרבותי והלמדני, ידעה וילנה היהודית גם דמויות ותופעות שליליות ופיליות. כך למשל, קבוצה של אנשי עולם תחתון שנקראה "די שטארקע" – "החזקים", אשר הטילו את חתיתם על האוכלוסייה. עם זאת היה מספרם של העבריינים היהודיים קטן בהרבה, גם באופן יחסי, לכלל האוכלוסייה⁷³.

ב. יהודי וילנה תחת השלטון הליטאי והסובייטי

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה מנתה אוכלוסיית וילנה כ- 200,000 תושבים, מהם 37% יהודים. השאר, 45% פולנים, 10% ליטאים ומיעוטים ביילורוסים, רוסים וטטארים⁷⁴. עד תחילת מבצע "ברברוסה" – תקיפת ברית-המועצות על ידי גרמניה הנאצית ב- 22 ביוני 1941, עברה וילנה טלטלות עזות וחילופי שלטון, שבמידה רבה מזכירים את המצב שלאחר מלחמת העולם הראשונה. ארבע פעמים עברה השליטה על העיר מיד ליד וכל כובש השאיר בה את אותותיו. השלטון הסובייטי היה הממושך ביותר והוא גם זעזע באופן הקיצוני ביותר את מערכות החיים של האוכלוסייה. לשינויים שהוא חולל היתה השפעה מרחיקת לכת על גורלם של התושבים מכל הלאומים: פולנים, ליטאים ובלארוסים, אך במיוחד נודעה להם חשיבות על קורותיהם של היהודים⁷⁵. על פי הסעיף הסודי בהסכם ריבנטרופ - מולוטוב אשר נחתם ב- 23 באוגוסט 1939, פולין חולקה בין גרמניה לברית המועצות לאחר כיבושה. האזורים המזרחיים של לפולין, עברו לידי ברית המועצות ואילו ליטא יחד עם וילנה באו תחת "השפעה סובייטית". הסובייטים שלטו בעיר כשישה שבועות בלבד ובסוף אוקטובר 1939 העבירו אותה לליטא. ההעברה נעשתה במסגרת הסכם כפוי, אשר התיר לסובייטים להקים

⁷² שם, עמ' 650-542

⁷³ שם, עמ' 671-662

⁷⁴ לז'ין, דב. "שישה שבועות בסוגריים", גלעד, ג', קובץ לתולדות יהדות פולין, עורך מ. מיישינסקי, אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 5

⁷⁵ ארד, עמ' 37-19

בסיסים צבאיים בשטחה של ליטא העצמאית. על אף שמעבר שלטוני זה היה מלווה בפרעות⁷⁶,

המשטר החדש בוילנה התייצב והיהודים זכו לתקופת של פריחה תרבותית.

תקופת השלטון הליטאי הסתיימה ביוני 1940 עם כיבושה של ליטא ע"י ברית-המועצות. זמן

קצר התקיים בה משטר קומוניסטי עממי ואחריו הפכה ליטא לרפובליקה סוציאליסטית במסגרת ברית

המועצות עם וילנה כבירתה. התוצאות המיידיות היו איסור על לימודי עברית, תנ"ך, והיסטוריה

יהודית, כמו גם כל ביטוי תרבותי, דתי או לאומי יהודי. ספרים עבריים נפסלו וכך גם יצירותיהם של

סופרים שנחשדו בחוסר נאמנות למשטר. יו"א הפך לחלק של האקדמיה למדעים של הרפובליקה

הליטאית והותר לו להתרכז רק במחקר. כל יתר מוסדות המחקר הולאמו או נסגרו. כך, נוצר עימות

בין יהדות בעלת הכרה לאומית יהודית, לבין מעצמה אדירה בעלת אידיאולוגיה מנוגדת ותוקפנית

המסתייעת במנגנון ביורוקראטי עצום ובפעולות דיכוי אכזריות⁷⁷.

אולם, עצם הופעתו של השלטון הסובייטי בליטא ביוני 1940 – בימים שהמשטר הנאצי היה

בעיצומו של מסע כיבושים ברחבי היבשת האירופאית – מנעה מהיהודים את הגרוע מכל, חיים תחת

השלטון האכזר של היטלר. מסיבות אלה התייחסו היהודים אל השלטון הסובייטי באופן חיובי משום

שרבים חשו ששלטון זה הוא הרע במיעוטו. בחוגים מסוימים אף היתה התלהבות מהמשטר הסובייטי

מסיבות אידיאולוגיות ואף ציפייה לכינונו של משטר ליבראלי-דמוקראטי בחסות ברית המועצות, או

משטר סובייטי גמיש⁷⁸. כל אלה הביאו להפגנות שמחה והזדהות עם הצבא האדום, בהן השתתפו גם

יהודים רבים. רושם מיוחד עשו הפגישות בין היהודים לחיילים הסובייטים, בהם היו גם חיילים יהודים.

אלה שיבחו את המצב תחת המשטר הסובייטי והופעתם יצרה את הרושם כי נוצר האדם החדש

במציאות הסוציאליסטית⁷⁹.

עם התבססותו של המשטר והתנגשותו הגוברת בערכים ובמסגרות המסורתיות של הציבור

היהודי, הלכו ופחתו בקרבו ההתלהבות והציפיות, וגברה ההתפכחות וההסתייגות ממנו. אך האיום

⁷⁶ הפרעות נמשכו שלושה ימים, במהלכן נרצח יהודי אחד כ-200 נפצעו וחנויות נפרצו ונשדדו. שוטרים ליטאים הצטרפו לפורעים והכו ביהודים, במקום להרגיע את הרוחות. רק מפקד חיל המצב הסובייטי, אשר חנה בקרבת וילנה, נעתר לפניות ההנהגה היהודית והחזיר את הסדר על כנו, בהפגת כוח שכללה כמה עשרות טנקים.

⁷⁷ דב לוי, *תקופה בסוגריים 1939-1941*, האוניברסיטה העברית, המכון ליהדות זמננו, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד ירושלים – תל אביב, 1989, עמ' 141-168.

⁷⁸ דב לוי, "יהודי ליטא בצל הפורענות", *ילקוט מורשת*, כ"ו, 1978, עמ' 83.

⁷⁹ משה ציזיק, "הוויכוחים האידיאולוגיים במרכז היילנאי", *ילקוט מורשת*, כ"ד, 1977, עמ' 143.

המתמיד של גרמניה הנאצית והידיעה שבהזדמנות הראשונה יעשו הליטאים שפטים ביהודים, - וזאת מכיוון שהחדרת האחוזה והאחדות בין הלאומים השונים בתקופת השלטון הסובייטי הייתה רחוקה מלהיות אפקטיבית - הביאה את רוב הציבור היהודי להשלים עם המצב ולהימנע מהתנגשות גלויה בשלטון הסובייטי. השתלבותם של היהודים במנגנון הממלכתי נתפסה על ידי שכניהם הפולנים והליטאים כשיתוף פעולה עם משטר הדיכוי של ברית-המועצות. ההתעלמות מן העובדה הגלויה שהיהודים סבלו לא פחות כלכלית ותרבותית, ממשטר זה – לא מנעה התדרדרות חסרת תקדים ביחסים בין יהודים לבין הליטאים. מעשי הזוועה אשר ביצעו הליטאים ביהודים, בתקופת השלטון הנאצי, הוסברו על ידם במידה רבה כפעולות תגמול על התנהגות היהודים בזמן השלטון הסובייטי. בפרק זמן זה חלו שינויים במסגרות המסורתיות ומנהיגותן, עובדה שמילאה תפקיד חשוב בתקופת השואה. בניגוד למצבם של מיעוטים אחרים, נשאר המיעוט היהודי מבודד וללא ארגון גג בעל סמכות, אשר היה בידו להיאבק בנטיות התוקפניות של הלאומיות הליטאית. אומנם בדיעבד דחתה תקופת השלטון הסובייטי, את שואת יהודי ליטא למשך שנה, אך עם זאת הגדילה והחריפה את מימדיה. היהודים בליטא מילאו תפקיד פעיל ברצונם או שלא ברצונם, בסובייטיזציה של ליטא ובכך עוררו את זעם ההמונים בעלי התודעה הלאומית, שהיו נגועים עוד קודם לכן באנטישמיות פרועה⁸⁰.

ג. כיבוש וילנה על ידי הגרמנים וראשית הפגיעות ביהודים

ההתקפה על ברית המועצות החלה ב-22 ביוני 1941. היא באה על וילנה בהפתעה כאשר העיר הופצה מן האוויר בבוקר, עוד לפני ההודעה הרשמית של שר החוץ הסובייטי מולוטוב על פתיחת המלחמה על ידי גרמניה הנאצית. הפצצות הבוקר הראשון על שדה התעופה של העיר ותחנת הרכבת גרמו לאבדות בנפש, פציעות והרס של רכוש, כאשר בין הנפגעים יהודים רבים. הצבא האדום החל בנסיגה ונטש את העיר. קומוניסטים, אנשי מנהל ובעלי תפקידים ממלכתיים בשלטון הסובייטי עשו הכל כדי לצאת את העיר ולא ליפול בשבי הגרמנים. המון עצום של בני אדם

⁸⁰ לז'ן, "יהודי ליטא בצל הפורענות", עמ' 92-93

בהם אלפים מיהודי וילנה נע מזרחה תוך רעם כבד של הפצצות, במטרה להימלט⁸¹. בעוד החיילים הסובייטים נמלטים מהעיר באי סדר, נכנסו אליה טורי הצבא הגרמני, כאשר על המדרכות עמדו התושבים וצפו בנעשה. הפולנים והליטאים קיבלו בהתלהבות רבה את החיילים הגרמנים. הם הצטיירו בעיניהם כמשחררים אשר הרחיקו את השלטון הסובייטי השנוא. לעומתם, היהודים קיבלו את כניסת הגרמנים בחששות ודאגה עמוקה, משום ששמעו על מעשי הגרמנים בפולין מאחיהם הפליטים שברחו לוילנה. המוני יהודים החלו לברוח מזרחה עמוסי מטלטלים, וצורות על שכמם. היו אלה הפליטים הראשונים מערי הגבול המופצצות אשר הלכו בעקבות טורי הרגליים והטנקים הנסוגים של הצבא האדום. הם פסעו, דוממים, תועים בדרכם, לעיניהם השמחות לאיד של הליטאים⁸². תקופת הכיבוש הראשונה נמשכה כ- חמישה שבועות עד ל-1 לאוגוסט 1941. תחת חסות של הממשל הצבאי, החלו חטיפות ומעשי רצח המוניים של יהודי עיירות השדה ושבויים סובייטים בפונאר⁸³. שלב זה אופיין על-ידי פוגרומים שנערכו על ידי הליטאים וביזמתם, בעידוד קבוצות החלוץ של האינזצגרופה. בכרוז שפרסמה בברלין "חזית הפעילים הליטאיים"⁸⁴ נאמר: "...הגיע השעה המכרעת לעשות חשבון עם היהודים. ליטא חייבת להשתחרר לא רק משעבודם של הבולשביקים האסייניים אלא גם מעול הדורות של היהדות...". אלפי ליטאים נשמעו לקריאה זו ומספר היהודים שנרצחו בפוגרומים של ראשית הכיבוש הגרמני נאמד ב- 10,000 – רובם ככולם על ידי ליטאים. בוילנה לא נערכו בשלב זה רציחות המוניות של יהודים, כמו בשאר אזורי ליטא. הליטאים בוילנה היו מיעוט לעומת רוב פולני ומטרתם היתה להציג בפי הממשל הצבאי הגרמני את וילנה כעיר שקיים בה ממשל ליטאי מסודר, השולט במצב. פרעות המוניות ביהודים עלולות היו ליצור אנרכיה בעיר ולסכן

⁸¹ רוז'קה קורצ'ק, *להבות באפר*, מורשת, ספריית הפועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי, מרחביה, 1965, עמ' 8

⁸² שרה שני-נשמית, *ואל המנוחה לא באתי*, בית לחמי הגטאות, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1986 עמ' 60

⁸³ יער במרחק של 10 ק"מ מדרום לוילנה, אשר שימש כמקום מרגוע וחופשה לתושבי העיר בחגים וסופי שבוע. לפני המלחמה הכינו בו הסובייטים בורות גדולים ועגולים לאחסנת מיכלי דלק, שיהיו מוגנים מפני הפצצות. הבורות היו מוקפים בתילי עפר שהוצא בזמן החפירה. היער הפסטוראלי של פונאר הפך בידי הנאצים למקום הרצח של עשרות אלפי יהודי וילנה ושל אלפי לא יהודים – שבויים סובייטים ואזרחים שנחשדו בפעילות עוינת כלפי המשטר. היהודים שהובאו לפונאר רוכזו באזור המתנה, שם נדרשו להתפשט לחלוטין ולמסור דברי ערך. לאחר רישום היו מכסים להם את העיניים ומובילים אותם אל הבור, מסודרים בטור עורפי בקבוצות של 10-20 איש, כשהם מחזיקים איש ביד רעהו. עם הגיעם לבור היו מפזרים אותם לאורך תלולית העפר שהקיפה אותם ויורים בהם, כאשר יחידת היורים הורכבה מליטאים. הקורבנות היו נופלים לבור ובכלל זה אלה שרק נפצעו. לאחר מכן היו מכסים אותם בשכבת אדמה דקה ואם נראה מישהו זז, ירו בו מלמעלה. ביום אחד אפשר היה לרצוח כך עד 500 איש. ראה ארד, *וילנה היהודית במאבק ובכיליון*, עמ' 74-78.

⁸⁴ ארגון לאומני ליטאי, אשר הוקם בברלין בסוף 1940 ע"י פעילים לאומניים שברחו מליטא, זמן קצר לאחר ההשתלטות הסובייטית על ארצם. לקראת הפלישה הגרמנית הבריחה ה"חזית" לליטא חומר הסברה ובו הוראות מדויקות לערוך התקוממות חמושה עם פרוץ הקרבות, לתפוס את השלטון ולהיפרע ממשטפי פעולה עם הסובייטים. רבים מאנשי ה"חזית" השתלבו לאחר הכיבוש הגרמני במנהל האזרחי ובמסגרות האינזצקומנדו שעסקו ברצח יהודים בליטא ומחוצה לה. ראה: לוין, "חזית הפעילים הליטאיים", *האינציקלופדיה של השואה*, כרך ג', יד ושם, 1990, עמ' 498

את שליטתם. דו"ח גרמני אמר: "לדעת האוכלוסייה הליטאית באזור וילנה מקומה של הבעיה היהודית מאחורי הפולנית..."⁸⁵. כך, בפרק זמן קצר זה הפגיעות בנפש היו מעטות ומקריות, והיקף ההרג היה מצומצם. נראה שבשלב זה טרם הייתה פקודה לרצח גורף של האוכלוסייה היהודית במהלך המלחמה. אולם, כבר החלו דיונים באשר לאויביו הפוטנציאליים המסוכנים ביותר של השלטון הגרמני אשר בהשקפת העולם הנציונאל-סוציאליסטית היו "השכבה הנושאת" של המדינה הסובייטית – הגברים היהודיים הכשירים לשרות צבאי ובמיוחד האינטליגנציה – והוחלט לפתוח לאלתר במסע רצח לחיסולם.⁸⁶ ב"פקודת הקומיסרים", אשר ניתנה כשבועיים לפני הפלישה לברית המועצות ובמסגרתה הונחה הצבא הגרמני לרצוח את הקומיסרים הפוליטיים בצבא האדום שנפלו בשבי, אין אזכור לרצח היהודים. אך אווירת הטרור הכללית שהושלטה בשטחי ברית-המועצות סייעה ביצירת הרקע הנוח לנאצים להשמדה מהירה וטוטאלית של היהודים.

רק בתשעת הימים הראשונים הממשל בוילנה היה משותף, גרמני – ליטאי. אולם החל מראשית יולי הגרמנים ביטלו את העצמאות של המוסדות הליטאיים. גוזז החלום הליטאי לקבלת עצמאות בחסות גרמנית, כאשר הממשלה הליטאית הזמנית בקובנה פורקה ומכאן ואילך פעלו היחידות הליטאיות של המשטרה והצבא אך ורק במסגרות גרמניות.⁸⁷ בכך התחיל הפרק השני של הממשל הצבאי, אשר נמשך כחודש ימים. תקופה זו הייתה מן המרות והאכזריות בתולדות יהודי וילנה עת החלו מעשי הרצח ההמוניים. על היהודים שטרם נרצחו הגרמנים הטילו גזרות חמורות: שלילה מוחלטת של זכויותיהם, התנכלויות והשפלות.

איינזצקומנדו (א"ק)⁸⁸ 9 ולאחר מכן א"ק 3 היו הגופים העיקריים שהוציאו אל הפועל את רצח היהודים בזמן הממשל הצבאי. אלה כמעט הכפילו את כוחם בוילנה עם שילובם של 150 ליטאים, אשר יחד עימם ניהלו באופן שוטף את תעשיית הרצח. ראשי הא"ק קיבלו הוראות מפורשות לזהות

⁸⁵ יצחק ארד, "הפתרון הסופי" בליטא באספקלריית התיעוד הגרמני, *יד ושם קובץ מחקרים*, תשל"ו, עמ' 185-186
⁸⁶ כריסטוף דיקמן, "המלחמה ורצח יהודי ליטא" בתוך: *מדיניות ההשמדה הנאצית 1939-1945 מחקר ופולמוס בהיסטוריוגרפיה הגרמנית החדשה*, עורך אולריך הרברט, יד ושם, ירושלים, תשס"א, עמ' 288

⁸⁷ ארד, 51-56
⁸⁸ להלן א"ק, יחידת משנה של האינזצגרופן – עוצבות המבצע. מסע ההשמדה של יהודי ברית המועצות הוטל על עוצבות המבצע השייכות לשרותי הביטחון (ד.ט.ס.) בפיקודו של היידריך. העוצבות, אשר נעו אחרי הצבא פעלו בשטחים הכבושים והחלו בהשמדה המונית של היהודים ימים ספורים לאחר הפלישה.

ולהרוג את "נושאי הרעיון הקומוניסטי"⁸⁹ היהודים כולם, ללא הבדל גיל או מין. תהליך ההשמדה כפי שבוצע על ידי א"ק כלל שלושה שלבים:

שלב א': חטיפת יהודים ברחובות העיר או מהבתים והובלתם לבית הסוהר בלוקשיקי.

שלב ב': החזקת החטופים בבית הסוהר כתחנת ביניים לפונאר.

שלב ג': הובלת היהודים מלוקשיקי לפונאר ורציחתם שם.

בית הסוהר בלוקשיקי שימש כ"מווסת" בין מספר היהודים שנחטפו ובין יכולת ה"קליטה" של פונאר. כדי שלא יהיה מצב של מחסור במועמדים לירי בפונאר, היתה בלוקשיקי תמיד עתודה של קורבנות שחיכו לתורם⁹⁰. הידיעות על פונאר דלפו בהדרגה ונתקבלו בחוסר אמון מוחלט. כותבי היומנים מזכירים אותה רק אחרי מחצית יולי והרמן קרוק מציין, שהגיעו שמועות בדבר ירי בפונאר, אך הן נתפסו כהודעות שווא⁹¹. זמן רב עבר עד שהתברר ללא ספק משמעותה האמיתית והנוראה של פונאר.

כבר מראשית הכיבוש הוצאו שורה של צווים ופקודות, אשר שיבשו לחלוטין את אורח חייהם של היהודים – הוראות חמורות של השפלה וביזוי שלוו במעשי אכיפה אכזריים מצד הגרמנים והליטאים. בנוסף לכך, החלו הגרמנים להשתמש ביהודים לעבודות כפייה. חלקם הועסקו בעבודות מקצועיות כמו נגרות ומסגרות, אך הרוב הגדול נוצל לעבודות "שחורות" כמו העמסה ופריקה, ניקיון, סבלות ועוד. מקומות העבודה העיקריים היו מחנות צבא, תחנת הרכבת, שדה התעופה ומבנים ודירות שהועברו לרשות הצבא והממשל. עד להתארגנות היודנראט וקביעת צינור מוסדר לאספקת כוח עבודה, היו תופסים את היהודים ברחובות, בלא שתהיה להם אפשרות להצטייד באמצעים חיוניים, ומבלי שתינתן להם אפשרות להודיע למשפחותיהם על הסתלקותם. החטיפות לעבודה בוצעו על ידי חיילי הוורמכט, אנשי המשטרה הגרמנים והליטאים – כל קבוצה לצרכיה ולמטרותיה. ב-13 ביולי 1941 עברו הגרמנים עם רשימות מוכנות של רבני וילנה והוציאו אותם מבתיהם. כל מי שנלקח

⁸⁹ דיקמן טוען שרצח היהודים נומק באילוצים רציונאליים לכאורה, למשל שהדבר יגדיל את כמויות המזון שאפשר יהיה לספק לחיילים הקרביים הגרמנים. האפשרות לגרש את האוכלוסייה היהודית כולה אל המזרח, שנשקלה לפני המלחמה, הייתה מותנית בניצחון על ברית המועצות ולפי שעה לא נראתה ישימה. הממשל הגרמני התקשה לספק את צורכי חיילי הארמיות בלי סיוע של משלוחי אספקה מן הרייך. כשאנו רואים על רקע זה, את הוראותיו של גרינג לספק מזון רק למי שעובדים למען כלכלת המלחמה הגרמנית, מתחוור כי בכך נשללה מן האוכלוסייה היהודית הזכות לחיות. בחירת אופן הביצוע המעשי של הנחיותיהם של גרינג והיטלר הושארה בידי שלטונות הכיבוש האזוריים. ראה: דיקמן, "המלחמה ורצח יהודי ליטא" עמ' 301-302.

⁹⁰ ארד, וילנה היהודית במאבק ובכיליון, עמ' 67.
⁹¹ קרוק, טאגבוך פון ווילנער געטא, יו"א, ניו יורק, 1961, עמ' 24-25.

לא חזר יותר. בחצר של אחד מבתי המדרש, הדליקו הגרמנים מדורה ושרפו בה ספרי תורה. היהודים שהיו שם חויבו לרקוד מסביב ולקפוץ לאש. מידי פעם נערכו גם חיפושים בבתי היהודים באמתלה של חיפוש נשק. תוך כדי החיפושים היו הגרמנים והליטאים לוקחים עמם חפצי ערך שמצאו ואם התגלו חפצים אסורים נלקח ה"חשוד" מבלי שוב.⁹²

ד. הקמת היודנראט הראשון

היודנראט הראשון של וילנה נבחר ב- 4 ליולי 1941 ומנה 10 חברים שבראשם המהנדס שאול טרוצקי ולקראת סוף החודש ניתנה הוראה להגדיל את מספר חבריו ל- 24. רוב אנשי היודנראט היו אישי ציבור מוכרים ופעילים מתחומים שונים ומכל גווי הקשת הפוליטית של יהדות וילנה. הם לא מונו על ידי הגרמנים אלא נבחרו על ידי היהודים עצמם. ההשתתפות ביודנראט לוותה בחילוקי דעות והתנגדויות משום שהיו שחשבו שהיא תשמש מכשיר בידי הגסטפו.⁹³ היודנראט היה כתובת של היהודים בעת מצוקה או בבקשה לעזרה. אחד מפעולותיו הראשונות של היודנראט היתה לפעול אצל השלטונות להפסיק את החטיפות ולהבטיח לספק להם את מספר העובדים הדרוש.⁹⁴ ב- 6 באוגוסט 1941 הטילו הגרמנים על יהודי וילנה גזרה – תשלום כופר בסך 5 מיליון רובל תוך 24 שעות. הדרישה הוגשה ליודנראט על ידי פרנץ מורר⁹⁵ שהיה הממונה על היהודים בממשל הנאצי. חברי היודנראט הוזהרו שאי מילוי הדרישה יעלה להם בחייהם ושני חברים אף הוכנסו למעצר. ההוראה עוררה חרדה עמוקה בקרב הציבור היהודי, שלא ראה כל אפשרות מעשית כיצד לאסוף בין לילה סכום שכזה. הידיעה על ההוראה המרה התפשטה במהירות בקרב הציבור היהודי ומיד הוקמו קבוצות איסוף. רבים נתנו את המעט שהיה להם: גברים הורידו מידיהם שעונים ונשים מאצבעותיהן טבעות. עד הערב הצטברו 667,000 רובל, חצי ק"ג זהב, יהלומים רבים וכ-200 שעונים. במועד

⁹² מאיר דבורז'צקי, 'ירושלים דליטא במרי ובשואה', הוצאת מפלגת פועלי ארץ ישראל, 1951, עמ' 27-20.

⁹³ שם, עמ' 30.

⁹⁴ קרוק, עמ' 19.

⁹⁵ פרנץ מורר, שליטת יוד ימינו של הגביטסקומיסר (בעל הסמכות הגרמנית העליונה באזור המסור לסמכותו) של וילנה. היה ממונה על ענייני היהודים, ומאוחר יותר על הגטו. בתוקף תפקידו כאחראי על מחלקת המזון, בממשל האזרחי של העיר פיקח על שער הגטו ועל המאבק בהברחות מזון דרכו. מתוקף תפקידיו הפך מורר לדמות מרכזית בחיי היהודים למשך כל תקופת הגטו ושמו הלך אימים ונחרט עמוק בזיכרונם. על מעשיו בוילנה הועמד מורר למשפט באוסטריה בשנים 3-1962, ויצא זכאי. לכתב האישום ראה: קורצ'אק עמ' 393-395.

שנקבע הובא הסכום לפני מורר עם בקשה לתת שהות של עוד כמה ימים להשלמת האיסוף. מורר סרב, ותוך כדי צעקות ואיומים הוכנסו למעצר עוד שלושה חברי יודנראט. פעולת האיסוף נמשכה עוד כמה ימים וסכום המגבית היהודית הגיע למיליון וחצי רובל ו-16 וחצי ק"ג זהב וכל עצורי היודנראט שוחררו.⁹⁶

בימים שבין 31 באוגוסט ל-3 בספטמבר 1941 נערכה בוילנה אקציה. כ-8,000 יהודים מהאזור בו שכן בית היודנראט נלקחו לפונאר ושם נרצחו. את האקציה הזאת כינו היהודים "הפרובוקציה הגדולה", כי השלטונות הנאציים ביימו יריות על חיילים גרמניים, האשימו בכך את היהודים והציגו את האקציה כגמול על היריות. ב-2.9.1941, ערב הכניסה לגטו, פוזר היודנראט. יושב הראש שאול טרוצקי ועוד 9 מחבריו נעצרו, הובלו לפונאר ונורו שם למוות, כחלק מהאקציה הגדולה. היודנראט שבתקופת קיומו נאלץ להתמודד עם גזירות קשות כמו אספקת עובדים לגרמנים ולליטאים, טיפול בהחרמות רכוש וחטיפות, התקיים חודשיים בלבד. חיסול היודנראט היה אחד מאמצעי ההפחדה והטרור של הממשל הגרמני כלפי היהודים וחלק ממדיניות חיסול המנהיגות היהודית. יהודי וילנה נשארו ללא מנהיגות וללא נציגות מוכרת על ידי השלטון הנאצי.⁹⁷

ה. יהודי וילנה נדחסים לגטו.

בימים שבין ה-3 ל-5 בספטמבר 1941, הכינו גורמי ממשל גרמני את האזור שפונה מהיהודים בפרובוקציה הגדולה להקמת שני גטאות. הרכוש שהיהודים השאירו מאחוריהם הוצא ונשדד על ידי גורמי ממשל והאוכלוסייה המקומית. התושבים הלא יהודים שגרו באזור המיועד לגטו פונו ממנו. שני גטאות הוקמו באזור, שבמרכזו נחצה ע"י רחוב שהיווה על בתיו, חיץ ביניהם. כל אחד מהגטאות נסגר ע"י גדר עץ והפתחים בבתים הפונים לכיוון שמחוץ לגטו נחסמו. המשימה של גרוש היהודים ממקומות מגוריהם הוטלה על המשטרה הליטאית. עם שחר ה-6 בספטמבר 1941 נפרסו יחידות אלה ברחובות בהם גרו יהודים, במקומות שנועדו לריכוזם ובאזור שנועד לגטו. למרות שלא

⁹⁶ קרוק, עמ' 30
⁹⁷ ארד, וילנה היהודית במאבק ובכיליון, עמ' 100

התפרסמה הודעה רשמית, היה ברור לכולם שהגרוש לגטו החל, משום שהתחושה שעומד לקום גטו היתה תלויה באוויר זה זמן. גרוש יהודי וילנה לגטאות והאקציה שהתלוותה לגרוש התבצעו לפי תכנית מפורטת, שהוכנה על-ידי הממשל הגרמני בעיר⁹⁸. המעבר לגטו היה כרוך במאמצים פיזיים רבים משום המסע הכבד וחום היום. רבים נאלצו לכתת רגליהם מרחק רב מהפרברים אל מרכז העיר, שם שכן הגטו. היהודים רוכזו בקבוצות שהגיעו למאות ואף אלפים והובלו תחת משמר גרמני וליטאי קפדני. ככל שנמשכה הצעידה, נחלשו ההולכים והותירו את חפציהם בדרך – חפצים אשר נאספו ע"י הפולנים והליטאים. קרוק כותב שחלק מהפולנים באו לעזור, אחרים לקנות בחצי מחיר, ואחרים מזנבים בהם כמו תנים ומחכים לרכוש היהודי שיוותר בדרך.⁹⁹

מיד עם כניסתם לגטאות הועמדו היהודים בפני הבעיה החמורה של מציאת מקום מגורים. ברחובות הצרים נדחסו מספר אנשים הגדול פי 7 ממספר התושבים שחיו שם לפני המלחמה. אלה אשר נכנסו ראשונים הצליחו לתפוס דירות ריקות. אך ככל שהמונים המשיכו לזרום במרוצת היום הדירות התחילו להתמלא ולכל דירה נדחקו עוד ועוד משפחות והצפיפות הלכה וגדלה. רהיטים שנשארו פורקו כי גזלו שטח מגורים יקר. חלק מהאנשים לא מצאו מקום ונאלצו לעבור את הימים הראשונים בחצרות, מרתפים או ברחוב. בכל חדר קטן בגטו גרו 10 עד 15 איש, וכמה עשרות בדירה: לרוב בני אדם זרים זה לזה בתכלית שנתכנסו במקרה. בדירות היתה בדרך כלל כירה אחת בלבד ומאחר וכל עקרת בית בישלה לחוד עבור בני ביתה, הפכה הכירה לסלע מחלוקת תמידי ועילה למריבות. המחסור בעצי הסקה, בנוסף למחסור בכלים ובמצרכים הציק באופן תמידי. ילדים רכים רבצו בפינות ויללו, נערים התרוצצו וכולם צווחו – אוכל. הזוהמה בגטו היתה רבה, לא הופרש מקום לאשפה וערמות לכלוך ענקיות, רוחשות זבובים מלאו את החצרות. ובחץ לא היה עץ ולא חתימת דשא כדי להקל על הקורה בפנים¹⁰⁰.

אל שני הגטאות גורשו כ- 40,000 יהודים, שלושה רבעים מהם לגטו מספר אחד הגדול ורבע, כ- 10,000 לגטו מספר שתיים הקטן. תקוות היהודים שבגטו יהיה אולי טוב יותר משום שיהיו מוגנים יותר, התבדו במהרה. על הגטאות עברו אקציות אכזריות, אשר היוו המשך למעשי הרצח הקודמים.

⁹⁸ שם, עמ' 103-102
⁹⁹ קרוק, עמ' 63
¹⁰⁰ קורצ'ק, עמ' 23

האקציה הראשונה בתקופת הגטאות היתה כבר ביום הקמתם כאשר נתפסו 6,000 יהודים אשר הועברו לפונאר ונרצחו. כעבור שבוע התרחשה אקציה שניה באמתלה של הקלת תאי הצפיפות בגטו מספר אחד הועברו ממנו 3,500 איש כביכול לגטו מספר שתיים. מעטים אכן הובלו לשם, בעוד שרובם נרצחו.¹⁰¹ כעבור שבועיים נערכה אקציה בשני הגטאות כאשר הוצאו מהגטו ונרצחו 3,900 יהודים שלא היה בידיהם תעודת עבודה הידועה בכינוי "שיין".¹⁰² במהלך חודש אוקטובר 1941 נערכו בגטו מספר שתיים מספר אקציות, ולקראת סוף החודש הוא חוסל באופן סופי, רוב תושביו נשלחו לפונאר ומעטים הועברו לגטו מספר אחד. מתוך עשרת אלפי היהודים שהוכנסו לגטו הקטן, נותרו בחיים מעטים בלבד.¹⁰³ הרציחות המאסיביות הסתיימו בסוף 1941 כאשר בגטו וילנה נותרו כ- 20,000 יהודים. רק לאחר מכן באה רגיעה יחסית אשר נמשכה כשנה וחצי והיא מכונה, "תקופת היציבות" של גטו וילנה.¹⁰⁴

למחרת הכניסה לגטו הוקם היודנראט בגטו הגדול, אשר נועד לנהל כ- 30,000 איש דחוסים לתוך שטח מצומצם, חסרי אונים, שבורים מאובדן יקריריהם, תשושים מתלאות הדרך, ללא אמצעים כלכליים וללא הנהגה. ביום הכניסה אל הגטו פגש מורר במקרה את אנטול פריד, חבר היודנראט הקודם ובשל היכרותם מתקופה זו, הטיל עליו את תפקיד הקמת היודנראט בן 5 אנשים ודרש שפריד יעמוד בראשו. פריד בחר בעצמו את ארבעת החברים האחרים, ששלושה מהם היו ביודנראט הקודם. פריד היה יהודי מתבולל, מנהל בנק שלא נטל חלק בחיים הציבוריים היהודיים. עם מינויו, זימן פריד כעשרים אנשים שהיו פעילים ביודנראט הקודם וביקשם לשתף פעולה עימו. רוב הנאספים הביעו את הסכמתם לסייע בהקמת המנהל בגטו ולהשתלב בעבודתו. העובדה שארבעה מתוך חמישה חברי היודנראט היו חברי היודנראט הקודם, יצרה את הרושם של המשכיות בהנהגה היהודית בוילנה.¹⁰⁵

היודנראט הורכב מהמחלקות הבאות:

¹⁰¹ שם, עמ' 26
¹⁰² שיין – תעודת עבודה אשר הוצאה על ידי היחידות המעסיקות עובדים יהודים וסיפקו הגנה לבעליהם מפני חטיפות. השיין נחשב ליקר ערך, משום שהיה מעיין "ביטוח חיים" לבעליו.
¹⁰³ קרוק, עמ' 260.
¹⁰⁴ כך על פי הגדרתו של ארד, משום שבתקופה זו לא היו אקציות השמדה המוניות והאנשים בגיל ובכשר פיזי מתאים עבדו במוסדות ובמפעלים מחוץ לגטו ובתוכו בביטחון יחסי. ראה: ארד, וילנה היהודית במאבק ובכיליון, עמ' 229
¹⁰⁵ ארד, וילנה היהודית במאבק ובכיליון, עמ' 112-113

ראש היודנראט ומנהל המחלקה הכללית והמשרדים הנלווים בראשות אנטול פריד. המחלקה הכללית היוותה את המרכז לכל הפעולות הקשורות בנוהלי עבודת היודנראט, תיאום בין המחלקות השונות ובכל אותם תחומי הפעילות שמחלקות אחרות לא עסקו בהם כמו מדורי הגזברות, הדואר, עזרה סוציאלית וספרייה.

מחלקת אספקת מזון עסקה בהשגת מזון מחוץ לגטו ובחלוקתו. מחלקה זו הקימה מטבחים עממיים ובהם ניתן היה להשיג מים רתוחים בתשלום סמלי. כמויות קטנות של מזון ניתנו לאנשי הגטו על ידי העירייה ובמחלקה קבעו את הקריטריונים לחלוקתו. השגת המזון וחלוקתו העסיקו רבות את היודנראט ובפרוטוקולים שלו עלה נושא המזון כמעט בכל הישיבות.

מחלקת דיור, שתפקידה היה להסדיר את ענייני המגורים בגטו. מחד, משפחות רבות לא מצאו קורת גג ומאידך היו שתפסו דירות מרווחות יחסית לתנאי הגטו. היה צורך לערוך רישום מצאי של הדירות, למצוא מקום למוסדות הגטו שהחלו להתארגן ולטפל בדיור עבור אנשים ללא קורת גג. המחלקה טיפלה גם בסכסוכים בין משפחות שכנות בדירה אחת, שבאו לידי ריב מחמת הצפיפות בדיור המשותף. מחלקה זו נאלצה לא פעם להסתייע במשטרת הגטו היהודית בהסדרת בעיות הדיור.

מחלקת (לשכת) עבודה, אשר סיפקה ידיים עובדות בהתאם לדרישות הגרמנים. יהודי הגטו יצאו למקומות העבודה בהם כבר עבדו עד להקמת הגטו. העבודה במוסדות גרמניים וליטאיים וה"שיין" שהוקנה להם בתמורה, הוסיפו ליהודים תחושת ביטחון ולכן רוב האוכלוסייה רצתה בתעסוקה.¹⁰⁶

מחלקת הבריאות פתחה בית חולים ומרפאה. המחלקה הפעילה יחידה סניטארית-אפידמיולוגית, שתפקידה היה לפעול בתחום הניקיון ומניעת מחלות מדבקות, דבר שהיה חשוב ביותר בתנאי החיים בגטו. חלק מהציוד הביאו איתם לגטו אנשי הצוות הרפואי, וחלק הושג תוך מגע עם גורמים שמחוץ לגטו. משנסגר הגטו היו מאושפזים למעלה מ- 300 חולים רשומים. עוד כמספר הזה נמצאו "בלי שמות". הללו העדיפו שלא להירשם, ואולי הרושמים העדיפו שלא לרושםם! רבים מהם פשוט מצאו מסתור בבית החולים: משוללי שיין, נרדפים פוליטיים, אנשי העולם התחתון, ופעילי מחתרת שקבעו את משכנם הזמני במרתף בית החולים.¹⁰⁷

¹⁰⁶ שם, עמ' 116-117
¹⁰⁷ אברשה ויינריב, "זיכרונות של רופא מגטו וילנה", *ילקוט מורשת*, כ"ז, 1979, עמ' 24-25

אחד הצעדים הראשונים בהתארגנות מוסדות ממשל פנימי בגטו היה הקמת המשטרה היהודית. ב-7 בספטמבר הודבקו בגטו מספר אחד מודעות ובהן קריאה לאנשים צעירים להירשם למשטרת הגטו. כמפקד המשטרה התמנה יעקב גנס, בעברו סרן בצבא הליטאי, אשר הגיע לוילנה לאחר שליטא הפכה לרפובליקה סובייטית בקיץ 1940. פריד מינה את גנס למפקד משטרת הגטו על יסוד היכרות מוקדמת עימו כאשר היה פריד מאושפז בבית חולים שגנס היה מנהלו האדמיניסטרטיבי. סגנו של גנס היה יוסף מושקאט, רוויזיוניסט, עורך דין במקצועו שהגיע לוילנה כפליט מוורשה ב-1939. לעמדות מפתח אחרות במשטרה מונו אנשי בית"ר לשעבר כמו סאלק דסלר, מאיר לוואס ואחרים. העובדה שבקרב אנשי המשטרה ובעיקר בין מפקדיה היו אנשי בית"ר רבים, נבעה מכך שבקבלת אנשים למשטרה ניתנה עדיפות לאלה ששירתו בצבא וקיבלו חינוך צבאי. בין אנשי בית"ר היו באופן יחסי יותר אנשי צבא לשעבר מאשר בתנועות אחרות. יתכן שמינויים אלה נבעו משום שגנס העדיף אנשי בית"ר על אחרים בגלל עברו הרוויזיוניסטי. בימים הראשונים להקמת המשטרה בגטו התנהל מאבק על אופייה ובעיקר על ההרכב האישי של הפיקוד הבכיר בה. בסופו של דבר נוצר מצב בו המשטרה היהודית היתה נתונה להשפעה בית"רית, ואילו היודנראט בו כיהנו בעיקר מנהיגי "בונד" כמו ג. יאשונסקי וי. פישמן, היה נתון להשפעה "בונדאית". הרמן קרוק, אינטלקטואל ואיש ה"בונד" אמנם לא היה חבר רשמי, אך היה בעל השפעה חזקה ביודנראט. מפקדת משטרת הגטו והיודנראט שכנו באותו בניין. הגטו, חולק לשלושה אזורי משטרה ובכל אזור הוקמה תחנת משטרה. השוטרים ענדו על שרוליהם סרט לבן עם מגן דוד כחול¹⁰⁸.

הממשל הגרמני אישר את הקמתה של מערכת משפטית על ידי היודנראט בתחילת פברואר 1942. מסגרת זו היתה תוצאה של צרכי היומיום והיא כללה בית משפט, שופטים קטגורים וסנגורים. המערכת המשפטית היתה חלק מהיודנראט ולא מוסד עצמאי ובלתי תלוי. עד להקמת המערכת המשפטית היו גנס והמשטרה היהודית הסמכות הבלעדית לשיפוט בגטו. המערכת השיפוטית טיפלה בעבירות פליליות, סכסוכים בין שכנים ואי ביצוע הוראות היודנראט, כאשר התביעה היתה כפופה למפקדת המשטרה. פסקי הדין של בית המשפט היו מגוונים – החל מזיכוי נאשמים, קנסות כספיים, מאסר ועד לפסקי דין מוות, עקב מעשי שוד ורצח.

¹⁰⁸ ארד, וילנה היהודית במאבק ובכיליון, עמ' 114-115.

ב- 11 ביולי 1942, חלו שינויים פרסונאליים משמעותיים ביותר בניהול היודנראט ובאופן פעולתו. בראשו הועמד יעקב גנס וכמפקד המשטרה היהודית התמנה סאלק דסלר. פריד הועבר מתפקידו ונקבע כמנהל המחלקה הכללית. הסיבה לכך נבעה מהעובדה שבגטו התפתח תהליך בו נטלו לידיהם המשטרה היהודית ומפקדה גנס, תחומי פעילות שמבחינה תפקודית היו צריכים להיות בידי היודנראט ובידי פריד. גנס נטל לעצמו סמכויות והשתלט על עמדות כוח במוסדות הגטו ואט אט, הפך לסמכות עליונה ומוכרת בקרב יושבי הגטו. הממשל הגרמני העניק אישור רשמי למעמדו העדיף של גנס ושל המשטרה לעומת היודנראט, במסמך שפרסם מורר שבו נקבע שגנס והמשטרה היהודית הם הגורמים השולטים בגטו. הגרמנים, שהחליטו על המשך קיומו של הגטו בוילנה תוך הגברת הפיקוח וניצול כוח העבודה היהודי, הגיעו למסקנה, שגנס מתאים יותר להוציא אל הפועל מדיניות זו מאשר פריד¹⁰⁹.

1. אוכלוסיית הגטו והריבוד החברתי החדש

הדפוסים החברתיים והכלכליים שהתגבשו במשך עשרות שנים בקרב יהודי וילנה, היטשטשו ונעלמו בגטו. האובדן הנורא והשוני הקיצוני בתנאי החיים גרמו למוביליות חברתית דו כיוונית. הם ניתקו את הרצף המסורתי וקבעו מדרג חברתי חדש, שבראשו עמדו אלה שהייתה להם היכולת להתקיים, בין אלה נכללו בעלי תעודות העבודה ("שיינים"), אלה שהתאפשר להם להשיג מזון ויהודים שהצליחו להשתלב בממסד הגטו. מי שעמדו בעבר בראש הקהילה – נושאי משרות בקהילה, בעלי הון ומעסיקים, רבנים, אקדמאים ודומיהם – הוחלפו בבעלי מלאכה, פקידים בכירים ביודנראט, אנשי משטרה ומבריחי סחורות. באופן אירוני, מחד, היו כאלה שדווקא בגטו הגיעו לפסגות שלא יכלו לשער בנפשם קודם המלחמה. מאידך, אחרים, שכל חייהם נהנו מכבוד והוקרה, מצאו את עצמם בתחתית המדרג החדש.

כבר עם הכניסה לגטו נתגלו פערים במצבם הכלכלי של תושבי הגטו אשר העידו על סדר כלכלי וחברתי חדש. אלו שהעזו להעביר עמם אל הגטו כסף ודברי ערך, אלו שמזלם שיחק להם

¹⁰⁹ שם, עמ' 240-242

והשתכנו בדירות עם רכוש – כבר מן ההתחלה נהנו ממצב טוב יותר מזה של האחרים. בין המאושרים הללו היו רבים מבני המעמד הנמוך – עגלונים, פועלי תחבורה, חנוונים, מבריחים מקצועיים ואנשים אשר גם בימים כתיקונם פעלו על גבול החוק, והיה להם האומץ, התחכום והניסיון להבריא חפצים לגטו. דווקא אנשים מקרב האינטליגנציה – עובדי ציבור בכירים, אמנים, מורים, סופרים ובעלי מקצועות חופשיים - אשר הורגלו כל חייהם לפעול על פי החוק, הם שצייתו לצווים הגרמניים ונכנסו לגטו כשבידם רק מן המותר: חבילה ושלושים מארק לנפש בלבד¹¹⁰. החפצים שהובאו או נמצאו בדירות היוו את בסיס הקיום לתושבים רבים וככאלה נמכרו או הוחלפו בתמורה למזון. הדבר נעשה בגטו ובעיקר במקומות העבודה בחוץ תוך יצירת קשר עם מכרים פולנים או שכנים מהעבר, אשר ניצלו את המצב החדש כדי להתפרנס ולהתעשר. בתנאים החדשים, לחסרי המקצוע היה קשה להשתלב במערך העבודה והם ניסו בכל דרך לשרוד. אינטלקטואלים ובעלי מקצועות חופשיים רבים, הציגו עצמם כבעלי מלאכה פשוטים. כך, מורה, פקיד עורך-דין ורוקח הפכו לנגר, מסגר, סנדלר ובנאי.

בהירארכיה החברתית של הגטו, הבריגדירים - ראשי קבוצות העבודה, הם שהגיעו למעמד בכיר. על פי רוב היו אלה אנשים שקיבלו את התפקיד בזכות מקצועיותם בתחומים נדרשים, יכולת מנהיגותית או התחבבותם על המפקדים הגרמנים. המגע היומיומי של הבריגדירים עם הממונים הגרמנים והקשרים שנוצרו ביניהם סייעו להם לקבל פריבילגיות לעצמם ולעובדיהם ואף להשיג "שיינים" עבור עובדים נוספים. בלא מעט מקרים, הם הצליחו להציל פועלים שלהם אפילו מכלא לוקישיק כאשר מפקדיהם הגרמנים התערבו לטובתם אצל הגסטאפו. הקשרים עם מעסיקיהם כללו שוחד, הענקת מתנות למפקדים ומשפחותיהם, ביצוע עבודות פרטיות ועוד. הבריגדירים פרסו את חסותם על אנשיהם גם בתוך הגטו עצמו ודאגו להם בסדרי הדיור ובקבלת תוספות מזון. רוב הבריגדירים מילאו את תפקידם בנאמנות ובהגינות, תוך דאגה אמיתית לאנשיהם, אך היו גם כאלה שניצלו את מעמדם להפקת טובות הנאה ולהתעשרות אישית. עם הזמן התגבש פורום מיוחד שנקרא "אסיפות הבריגדירים". הם היו נפגשים אחת לשבוע ודנים בנושאים משותפים, כגון יחסי העבודה בינם לבין הפועלים ובינם לבין הגרמנים, הקשרים עם היודנראט וכדומה. האסיפות הללו היוו גם

¹¹⁰ דבור'צקי, עמ' 127-122

מסגרת להעברת מידע מעודכן לציבור מטעם גנס והנהלת היודנראט. במידה רבה נעשו הבריגדירים למעין חוליית קישור בלתי פורמאלית בין הנהגת הגטו לבין הציבור הרחב וחלקם היו פעילים בארגונים שונים, עובדה שהוסיפה להם חשיבות ויוקרה.¹¹¹

מעמד שונה בהתהוות היה של עובדי היודנראט והמשטרה היהודית. עובדי היודנראט ובעיקר הבכירים שבהם היו בעלי מעמד על ונהנו מכל הפריבילגיות שהעניק להם תפקידם ובראש וראשונה "שיינים" בטוחים להם ולבני משפחתם. עמדתם אפשרה להם לקבוע במידה רבה את גורלו של תושב הגטו לשבט או לחסד.

בנוסף לכך נהנו עובדי היודנראט מהטבות כלכליות בולטות כגון שירותים שונים ומנות מזון מוגדלות. גם השוטרים היו במעמד גבוה ומועדף, אשר נבע בעיקר מתוך פחד ורצון לרצותם. כוחו של השוטר היה רב ביותר בעיקר בזמן אקציות, בהן יכול היה השוטר לגזור את דינו של יהודי לחיים או למוות, ודי היה בהעלמת עין מצידו על מנת להשאיר אדם בחיים. בדומה לעובדי היודנראט גם אנשי המשטרה נהנו מהטבות כלכליות. במצב טוב יחסית היו גם הסוחרים והמבריחים הגדולים אשר פעלו באופן מאורגן ובקנה מידה סיטונאי. הם הצליחו להתבסס, לחיות ברווחה ומעמדם בגטו היה איתן. בנוסף לסוחרים הגדולים הגיעו למעמד מבוסס בעלי מלאכה וראשי מפעלים, אשר עשו רווחים ממוצרים שהכינו באופן פרטי או ייצרו באופן בלתי לגאלי במסגרת התעסוקה השוטפת בבתי המלאכה. כך גם בעלי מאפיות או מתפרות אשר נהנו מהכנסות ממכירת לחם או ביגוד שהצליחו לייצר מעבר למכסה שנדרשו לספק.

בתוך כל התמורות שהתחוללו בציבור הגטו בלטה באופן מובהק קליקה מצומצמת וסגורה של מנקי ארובות, אשר צברו כסף רב. ניקוי ארובות היה באופן מסורתי מקצוע של יהודים ולמשל הגרמני לא היתה כל ברירה אלא לאפשר להם להמשיך בעיסוקם בכל העיר. הם קיבלו "שיינים" והותר להם לצאת ולהיכנס לגטו ביתר חופשיות על פי צרכי התפקיד. מנקי הארובות ניצלו היטב את מצבם הייחודי והיו מבריחים בדלייהם המפויחים סחורות רבות. הם קישרו בין אנשים בגטו לבין מכריהם בצד הארי והעביר מכתבים, מידע וחפצי ערך. עם הזמן הוכפל מספר מנקי הארובות ביוזמת היודנראט, אשר ארגן לשם כך הכשרה מקצועית מיוחדת. בין המשתלמים במקצוע היו עורכי דין

¹¹¹ ארד, וילנה היהודית במאבק ובכיליון, עמ' 271-270

מורים, רופאים ואנשי רוח למיניהם אשר באופן כזה זכו לקיום ואף עלו מדרגה... היודנראט היה מודע למצבם המצוין של מנקי הארובות ולא אחת הטיל עליהם מיסים מיוחדים אשר שימשו לשיחוד הגרמנים ולמטרות אחרות.

המדרג החברתי של הגטו והמתחים הפנימיים בין שכבות הציבור השונות ובין אדם לחברו היו פועל יוצא של המדיניות הנאצית אשר כפתה על היהודים תנאי חיים לא אנושיים, סובבה אותם בכחש ושתלה בהם תקוות שווא. האנשים ניהלו את חייהם תחת האיום הבלתי פוסק של המוות, והתקיימו בין תחושת האבדון המתקרב לבין שביב אמונה שהסובייטים קרובים ויום ההצלה יגיע. על אף המהפך הקיצוני של סדרי החברה, המשיכו האנשים בגטו ווילנה, לחיות באופן מאורגן ונורמטיבי, עם מוסדות עזרה סוציאלית וחיי תרבות עשירים, אשר כללו תיאטרון קונצרטים וספרייה פעילה וזאת עד ימיו האחרונים של הגטו¹¹².

ז. יממה בגטו¹¹³

תאור "יום בחיי הגטו" מנסה לתת תמונה כוללת של המציאות הקודרת. התיאור אינו חל על ארבעת החודשים הראשונים של הגטו ועל החודשיים האחרונים שלו. בראשית קיומו של הגטו התקיימו אקציות בלתי פוסקות, ובסופו נערכו שילוחים למחנות באסטוניה ולאטביה. היו אלה זמנים קשים וכל יום היה שונה מקודמו, על אף ניסיונות היודנראט להסדיר את החיים ולשוות להם "נורמאליות". החרדה והדאגה היו צרובים בתודעתם ובמעשיהם של התושבים, כך שקשה לראות חיי "יום יום" בתקופות אלה. רק כאשר החלה תקופת "היציבות" והציבור נכנס ל"שגרת חיים", ניתן לאבחן יום בחיי הגטו.

לילה בגטו וילנה כלל את כל מה שיכול הטבע להעניק: חשיכה, דממה וקור. בחסות העלטה, ישנים תושבי הגטו עירומים או לבושים למחצה. שכובים על כסאות, שולחנות, דרגשים מכל הבא ליד

¹¹² אהרון עינת, *החיים הפנימיים בגטו וילנה*, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 2006, עמ' 75-77.
¹¹³ התיאור מבוסס על דבור'צקי עמ' 331-342.

ובלבד להתחמם בחום היחיד שמציע הגטו – חום הגוף של השוכב לצידך. הצפיפות מעיקה ביום ומצילה בלילה.

הטבע מופרע במעשי אנוש, כמו משמרת לילה בשער הגטו והחלפת השומרים. מוותרים על מעט השינה כדי לספק לציבור התראה מפני אקציות או צרה אחרת. הפגיעות היא נוראה ומוחשית ואין מגן מפניה.

ושוב אנשי הגטו מקדימים את הטבע, הנה מדליקים עששית לפני השחר, בדחילו ורחימו פן יפרו את חוקי ההאפלה. מתלבשים בחפזון, כולם ליד כולם, אין מקום או זמן להתבייש במערומיהם. נשים נאבקות על הזכות להכין לבעליהם פת בוקר. יש תור, יש רשימה. ושוב, מאניית הניקיון, קרצוף למען מפקדת הבית. העצבים חשופים, מריבות קטנוניות על כל צעד ושעל. עם שחר, אנשי הגטו עומדים בתור למים חמים ונשים אצות עם קומקום בידן. עם אור ראשון התנהל כבר סחר בתחליף סוכר מוברח או גנוב. הגטו מתכונן ליציאת העובדים, שורות, שוטרים, ספירה. היוצאים יהיו כמניין החוזרים, ולא...

בוקר. הגטו מתרוקן מכל תושביו החוקיים, נותרים צללי הגטו, אנשים שלא קיימים על הנייר. לאחר עזיבת הגברים נערכת ארוחת "פחותי החשיבות", אותו ציבור לא יצרני המורכב ברובו מנשים וטף. ב"סעודה", מוגשות יותר ידיעות ממצון, עדכוני מלחמה של בוקר. הילדים הולכים לבית הספר שייסד המורה משה אוליצקי. הנותרים לסדנאות העבודה, לבית החולים, למשרדים. עיתון אנטישמי עובר מיד ליד בין תושבי הגטו, מלקטים פיסות מידע בין השורות. הרעב לידיעות מתחרה ברעב לאוכל. ושוב, היסטריית הניקיון. "יהודים הישמרו ממחלות" קורא הרופא. מגיפה פירושה כליה מידי הגרמנים. כל יהודי עם כינים מתרחץ בחינם ובחשאי בבית המרחץ. מי חפץ בהיגיינה ובברכותיה בעת שכזו?! מלחמת ההישרדות היא יומיומית ומייגעת. תושבי הגטו אינם חוששים ממחלות אלא מפונאר, מקשיי המחיה ומהמחסור ב"שיינים".

איכרים באים לגטו לקחת זבל אורגני, גם לתושבי הגטו יש מה להציע לעולם, כך נדמה. תושבי הגטו מנסים לכוון קשרים מסחריים ככל הניתן עם אנשים מחוצה לו. ברקע צלילי העבודה, הלמות המכונות, ילדי ההובלה. עבודה פיזית קשה, ללא מספיק מזון ושינה.

אזעקת היודנראט משער הגטו: מורר מתהלך ברחובות הגטו. כהרף עין דממת מוות בגטו, כל צלליו נעלמו לחוריהם המכונים מלינות¹¹⁴. רחוק ממבטו החוקר של מורר. הגטו המצוחצח והבוהק משקף את אימת המוות. כל סימן חיים נפסק וצעדיו של הצורר המקומי נשמעים כפי שנשמעת תרועת החצוצרה בשאון הקרב, צליל חד וברור. מורר עוזב וריח הפחד איתו, הכול שב לקדמותו. צהריים. ארוחת צהריים דלוחה ונוזלית כתמיד. תושבי הגטו לוקחים את המנה לביתם. העריריים והאומללים אוכלים בבתי התמחוי. גם למסכנות דרגות. במפעלי הפרך הפסקת אוכל. בשער, עגלה עמוסת אוכל מוברח מפלסת דרכה, כל השומרים שוחדו והיא עוברת עבור יהודים מורעבים ובחסות תאוות הבצע של היורשים את כבשת הרש.

אחר הצהריים. תכונה בשער הגטו, משמרות ראשונות של ברי מזל העובדים מחוץ לגטו שבים הביתה. המה פוסעים כפופים ובגופם מוצנעת מנת מזון שריחה מתערבב בריח הפחד פן יתפסו. לא לחייהם ולא מפני חבטת אלת השוטר היהודי, הז'נדארם הליטאי או האס. אס. הגרמני חוששים המבריחים, אלא לבזבז הנורא של מנה שתוחרם אחרי שהוברחה בעמל רב. בדיקה מספרית. ובבית מתקבלים בשאלה, אבא מה הבאת לי?

ערב. פועלים נוספים שבים, העבודה מתארכת וגוזלת מחצית מן היממה. אלו שמזלם לא מאיר להם מגיעים לשער ואת פניהם מקבלים האס אס. הבדיקה קפדנית, ההברחות נתפסות ומכות נמרצות למעזים ודווקא מידי השוטרים היהודים. אין באמתחתם אוכל מוברח אולם ידיעות מן החזית יש גם יש. בהיעדר מזון תחולק תקווה בדמות שמחה לשמע גופות החיילים הגרמנים אשר קפאו בחזית ומוחזרות ברכבות. כן, יש גם רכבות עבור גרמנים. גם הידיעות על פצועים לרוב, המכונים בפי היהודים "כרוב קצוץ", גורמות לנחמת עניים.

אל חלל האוויר נזרקות הספקולציות על התקדמות המלחמה.

שעת מסחר ערבית: כל מה שהוברח במהלך היום – סיגריות, מזון וסבון שאפילו מעלה קצף.... ברוב נער הסוחר בציאניד, מוות מהיר הוא מבטיח לקונים הפוטנציאלים. הקונים מתלבטים,

¹¹⁴ מלינות - מקומות מסתור בגטו ולעיתים מחוצה לו, שהוכנו על ידי אנשים שלא היה להם "שיינים". מאוחר יותר בתקופת החשש מחיסול הגטו כאלפיים יהודים, שלא נענו לצו הגרמני לעזוב את הגטו, גרו במלינות, אשר הוכנו מבעוד מועד. במלינות התחבאו לעיתים עשרות עד מאות אנשים. רובם נתגלו על ידי כוחות הביטחון הגרמניים, או שתושביהן נאלצו לעזבן עקב מחסור במים ובמזון. האנשים שנתפסו במלינות נשלחו לפונאר ושם נרצחו.

המחיר גבוה, "יקר למות", חישובי עלות, פונאר לעומת ציאניד. בין האנשים נלחשות שיחות ונחלשות התקוות שהאנשים בפונאר חיים.

בשמונה "טיול ערב". בת צחוק, טיפות של אהבה בגטו. נוער הוא נוער למרות הכל. בבית הקפה מגישים קפה דמוי קפה. קולות שירה בוקעים ויש הצגה בתיאטרון על אף התנגדותם של כמה מאנשי הרוח של הגטו אשר הביעו את מורת רוחם לבילויים ובידור בגטו הגווע¹¹⁵. רומנטיקה. עץ יחיד בגטו שזכה לכינוי אילן הגטו מקודם למעמד של גן. הוא מספק מחסה לחולמים, לזוגות ולנחים. עיתון המחותרת מחולק, תושבי הגטו חולקים את יגונם וצרתם, שהרי צרת רבים חצי נחמה היא. לילה. תור לשירותים. השינה שנת חנק היא והגברים בכוננות תמיד. שוב דרגשים כסאות ושלחנות מוצעים. כל גבר יהודי מתלבט "לישון בבגדים?". הגטו ישן ושוב דממה. ושוב זו מופרעת ברחשי חוגי הפרטיזנים המתאמנים, בקולות מהוסים של יהודים הבונים חרש מלינות. מעת לעת נשמע קול רחוק כמעט מרומז של מטוסי בעלות הברית. היכן הצבא האדום? מדוע מתמהמה, הרי שאון התותחים נשמע כה קרוב? מתגנבות מחשבות על השחרור. האם אזכה לראותו? משמרת לילה בשער הגטו. יהודי מתנחם, הנה עבר עוד יום. יהודי אחר מתקן אותו – לא כך הוא, בפנינו עוד הלילה. חצות – עברה עוד יממה בגטו.

¹¹⁵ קרוק כתב ביומנו ב 17 לינואר 1942 "בבית קברות אין מקום לתיאטרון", אחרי שנודע שרוב יהודי וילנה נרצחו בפונאר. במחזהו של יהושע סובול "גטו", מעמת המחזאי את דמויותיהם של קרוק וגנס: "גנס: מה יש לך נגד תיאטרון? קרוק: כשקיבלתי את ההזמנה הזאת חשתי עלבון אישי. לבלות? להתבדר? כאן ובשעה הזאת תיאטרון? זאת חרפה! גנס: אני רוצה לתת לאוכלוסיה בגטו הרגשה של ציבור מלוכד. להזכיר להם שהם בנים של עם גדול, בעל תרבות, בעל כוח עמידה, כוח יצירה בזמנים הכי קשים... קרוק: אתה בונה לך ממלכה, והתיאטרון הזה הולך להיות הוורסאי שלך. אנחנו לא נהיה שותפים לפארסה הרוויזיוניסטית הזאת." ראה: יהושע סובול, גטו, הוצאת אור-עם, 1992, עמ' 34-36

פרק שלישי: היודנראט הראשון בוילנה והקמת

המשטרה היהודית בראי יומני הגטו

פרק זה, הראשון מבין השניים אשר מתמקדים ביומני גטו וילנה ומהווים את ליבת המחקר,

סוקר את ביוגרפיית הכותבים, פרטים על אופן מציאת היומנים והערות כלליות לגבי תוכנם. כל הכותבים, צעירים ומבוגרים, נתונים בסערת רגשות, בתנודות חזקות של מצבי רוח ומעברים חדים בין תקווה וייאוש, הבאים לידי ביטוי בכתיבתם.

היות והמחקר עוסק ביודנראט ובהנהגה היהודית יש בפרק התייחסות לדמותם בהיסטוריוגרפיה, של אלה אשר נשאו בנטל ההנהגה, בין אם ברצון ובין אם בכפייה. עיקר הפרק יעסוק באופן בו ראו כותבי היומנים את הקמת מוסד היודנראט וזרוע אכיפת החוק העיקרי שלו בגטו – המשטרה היהודית. אנסה להבין את תחושות הכותבים בהנחה שאלה מבטאים במידה רבה את הלך הרוח בגטו. דרך היומנים אנסה לפרש את כוונות מנהיגי הציבור לנוכח הפעולות שעשו והאופן בו הובנו והתקבלו פעולות אלה על ידי קהילת יהודי וילנה.

א. כותבי היומנים

הרמן קרוק - יומנו של קרוק הכתוב ביידיש, הוא אחד המסמכים החשובים ביותר של גטו וילנה¹¹⁶. אמנם לא כל היומן השתמר, אולם מה שנשאר, נותן תמונה מדויקת על האירועים ועל גורל יהודי וילנה תחת שלטון הכיבוש הנאצי. היומן מתחיל בליל ה-23 ביוני 1941, ערב כניסת הגרמנים לווילנה ומסתיים ב-14 ביולי 1943, כחודשיים לפני החיסול הסופי של גטו וילנה. קרוק, צופה חד עין, פעיל בחיי הציבור בגטו ומקורב להנהלת הגטו וליושב הראש יעקב גנס. הוא מוסר ביומנו מידע בלתי אמצעי על האירועים המרכזיים בגטו: חיי יומיום, המאבק לקיום, חיי התרבות, המחתרת בגטו ויחסה עם היודנראט ותהליך הגרוש וההשמדה. הוא נוקט עמדה ביחס לאירועים המתרחשים ומשקף נאמנה

¹¹⁶ הרמן קרוק, טאגבוך פון ווילנער געטא, ניו יורק, 1961. (להלן קרוק)

את עמדת "הבונד" בגטו, שלעיתים ביקורתית ועיתים מצדיקה את פעילות ההנהגה. קרוק ארגן את הספרייה בגטו והיה מנהלה וזאת בנוסף לעבודתו ביחידה של "מטה מבצע רוזנברג"¹¹⁷. יומנו נכתב במכונת כתיבה בשלושה עותקים, שהוסתרו במקומות שונים. מכאן, ברור שהוא ייעד את היומן לקהל רחב. אחרי המלחמה מצא המשורר אברהם סוצקובר את אחד העותקים ומסרו לייוו"א בניו-יורק, שם פורסם היומן.

עם חיסול גטו וילנה בספטמבר 1943, נשלח קרוק למחנה הריכוז קלוגה באסטוניה, שם המשיך בכתיבת היומן. אחרי המלחמה נמצאו קטעים גם מיומן זה, הובאו לישראל ונמסרו למוסד "מורשת". ההערה האחרונה ביומן היא מה- 17 בספטמבר 1944 שעות ספורות לפני שנרצח במחנה לגדי¹¹⁸.

זליג קלמנוביץ - היה בלשן והיסטוריון אשר תרגם ליידיש את "מלחמות היהודים" ליוספוס פלאוויוס, "דברי ימי עם עולם" לדובנוב וספרים נוספים. בן שישים היה עם כניסתו לגטו וילנה, שם נטל על עצמו את המשימה להיות בין חלוצי הפעולה התרבותית בגטו. הוא הקים את אגודת הסופרים ואת בית התרבות והיה מלמד ונואם מחונן במרבית האירועים של "אגודת הסופרים", "אגודת המורים" ובכינוסים אחרים. בגטו, כתב יצירות ספרותיות ביידיש ויומן בעברית. כשקלמנוביץ הוגלה למחנות באסטוניה, מצא הרמן קרוק את היומן בביתו והחביאו בספריית הגטו. לאחר חיסול הגטו הכניס שומר הבית הלא יהודי חלק מספרי הספרייה וכתביה לביתו כחומר הסקה. לאחר השחרור, גילה סוצקובר חלק מספרים אלה וביניהם את יומנו של קלמנוביץ והעבירו לייוו"א בניו-יורק¹¹⁹. היומן כתוב באופן המשלב תיאורי מאורעות עם הלך מחשבותיו, בצרוף דברי הגות. הוא הקדיש קטעים רבים לחשבון נפש יהודי קולקטיבי, ובאופן אישי חלו שינויים עמוקים בתפיסתו הדתית

¹¹⁷ יחידה שהוקמה בידי האידיאלוג הנאצי אלפרד רוזנברג ופעלה באיסוף חומר דוקומנטארי יהודי והעברתו לגרמניה. המטה שדד את חפצי התרבות, האומנות, תשמישי קדושה וספריות יהודיות עתיקות ויקרות של היהודים. רבים מחפצי האמנות המיוחדים מצאו את דרכם לבתיהם של קברניטי הרייך השלישי. ראה: לני יחיל, "רוזנברג, מטה מבצע", האינציקלופדיה של השואה, כרך ה', יד ושם, 1990, עמ' 1131-1132

¹¹⁸ אבא קובנר "יומנו של הרמן קרוק", ילקוט מורשת, ב' (תשכ"ז), עמ' 46-48

¹¹⁹ מאיר דבורז'צקי, "יומני גטו וילנה", בתוך: אליאב, מרדכי. עיונים בתקופת השואה, אוניברסיטת בר-אילן, 1980, עמ' 88

והלאומית. יומנו משמש מקור חשוב ללימוד הלך המחשבות של רבים מקרב האינטלקטואלים

בגטו¹²⁰.

ד"ר לזר אפשטיין – היה פעיל במפלגה הסוציאליסטית הליטאית ולימים נבחר כציר בסיים

הליטאי ושימש בתפקיד זה עד 1926. כשנכבשה ליטא על ידי הסובייטים, נתמנה למפקח הראשי לעניינים סאניטריים במחלקת הבריאות של הרפובליקה הליטאית הסובייטית. עם כיבוש ליטא על ידי הגרמנים עבר לזילנה ונתמנה בגטו לראש המחלקה הסאניטארית-אפידמיולוגית. ב-26 בספטמבר 1943 הועבר למחנה קלוגה שבאסטוניה, משם הועבר למחנה אילינורמה, שם שימש כרופא ושם כנראה ניספה. בגטו, היו הדעות חלוקות בנוגע להתנהגותו. מחד, ניתן למצוא ביקורת ביומנים ובזיכרונות, על אופיו הקשה ובקשיחותו בביצוע משימתו – המאבק נגד מגפות בגטו, ומאידך, היו שהעריכו מאד את עקשנותו והצלחותיו במאבק זה¹²¹.

יומנו כתוב יידיש במחברת אחת. הרשימות מתחילות ב-22.6.1941 ומסתיימות

ב-19.6.1943. ביומן כלולים דו"חות וטבלאות המקיפות את הפעולות הסאניטאריות והפעולות נגד המחלות בגטו ושעורי התמותה בו. יחודו וערכו של היומן בתיאור הבעיות הבריאותיות והמאבק הרפואי על החיים בגטו¹²². היומן מצוי בארכיון יד ושם תחת השם אפשטיין לזר.

גריגורי שור¹²³ – כתב את יומנו בגטו וילנה ומאוחר יותר במפעל "קייליס"¹²⁴ אשר שכן מחוץ

לגטו. הסופרת הליטאית אנה שמייטה שהכירה את שור מתקופת פעילותם המשותפת בחוגי הסוציאל-רבולוציונרים בין שתי מלחמות העולם, הבריחה את יומנו מהגטו והסתירה אותו בעליית הגג של ספריית האוניברסיטה בוילנה, שם עבדה כספרנית. לאחר המלחמה הועבר היומן למוזיאון בוילנה. בתו מרים, הצליחה להשיג עותק וכשעלתה לישראל העבירה אותו תפור בתוך בגדיה¹²⁵. עותק זה נותר בידיה כאשר המקור נמצא בוילנה והמיקרופילם ביד ושם. היומן כתוב ברוסית ורשימותיו תורגמו למספר שפות ובשנת 2002 גם לעברית. היומן מתחיל ביוני 1941 ונגמר ב-27

¹²⁰ זליג קלמוביץ', 'יומן בגטו וילנה וכתבים מהעיזבון שנמצא בהריסות, הוצאת מורשת וספריית פועלים, תל אביב, 1977. (להלן קלמוביץ').

¹²¹ דבורצקי, 'יומני גטו וילנה, עמ' 101.

¹²² לזר אפשטיין, 'יומן מגטו וילנה, ארכיון יד ושם 1563E. להלן אפשטיין

¹²³ גריגורי שור, 'רשימות מגטו וילנה, הוצאת איגוד יוצאי וילנה והסביבה בישראל, תל אביב, תשס"ב. להלן שור

¹²⁴ "קייליס", היה מפעל לביגוד חם ופרוות, בו שוכנו כ-1000 עובדים ומשפחותיהם בשני גושי בתים מחוץ לגטו. הוא הופעל על-ידי גורמי התחזוקה של הצבא הגרמני שעשה שימוש בתוצרתו. הצרכים הדחופים של הצבא לביגוד חם עשו את בית החרושת ואת עובדיו לחיוניים ביותר והם היו מהראשונים שקיבלו "שיינים". ראה: ארד, 'וילנה היהודית במאבק ובכיליון, עמ' 130.

¹²⁵ דבורצקי, עמ' 103

למרץ 1944. רשימותיו נבדלות מיומן רגיל בכך שהוא כמעט אינו כותב בגוף ראשון, אפילו על אקציית הילדים, בה נרצח בנו אהרון בן ה-13.

כתיבתו של שור אנאליטית ומשקפת מאמץ עקבי להבין את הבלתי מובן. פרקים רבים מיוחדים לחיים ב"קייליס", וזהו המקור היחידי המתעד את המקום והלך הרוח בו. כמעט כל דיירי "קייליס" נורו למוות מספר ימים לפני שהצבא הסובייטי שיחרר את וילנה. שור נשלח מוילנה למחנה שטוטהוף שם נספה, כאשר בעת חיסול המחנה העלו הנאצים מאות אסירים על ספינות, השיטו אותן לים הפתוח והטביעו את נוסעיהן¹²⁶.

משה אוליצקי – היה מעסקני התרבות העברית בוילנה. מורה במקצועו אשר היה בין מייסדי הגימנסיה העברית בוילנה, הנחשבת כראשונה מסוגה בתפוצות הגולה. אחר כך ייסד וניהל את בית הספר העממי "תרבות" בוילנה. במשך 20 שנה היה המזכיר הראשי ויושב הראש של אגודת המורים העברים בוילנה. אוליצקי, היה בעל ידע רב בתחומי הספרות העברית וההיסטוריה היהודית והעולמית – מעיין מתגבר של חריפות ושנינה. בגטו היה היוזם, המארגן והמנהל של רשת בתי הספר, מרצה הרצאות באגודת הסופרים, בארגון המורים ועוד. מהיום הראשון בגטו כתב יומן ביידיש ובעברית שהיה מלא בהערות סובייקטיביות על הנעשה ועל אישים בגטו, אולם עיקר יומנו הוקדש לחיי החינוך והתרבות בגטו. בשלב מסויים כנראה בסוף 1941 עבר עם מורים נוספים למחנה "קייליס" שם חי עד אקציית החיסול של המפעל במרץ 1944.¹²⁷ מיומנו נותרה מחברת אחת בלבד שעל גבי כריכתה רשום "יון מצולה, מחברת מספר 2". מחברת זו כוללת את העמודים 121-236 (עמודים 167-199 חסרים) ומתוארכת החל מה-6 בדצמבר 1941 עד 7 בפברואר 1942. המחברת המצויה מקיפה אפוא תקופה של חודש וחצי לערך, כלומר החודשים הראשונים של ה"סטביליזציה" המדומה בגטו – תקופת ההתאוששות אשר כללה הקמת בתי הספר והקמת רוב המוסדות הציבוריים והכלכליים בגטו. היומן הוא למעשה אוסף כרוניקות הכתובות בסגנון "יבש" של דין וחשבון¹²⁸.

¹²⁶ הערת עורך יומנו של גריגורי שור, ו. פורדומינסקי, רשימות מגטו וילנה, תל אביב, תשס"ב, עמ' 144
¹²⁷ מאיר דבורצ'קי, ירושלים דליטא במרי ובשואה, הוצאת מפא"י, 1951, עמ' 247-249
¹²⁸ היומן מצוי בארכיון מורשת וסימונו D.2.170. להלן, אוליצקי

יצחק רודשבסקי – בהיותו בן 14 נכבשה וילנה בידי הגרמנים. בתקופה הראשונה הסתתרה

משפחתו ב"מלינה", מפני שלא היה ברשותה "שיין" – כרטיס עבודה שמשמעותו חיים. עם חיסול הגטו בסוף ספטמבר 1943 התגלה מחבואם וכל המשפחה נלקחה לפונאר. היומן הכתוב על פנקס בכתב יד קטן ביידיש, כולל את התקופה שבין ראשית הכיבוש הגרמני ועד ה-7 באפריל 1943. היומן התגלה על ידי בת דודתו של הנער יצחק, אשר יצאה ליערות כפרטיזנית והגיעה עם יחידתה לוילנה ביולי 1944. היא מצאה את היומן במחבוא של משפחת רודשבסקי אותו הכירה היטב ומסרה אותו למשוררים סוצקובר וקצ'רגינסקי ואלה העבירוהו ל"יו"א בניו יורק. בארכיון יד ושם מצוי מיקרופילם של היומן, ותרגום מלא שלו הופיע ב-1968¹²⁹. ביומן ניתן למצוא ביטוי לקשת הרגשות ששררו בקרב בני הנוער בגטו ובולטת בו תחושת חוסר האונים שחשו הצעירים לנוכח כיליונם.

ב. ההנהגה היהודית בגטאות בראי ההיסטוריוגרפיה

בהיסטוריוגרפיה של תקופת השואה קיימת מחלוקת עמוקה ומתנהל ויכוח נוקב בנושא היודנראטים. בהערכת מהותם של היודנראטים התפלגו הגישות בקיצוניותן: יש חוקרים הרואים בהם משתפי פעולה עם הנאצים ומסגרת שהחלישה את כוח עמידתן של הקהילות היהודיות. כנגד זה, יש נטייה לראות את פעילותם של היודנראטים באור חיובי, תוך הדגשה שבתנאים הנתונים, הם עשו הכל לחיזוק מאבקו של הציבור היהודי על חייו.

בשנים הראשונות לאחר השואה, הדיון הציבורי בקרב היהודים בישראל ובתפוצות, והמחקר ההיסטורי בסוגיית ההנהגה היהודית, אופיינו בביקורתיות רבה. במישור הציבורי זהו המנהיגים בדרך כלל כראשי היודנראטים והללו גונו כמשתפי פעולה ואף נעשו ניסיונות להעמדת אחדים מהם לדין בפי בתי משפט כלליים או בפני דין של כבוד מטעם קהילות יהודיות, בהולנד, בלגיה, הונגריה ובישראל¹³⁰. במישור המחקרי, התפתח תהליך דומה אשר הזין שוב את הדיון הציבורי בנידון. לא במעט השפיעו על דימוי המנהיגות היהודית חוקרים בעלי שם ומעמד כמו ראול הילברג,

¹²⁹ רודשבסקי, יצחק. *יומנו של נער מוילנה*, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשכ"ט. (להלן רודשבסקי). המידע הביוגרפי מתוך ההקדמה לספר עמ' 7-10 ונספח ג' לספר עמ' 109-110

¹³⁰ ישעיהו טרונק, *יודנראט*, יד ושם, ירושלים, 1979, עמ' 487-505

חנה ארנדט, יעקב רובינסון ואחרים. הילברג בספרו "חורבן יהדות אירופה", אשר ראה אור לראשונה ב-1961, התייחס אל היודנראטים השונים כהנהגה האחת והיחידה של היהודים. לדעתו, הנהגה זו התאפיינה ב"העדר נטייה להתנגדות" וב"צייטנות להוראות". הילברג סבר שעל בסיס ניסיון היסטורי בן אלפיים שנה של רדיפות מהן יצאו היהודים בעבר כשקהילתם שורדת, סברה ההנהגה שגם הפעם לא נשקפת כליה מוחלטת. וכך הוא מסכם את הדברים: "רק ב-1941, 1942, ו-1943 החלה ההנהגה היהודית לתפוס שבניגוד לפוגרומים מדורות עברו, תהליך ההרס המודרני דמוי המכונה עומד לכלות את יהדות אירופה בכללותה. אך הבנה זו באה מאוחר מידי"¹³¹.

כשני עשורים מאוחר יותר, בכנס אשר עסק בדמותה של ההנהגה היהודית במדינות תחת השלטון הנאצי, המשיך הילברג לדבוק בגישה זו. הוא טען שבשטחים אשר נקרעו מברית המועצות הוקמו כל הגטאות במהלכן של הפרעות, והמוות אפף גטאות אלה מראשית היווסדם. אלפי קהילות יהודיות באירופה הושמדו בחלקן הגדול. הקהילות הגדולות יחסית ביניהן הוכו יותר מפעם אחת, אך אפילו שטף כזה של מאורעות לא היה בו כדי להוביל להסקת מסקנות. הילברג משער שההנהגה וודאי ראתה בהם אפיזודות בודדות במקום לראותם כחלק מתהליך השמדה שיטתי: "אם הושמדה בירי מחציתה של קהילה בשלוש תקריות רצופות, ייתכן אולי כי המחצית השנייה תיוותר בחיים. אם כל גטאות הסביבה נמחו מעל פני האדמה, ייתכן כי הגטו האחד ששרד ימלט מגורל דומה. העבר מעולם לא היה העתיד שאין מנוס ממנו"¹³².

לעמדה זו, שהיודנראטים אחראים במידה רבה לתוצאות השואה הצטרף נחמן בלומנטאל אשר קבע כי היודנראט הוא אחד הגורמים במנגנון ההשמדה הגרמני - התא הקטן ביותר, חוליה אחרונה בשרשרת השלטון הגרמני שמתחילה בפירהר, דרך האס. אס. ומסתיימת ביושב ראש היודנראט¹³³.

חנה ארנדט, פילוסופית והוגה פוליטית, הסתמכה על הילברג ובספרה "אייכמן בירושלים: דו"ח על הבנאליות של הרשע" והרחיקה לכת עוד יותר: "המגעים היומימיים בין הארגונים היהודיים

Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, London, 1961, pp. 662-666

¹³² ראול הילברג, "היודנראט ככלי שרת ביודעין או שלא ביודעין", בתוך: *דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית, ירושלים, תש"ם, עמ' 31*.

¹³³ נחמן בלומנטל, *תעודות מגטו לובלין: יודנראט ללא דרך, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 32*

לבין הביורוקרטיה הנאצית הקלו מאד על הנציגים היהודים לחצות את התהום שהפרידה בין הסיוע ליהודים להימלט ובין הסיוע לנאצים לארגן את גרושם. ההכרה הזאת היא-היא שהביאה לאי יכולתם המסוכנת של היהודים להבחין בין ידיד לאויב¹³⁴. בהמשך, בתארה את עדותם של לוחמי הגטאות במשפט אייכמן היא כותבת:

עדותם של אנשים אלה הייתה תורמת משהו למשפט אילו מספרים היו על הפעילויות של מועצות היהודים, שמילאו תפקיד כה חשוב והרה אסון בניסיונות הגבורה שלהם עצמם. כמובן, היה אזכור של עדים שדיברו על אנשי א.ס. א.ס. ועזריהם, אשר ציינו כי עם האחרונים נמנית גם משטרת הגטו שהייתה גם היא מכשיר בידי הרוצחים הנאצים, כמו גם היודנראט... בכל מקום שחיו בו יהודים, היו מנהיגים יהודים מוכרים, וההנהגה הזאת, כמעט ללא יוצא מן הכלל, שיתפה פעולה בדרך זו או אחרת עם הנאצים. האמת כולה הייתה, שאם היהודים היו באמת לא מאורגנים ונטולי הנהגה היו משתררים כאוס ומצוקה נוראה, אבל מספר הקורבנות בוודאי לא היה מגיע לגובה שבין ארבעה וחצי לשישה מיליון יהודים¹³⁵.
באחרית הדבר של סיפורה היא מצטטת אסיר לשעבר בטרייזנשטאט: "העם היהודי בכללותו התנהג למופת, רק ההנהגה כשלה"¹³⁶.

אף על פי שספרה של ארנדט יצא לאור בעברית רק בשנת 2000 (וזאת על אף שתורגם כבר בשנות השישים אך לא פורסם, כך שהספר לא היה נגיש לקורא הישראלי), כללו של דבר הוא, שעקב גישות מסוג זה, בתודעה העממית של הציבור נוצרו משוואות המורות שהמנהיגות היהודית תחת שלטון הנאצים הם יודנראטים והללו, נתפסו כמשתפי פעולה, אשר פעולתם היא מחדל וכשלון. אין תימה ששנים רבות ובקרב ציבור רחב שימש המונח יודנראט כמושג נרדף לבגידה. תשובה תקיפה ומקיפה לטענותיה של ארנדט נתן יעקב רובינסון, בספר שתורגם מיד לעברית. לטענתו, את האחריות לשואה ולממדיה יש להטיל באופן בלעדי על הנאצים. כך למשל, באזור הכיבוש הגרמני בברית המועצות לא היו קיימים כמעט יודנראטים, ובכל זאת היקף הפגיעות

¹³⁴ חנה ארנדט, "אייכמן בירושלים – דו"ח על הבנאליות של הרוע", תל אביב, הוצאת בבל, 2000, עמ' 19

¹³⁵ שם, עמ' 134-130.

¹³⁶ שם, עמ' 295

באוקלוסייה היהודית אף עלה על אחוזי הקורבנות במקומות אחרים. הוא שלל את ההנחה כי היודנראטים היו משתפי פעולה עם הגרמנים וטען ש"מי שרואה אותם ככאלה, כמוהו כאחד הרואה בעל חנות כשותף למעשה שוד מזויין, במוסרו לשודד את חנותו למראה אימו של האקדח השלוף"¹³⁷.

רבינסון ויהודה באואר הם ממניחי היסודות לגישה המחייבת הימנעות מהכללות בהערכת היודנראטים והם מציעים לדון בכל מועצה וראשיה באופן אינדיבידואלי¹³⁸. מוסיף באואר וטוען שהציבור היהודי הוכיח רצון חיים אדיר ויכולת עמידה מופלגת מול הטרור הנאצי. מול המגפות, הרעב ועבודת הכפייה הייתה עבודת סעד ועזרה הדדית. גם בתי ספר הוקמו, הייתה פעילות תרבותית ומפלגתית ואפילו עיתונים ראו אור במחתרת. ברוב המקומות עסק בכך היודנראט אשר הבין, שתפקידו העיקרי הוא למנוע את התמוטטותו הפנימית של הציבור היהודי¹³⁹.

מקור נוסף שהשפיע על יצירת הדימוי של היודנראטים קשור בחוגי המחתרת היהודית הלוחמת. אלה המשיכו גם אחרי המלחמה את הויכוח הנוקב והמר על דפוסי ההתנהגות היהודית בימים ההם. היה זה ויכוח על האלטרנטיבות שעמדו בפני ההנהגה והקהילה, במיוחד בתקופת ההשמדה ההמונית. היודנראטים הואשמו על ידי חברי המחתרת בהעדפת מגעים עם הגרמנים, על פני תמיכה בהתארגנות למאבק בנאצים ובהערמת קשיים על דרכם של הלוחמים. לדעת המייצגים קו זה יודנראטים שתמכו ואפילו השתתפו במאבק היו יוצאים מן הכלל, שאינם מעידים על הכלל¹⁴⁰.

את התרומה המשמעותית ביותר לחקר היודנראטים תרם ישעיהו טרונק, בניסיונו לערוך טיפולוגיה של המועצות היהודיות על פי דפוסי התנהגותן. טרונק מבחין בין יודנראטים אשר ניצלו את הסמכויות שהיו בידיהם ואת האפשרויות להקל על הקהילה ולסייע לה ובין אלה שניצלו את השררה שהייתה בידיהם לטובת האינטרסים האישיים. הוא בחן את היחסים בין היודנראטים לבין המחתרת היהודית והתייחס בהרחבה ובביקורתיות לגישתם של יודנראטים אשר בחרו בגישת "ההצלה באמצעות

¹³⁷ יעקב רבינסון, *העקוב למישור*, ירושלים, 1966, עמ' 144.

¹³⁸ יהודה באואר, "היודנראטים - כמה מסקנות", בתוך: *דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית*, ירושלים, תש"ם, עמ' 340.

¹³⁹ יהודה באואר, "השלכות מחקר השואה על תודעתנו ההיסטורית", בתוך: *ישראל גוטמן וליוויה רוטקירכן, שואת יהודי אירופה, רקע קורות משמעות*, יד ושם, ירושלים, תשל"ג, עמ' 475.

¹⁴⁰ אהרון וייס, "המחלוקת בהיסטוריוגרפיה על דמותם של היודנראטים ותפקידיהם", בתוך: *השואה בהיסטוריוגרפיה*, יד ושם, 1979, עמ' 561-562.

עבודה". הוא הקדיש פרק נרחב לאסטרטגיה והטאקטיקה של המועצות היהודיות, ויצא נגד הטוענים שהיודנראטים היו רק כלי בידי הגרמנים¹⁴¹.

לסיכום, ניתן להצביע על מגמה בולטת של השתחררות מהיסטוריה כוללנית של "שחור-לבן", שהייתה אופיינית עד שנות ה-60, ומעבר למחקר פרטני של דפוסי ההתנהגות של יודנראטים במקומות שונים ובתקופות שונות. את מקומה של הגישה לפיה עצם היותו של היודנראט מוסד כפוי בידי הגרמנים הופך אותו באופן אוטומטי למוסד השייך למנגנון הביצוע של המדיניות הנאצית – תופסת מגמה בהיסטוריוגרפיה, הבודקת את היודנראט מנקודת ראות פנים-יהודית. מזווית זו בודקים גם את כניעתם של היודנראטים לתכתיבים של הגרמנים וגם את חלקם של היודנראטים בחיזוק העמידה היהודית בתקופת השואה. בבדיקת היבט זה בפעילות היודנראטים נכללים אלמנטים כמו גיבוש דפוסי התנהגות שהתהוו במציאות של הכיבוש הנאצי, אמונה שניתן לשלב בין מילוי הוראות הגרמנים ובין ניצול הסמכויות למען הקהילה, יחסם של היודנראטים אל המחותרת היהודית, וניסיונות הצלה.

ג. היודנראט הראשון והקמת המשטרה היהודית

אחת מפעולותיו הראשונות של היודנראט, שהורכב ברובו מאישי ציבור מוכרים, הייתה להשתדל אצל השלטונות על מנת להפסיק את החטיפות באמצעות הבטחה לספק להם את מספר העובדים הדרוש. ההנהגה היהודית ידעה קרוב לודאי לאן אלה מיועדים להישלח, אך העדיפה למנוע פאניקה ואי סדר, מתוך הנחה שממילא יילקחו. כך למשל, יצאו 21 איש ב- 10.7.1941 ולא חזרו. קרוק שהיה מקורב ליודנראט הראשון כתב באופן שנשמע אמין ביותר, "רצינו לעשות טוב אך יצא רע"¹⁴². בראשית ספטמבר 41, ערב הכניסה לגטו פוזר היודנראט ובעקבות זאת כותב קרוק, "נשארנו מופקרים ועזובים"¹⁴³. נדמה כי אט אט נסך היודנראט תחושת ביטחון והגנה על הציבור, אשר נגזזה עם התפרקותו.

¹⁴¹ טרונק, *יודנראט*, עמ' 349-403.

¹⁴² קרוק, עמ' 19

¹⁴³ שם, עמ' 49

בעקבות מינויו של פריד שכאמור נעשה באופן אקראי, משתנה הנימה כלפי מוסד היודנראט בכלל ואל העומד בראשו בפרט. קרוק מתאר את פריד כ"גנגסטר" המבצע את כל פקודות הגרמנים ומעיר בציניות ש"מהמתים היהודים גונבים רכוש הליטאים, אך מהחיים לוקח היודנראט"¹⁴⁴. בהמשך הוא מעיר בהערת אגב שפריד "מתייחס לציבור כמו אל כלבים"¹⁴⁵. במועד אחר מספר אפשטיין על נאום שנשא פריד בחוסר צניעות בולט, בעת פתיחת בית קפה של המשטרה, בו התגאה בהתייחסו לגטו, ש"כמו ה' מתוהו ובוהו - עשה סדר". אפשטיין הוסיף בסרקזם "טוב שהוא לא אמר שיצר גן עדן"¹⁴⁶.

אפשטיין מדווח בזעזוע, כי היודנראט פקד באופן פרובוקטיבי על 2000 יהודים להתייצב במשמר השער, בטענת שווא כי עליהם להחתים שם את תעודותיהם. כל זה כדי להקל את תפיסתם על-ידי הגרמנים אשר ביצעו את "אקציית יום הכיפורים". בהמשך הוא הוסיף בצער "לפרובוקציה הייתה הצלחה"¹⁴⁷. התפקיד שהיודנראט והמשטרה היהודית מילאו באקציה זו ערערו את האמון שנתנו יהודים רבים במוסדות אלה. "אקציית יום הכיפורים" 1941, הייתה הראשונה בה נטלו חלק באופן מודע היודנראט והמשטרה היהודית וסייעו בהוצאת קבוצות יהודים מהגטו בהתאם לדרישת הגרמנים. הייתה זו תחילת הדרך של השיטה שנקט היודנראט בגטו וילנה, בהנמקה שנתפסה כרציונאלית לאור הנסיבות, שבכדי למנוע מהגרמנים ביצוע חטיפות יהודים מהגטו – חטיפות בלתי מבוקרות הן במספר האנשים והן בגילם, בריאותם או מקצועם – מוטב שההנהגה היהודית תרכז את האנשים ותמסור אותם. לפי תפיסה זו היה היודנראט מוכן לסייע לגרמנים בהוצאת אנשים מחוסרי ה"שיינים" מהגטו, כדי להציל את שאר האנשים שעבדו, אשר סיכוייהם לשרוד גדולים יותר. עיקרי תפיסה זו ביטא פריד שאמר: "כאשר הגרמנים דורשים מאיתנו 2000 איש, חייבים אנו להיענות להם כדי להציל את יתר היהודים. אם לא נמסור את האנשים, ייקחו את מי שהם רוצים, כמה שהם רוצים והדבר יהיה גרוע יותר לאלפי היהודים הנותרים"¹⁴⁸.

¹⁴⁴ קרוק עמ' 98

¹⁴⁵ שם, עמ' 117

¹⁴⁶ אפשטיין, עמ' 64

¹⁴⁷ אפשטיין עמ' 21

¹⁴⁸ ארד, וילנה היהודית במאבק ובכיליון, עמ' 122

המורה משה אוליצקי היצר על כך שאנשים מפוקפקים זוכים לקבל תפקידים ביודנראט של פריד ומטעמו. על מצוקתו של המורה ניתן ללמוד מיומנו בו כתב: "כל עם הארץ שלא מסוגל לדבר פעוט מקבל ביודנראט עבודה, אבל מורים לא מקבלים שום תפקיד". בהמשך, הוא מלין על כך שהיודנראט מסרב לתת למורים לעבוד בשעה שכל לא יוצלח זוכה לעבודה. "כל אחד יכול לעשות הכל רק לא המורה...אף אחד לא יכול להבין את צערם של אנשי התרבות – זו תורה וזו שכרה"¹⁴⁹. מיד עם הקמת הגטו נפתחו בו שלושה בתי ספר ביוזמתם של מספר מורים בראשות אוליצקי. בראשיתם למדו בבתי הספר 3000 ילדים, אותם היו אמורים ללמד 40 מורים להם הבטיח היודנראט משרות הוראה. מתוך 3000 הילדים שרדו אחרי שרשרת ה"אקציות" של חודשי הגטו הראשונים 1073 ילדים בלבד ומתוכם 900 הגיעו לבתי הספר. תחילה לימדו בגטו 43 מורים, אך שלא כמובטח חולקו להם עשרה "שיינים" בלבד. כחודש מאוחר יותר כתב קרוק "מכולם, חייהם של המורים הם הקשים ביותר"¹⁵⁰. דבורז'צקי רואה בזיכרונותיו את מערכת החינוך בגטו כפעילה ביותר ומטופחת בידי ההנהגה. יתכן והערכות אלו שעיקרן חיובי, הינן ראייה של הדברים לאחור, למרות שבעת התרחשות הותירו רושם שונה¹⁵¹.

היו בגטו כאלו שהתעשרו מספסרות ואחרים שהיו קרובים לצלחת מתוקף תפקידם או קירבתם לבעלי תפקידים, אך במקביל היו גם ניסיונות של היודנראט למתן את הקיטוב. כך למשל חויב מי שביקש לפתוח עסק בגטו ונזקק לרישיון מהמשטרה, לצרף אליו כשותף מישהו מאנשי האינטליגנציה שהיו כאמור בתחתית המדרג הכלכלי¹⁵². אפשטיין כתב שבילנה נותרו מעטים משכבה זו לאחר ה"טיהורים" שערכו הסובייטים ואחריהם הגרמנים. כדי להמחיש את החוסר באינטליגנציה מקומית הוא כתב כי "רוב עובדי היודנראט לא היו וילנאים אלא בעיקר קובנאים בעיקר משום שנכבדי הקהילה הוילנאית כבר לא קיימים"¹⁵³.

גריגורי שור, שיחסו אל היודנראט שלילי מיסודו, לא ראה את פעולותיו החיוביות והתייחס בעיקר לשחיתות אשר הייתה קשורה בו. כאשר קיבל היודנראט מכסה של "שיינים" לחלוקה בין

¹⁴⁹ אוליצקי 30.1.42, עמ' 210

¹⁵⁰ קרוק, עמ' 202

¹⁵¹ דבורז'צקי, עמ' 222-236

¹⁵² דינה פורת, מעבר לגשמי, עם עובד, תל אביב, 2000, עמ' 112

¹⁵³ אפשטיין, עמ' 17-18

מומחים מקצועיים שנדרשו להציג דיפלומה או הצהרה של שני עדים על כישוריהם, כתב את הדברים הבאים: "נפתח כר נרחב לשחיתויות וניצול לרעה של סמכויות. במקרים רבים מומחים ובעלי מקצוע מעולים הורחקו ואת מקומם תפסו אנשים שהשיגו את ה"שיינים" היקרים מפז באמצעות שוחד, פרוטקציה ותחבולות שונות. נרקמו שם כל מיני עסקות אפלות וכתוצאה מכך אלה שלא קיבלו "שיינים" שילמו בחייהם"¹⁵⁴. שור, נדמה שטועה בהערכת בני האדם ותפקודם במצבי לחץ קיצוניים. הוא אדם ערכי המצפה לדפוס התנהגות אשר לרוב אינם אפשריים בתנאים מעיין אלה. אלטרואיזם וצדק היו נדירים וקשה היה למצאם גם מעבר לשורות הנהגה.

תושבי הגטו לא העריכו את פריד, לא נתנו בו אמון והוא זכה לכינויי גנאי רבים. רוז'קה קורצ'אק כתבה עליו שהיה הולל, אדם ריק בעל אמביציה חולנית. גורל הגטו נגע לו רק במידה והעניין היה קשור בתועלתו הפרטית ונוחיותו. כך למשל פנה פריד אל מורר שייתן לו אישור להתהלך בגטו ללא טלאי צהוב. פניה זו עוררה יחס של בוז כלפיו בגטו והעובדה שנענה בשלילה אפשר שמראה שגם הגרמנים לא העריכוהו במיוחד¹⁵⁵. מהיומנים ומעדותה של קורצ'ק עולה שפריד היה חסר כושר מנהיגות ותכונות אישיות אשר נדרשו להנהיג את הגטו ולהיות בו סמכות מרכזית וקובעת, כפי שמחייב תפקיד יושב ראש היודנראט.

אחת הפעולות הראשונות אשר נקט היודנראט הייתה הקמת משטרה יהודית בראשות יעקב גנס, קצין לשעבר בצבא הליטאי. אפשטיין מתארו כ"איש חזק וקשה המתאים עצמו לתפקיד ונוקט במדיניות דיקטטורית אשר תשתלט בהמשך על היודנראט כולו. הוא שומר על קשרים עם השליטים ומשום מה גם אהוב עליהם"¹⁵⁶. שור מתאר את תפקידה של משטרת הגטו בראשית ימיה ומעורבותה באקציות של סוף 1941:

המשטרה הגלויה והחשאית כאחת שמרה על הסדר ברחובות ובבתים וחקרה את כל מקרי הגנבות והעברות הפליליות האחרות. השוטרים היו כפופים ליודנראט והגטו חולק לשלושה אזורים עם סדר פנימי כדוגמת המשטרה הליטאית והגרמנית. התחנות פעלו 24 שעות ביממה והיו מצוידות בכל האביזרים

¹⁵⁴ שור, עמ' 39
¹⁵⁵ קרוק, עמ' 203-204, קורצ'אק עמ' 36
¹⁵⁶ אפשטיין, עמ' 128-129

הדרושים...השוטרים ענדו לשרוולם השמאלי סרט כחול ועליו מגן דוד לבן וגם מספר. לבעלי הדרגות הגבוהות יותר הוסיפו לסרטים עוד סימנים שונים. לא היו לשוטרים מדים מיוחדים, הם לבשו מדים אזרחיים ונעלו מגפיים – הכל מטיב מעולה. הם עסקו בפינוי דירות של יהודים שנשלחו להריגה ולא פעם נטלו לעצמם חפצים שונים ומכרו חלק מהם. מצאו בעיקר בגדים, נעליים, מזון וחפצים לשימוש יומיומי. אך קרה גם שגילו מקומות סתר ובהם כסף ודברי ערך, מציאה יקרה למדי. אינני רוצה לכתוב על זה, העובדות לצערי מכוערות מאד¹⁵⁷.

תיאורי השחיתות בקרב המשטרה היהודית עוברים כחוט השני ברוב היומנים בכל שלבי תפקודה של המשטרה בגטו. מדיהם הבוהקים והילוכם הצבאי, הכל כך זר לרוח קהילת יהודי וילנה, עוררו ריחוק ושנאה. הניגוד בין עוצמתם המדומה אל מול עליבותו וחוסר אונן של הציבור, הביא לקרע בלתי ניתן לאיחוי. עיסוקם הבזוי והעובדה כי נצטיירו כששים אלי פעולה כנגד הציבור ממנו באו, הביאו את כותבי היומנים לכתוב באופן שלילי ביותר על קבוצת אנשים זו, כפי שמשתקף גם מיומנו של רדושבסקי:

סנסציה חדשה. השוטרים היהודים חבשו פתאום, יום בהיר אחד, כובעי שרד. אני הולך ברחוב והנה באים אחדים מהם במעילי עור, במגפיים ובכובעים ירוקים עגולים עם מצחות מבריקות ומגן דוד. לפי הקצב עוברים הם, כולם כאיש אחד. את מעילי העור לוקחים בהשאלה בכוח ברחובות. הם נראים כמו הליטאים, כמו חוטפים. אני מתמלא הרגשה לא נעימה ושונא אותם בכל ליבי – יהודי גטו במדים ובאיזו שמחה הם צועדים במגפיים הגזולים! כל הגטו כמרקחה. כולם רוחשים להם שנאה. הם נעשו איכשהו זרים כל כך לגטו. בי מעוררים הם הרגשה מעורבת של לעג, שאט נפש ופחד¹⁵⁸.

במשך שלושה ימים שימש קרוק הפעיל הבונדאי כמפקד במשטרה והתפטר עקב אי רצונו לשבת עם אנשי בית"ר משום שלטענתו "במליציה מתפתח קוד אתי המפנה יד קשה כלפי

¹⁵⁷ שור, עמ' 48
¹⁵⁸ רדושבסקי, עמ' 48-49

התושבים¹⁵⁹. בהמשך הוא מכנה את המשטרה "מלוכה" על כל סממניה השליליים והוא כותב באירוניה: "אנו דומים לאחרים! כלכלה עצמאית, משטרה עצמאית ודיקטטורה עצמאית – אם זה לא היה כל כך עצוב זה היה מצחיק"¹⁶⁰. כאמור, בחודשים ספטמבר-דצמבר 1941 בוצעו בגטו מספר "אקציות" גדולות בהן נלכדו והובלו לפונאר אלפי יהודים. "אקציות" אלה נעשו בתקופתו של פריד כראש היודנראט, דבר שהפך אותו למוקצה מחמת מיאוס. בפעולות אלה נטלה המשטרה היהודית חלק פעיל וקרוק כתב בכאב "מה שלא עשו הבולשביקים, הגרמנים והליטאים השלימה המשטרה היהודית"¹⁶¹. באותו הקשר הוא מזכיר את מקורבו של גנס ומבכירי המשטרה היהודית – יוסף מושקאט ומתארו כ"אדם הסובל ממחלת גדלות". לעומת זאת אפשטיין מאזן במקצת את התמונה בכך שהוא מזכיר שסגנו של גנס, גלזמן "הוא אדם תרבותי העומד עשרה ראשים גבוה מיתר עמיתיו, למרות היותו רביזיוניסט". בהערכתו את המרכיב האנושי במשטרה היהודית אומר אפשטיין שרוב בעלי התפקידים הבכירים באים משורות הרביזיוניסטים ואילו הדרגים הנמוכים הורכבו בחלקם הגדול מאנשי העולם התחתון שחשו "כמו דגים במים" בתפקידם¹⁶². (גם אוליצקי מציין את גלזמן לטובה על רקע השחיתות הכללית, בספרו על העזרה אשר קיבל ממנו למרות השתייכותם המפלגתית השונה)¹⁶³. קרוק כותב ש"המשטרה מורכבת ממפקדים ושוטרים סדיסטים ואכזריים אף יותר מהגרמנים"¹⁶⁴.

המשימות שהוטלו על גנס כראש המשטרה היהודית היו קשות מנשוא. הגרמנים עשו "אקציות" בתדירות גבוהה וכל אירוע כזה פירושו טבח דמים נורא. המשטרה היהודית הייתה צריכה לסייע בידם ולהביא, לרוב בכוח, את הקורבנות ואף לשמור עליהם פן ימלטו. אחת האקציות האיומות ביותר, הייתה ב"ליל התעודות הצהובות" שהתרחשה ב-24 לנובמבר 1941. הגרמנים הסכימו לתת "רישיון חיים" ליהודים מועילים מבחינה כלכלית לבני זוגם ולשני ילדים בלבד. ביומנים קיים ביטוי עז לאימת המוות שאפפה את הציבור היהודי בשעת האקציות בכלל וזו בפרט. אולם, אירועי אקציה זו אינם מופיעים לפרטיהם ביומנים ולכן אביא ציטוט מזיכרונותיו של הרופא ד"ר דבורצקי, אשר ישפוך

¹⁵⁹ קרוק, עמ' 77

¹⁶⁰ שם, עמ' 100

¹⁶¹ שם, עמ' 122

¹⁶² אפשטיין, עמ' 28-29

¹⁶³ אוליצקי, 4.2.42, עמ' 219

¹⁶⁴ קרוק, עמ' 150

אור על דמותו של גנס. דבורצקי, שהיה אופוזיציונר מובהק לגנס ומדיניותו ולרוב מתארו באופן שלילי, תיאר בספרו באופן מצמרר את ליל הדמים, בו נדרש גנס על ידי האס.אס. להשאיר בגטו משפחות שראשיהן יצרניים, עם שני ילדים לכל היותר:

המשפחות עוברות לפניו והוא מונה במקלו – אחד, שניים, שלשה, ארבעה. אב, אם, ילד, ילד. הנה הולכת שורה של חמש נפשות: בעל, אישה ושלושה ילדים. כל הלבבות הולמים בחרדה: מה יהא כאן? גנס מונה: אב, אם, ילד, ילד. את הילד השלישי, נער בן 12 הוא מכה במקל על כתפו ומגרשו מן השורה. איש לוחש לרעהו: גנס – רוצח יהודי! בוגד! והנה, שורות מספר לפניי, צועדים בשורה אחת: אב, אם וילד אחד. גנס מונה: אחד אב, שניים אם, שלשה ילד, ופתאום הוא שופך מפיו קיתון של גערות על האב: גולם שכמוך, היכן איבדת את ילדך השני? האב פותח במלמול: אין לי ילד שני. יש לי רק... גנס מפסיקו ואינו מניח לו לכלות את דבריו. הוא מכבדו במכת מקל בגב. צעקות, רעש. תוך כדי רעש זה מטיל גנס את גולת מטהו על צווארו של הנער בן ה-12 שהוצא קודם מן השורה, וסוחבו ומצרפו כרביעי למשפחה זו. ושוב הוא מרים קול גערה: גולם שכמוך! הנה הוא ילדך. להבא טיפש, תשמור על בינך לבל יאבד לך¹⁶⁵.

מהתיאור ניכר שגנס פעל באומץ לב ומחשבה מקורית ויצירתית, כדי להציל נער יהודי. כל זאת אל מול עיניהם של אנשי האס.אס. שלא הבחינו במניפולציה שערך ולעיני הציבור היהודי שלא הבינו עד הרגע האחרון את תחכמו ואת כוונותיו.

אפשטיין אינו מזכיר את האירוע אך כתב שהיו חתונות פיקטיביות בהשראת היודנראט, שמטרתן הייתה כנראה "ליצור" משפחות כדי להציל נשים בודדות ויתומים, אך הוא ראה בכך לא יותר מהתחכמות¹⁶⁶. שור חוסך בפרטי האקציה אך מתארה כ"זוועה" ו"סיוט" ומזכיר דווקא את המקרה הבא שהתרחש בסופה וגם הוא כך נדמה, מאיר את דמותו האניגמטית של גנס. בעת שהובלו אל הטבח מאות יהודים, צדה את עינו צעירה, פסנתרנית מחוננת, שלא היה לה "שיין". גנס, שכבר היה

¹⁶⁵ דבורצקי, ירושלים דליטא במרי ובשואה, עמ' 89-90
¹⁶⁶ אפשטיין, עמ' 22

חדור הכרה להציל צעירים, ביקש מגרינג איש הגסטאפו, לחון אותה "בגלל כישרונה ואיכות נגינתה". שור התייחס לאירוע וכתב ש"גרינג הסכים להשאיר אותה אם תוכיח את כישוריה. למקום הובא פסנתר והאשה הנידונה כבר למוות ניגנה נהדר, ברגש רב, את הרפסודיה של ליסט (אנשים שנכחו במקום אמרו שהיא ניגנה "כמו לפני המוות"...). גרינג היה מרוצה ונתן לה את ה"שיין" המיוחל¹⁶⁷. בראשית 1942 גייסה המשטרה בוילנה ילדים ל"חוליות ניקיון" אשר למעשה שימשו סוכנים שתפקידם היה להלשין על פי דרישת שולחיהם. קרוק כותב ש"משטרת הגטו שמו בכל פינה סוכנים סמויים אשר הפכו את החיים בגטו לחזיריים"¹⁶⁸. ד"ר אפשטיין, רופא הנלחם עד חורמה בסכנת המגפות בגטו, התייחס למבצעי הניקיון בניהולה של המשטרה היהודית, אשר לראשונה מופיעה ברשימותיו בנימה חיובית¹⁶⁹. ד"ר ויינריב עמד בראש בית החולים בגטו וילנה והכיר את גנס היטב. בזיכרונותיו טען, שהגדולה בסכנות לדעתו של גנס, היא התפרצותה של מגיפת הטיפוס, כזו שתוביל להשמדה מיידית של הגטו, שכן יותר מכל מחלה זו מפחידה את הגרמנים. רוב תושבי הגטו יצאו מידי יום לעבודה במפעלים שונים, כולם בהשגחת הגרמנים. הסכנה הייתה ממשית מאד לא רק לחולה עצמו אלא לציבור שלם ואף לגטו כולו. עברה שמועה שבגטו סוונציאן הסמוך לוילנה פרצה מגפת טיפוס המעיים. משנודע הדבר ל.ס.ס, הוצת ונשרף בית החולים על חוליו, רופאיו ואחיותיו. הנמלטים מהשרפה הומתו בריות.

את גנס ראה ד"ר ויינריב פעמים רבות, ובשבועות הקשים של מגפת טיפוס המעיים כמעט מידי יום. אמונו בגנס היה רב והוא העיד שגנס ידע כי דסלר – סגנו, שיתף פעולה עם הגסטאפו ולכן דאג שלא ידע על טיפוס המעיים שהיה בגטו. במאמץ רב של גנס ורופאי בית החולים הועלמה מגפת הטיפוס מעיני הגרמנים. גנס הזהיר את הרופאים מפני נוכחותו של דסלר, והשמועה הייתה כי היה זה הגסטאפו אשר דרש את מינויו לסגן מפקד המשטרה. נאמר כי תפקידו של דסלר היה לעקוב אחרי פעולות ותנועות חשודות, אחר מעשיו של גנס ואחר מגפת הטיפוס. דסלר דרש מהרופאים את רשימת החולים ותנועותיהם, כפי הנראה לצורך מעקב אחר מגפות עליהן התכוון לדווח לגרמנים. גנס

¹⁶⁷ שור, עמ' 43
¹⁶⁸ קרוק, עמ' 273
¹⁶⁹ אפשטיין, עמ' 46-47

נתן להם הוראה להכין שתי רשימות: האחת, שכונתה "3" (ג-גנס) אשר כללה את כל המידע, והשנייה שכונתה "4" (ד-דסלר), כללה את כל הפרטים למעט מחלות מדבקות¹⁷⁰.

שור כתב שהגרמנים נתנו אמון מלא במשטרה היהודית של הגטו וכחוכחה הביא את הדוגמא המעידה אולי יותר מכל, על טירוף המערכות שיצרה מציאות הגטו. הוא ידע לספר, שלמען שמירה על ביתו של איש הגסטאפו וייס, אשר ידיו היו מגואלות בדמם של אלפי יהודים "הוקצו שמונה שוטרים יהודים, אשר התייצבו שם בכל לילה ונשקם בידיהם. איזה פרדוקס! שוטרים יהודים חמושים שומרים על חייו של מי שקיפח חייהם של עשרות אלפי יהודים ואשר לשם שעשוע ירה אישית במאות מהם ועוד התפאר בזה"¹⁷¹.

לאחר סיום תקופת ה"אקציות" בראשית ינואר 1942 התפנתה המשטרה היהודית בוילנה גם לפעילות תרבותית. תחילה גנס ערך נשף סילבסטר גדול בו הוא נאם בדבר העבודה הגדולה שביצע ובהמשך ארגנה המשטרה קונצרט שהעלה את חמתו של קרוק אשר כתב: "כשהמשטרה התעייפה מלהרביץ היא החליטה לעשות קונצרט". בהזדמנות זו הוא גם מבטא באופן הכן והמצא ביותר את דעתו על היודנראט כאשר כתב ש"אילו גאוני וילנה היו קמים לתחייה, הם היו מביטים ביודנראט של ירושלים דליטא ויורקים להם בפנים"¹⁷². כעבור מספר ימים נערך קונצרט שני אליו הוזמנו הרוצחים הגרמנים והליטאים וקרוק שוב שופך זעמו על הנייר ומלין על כך ש"השוטרים החלו לעסוק בתרבות ובאומנות ובקונצרט, היללו את הרוצח הגרמני הראשי ושיבחו את אחד מהסדיסטים הגדולים במשטרה הליטאית"¹⁷³. קרוק אשר ביטא חלק מדעת הציבור, לא הבין שרצונה של ההנהגה היה להחדיר מידה מסוימת של "נורמאליות" במציאות כל כך לא נורמאלית. הפרשנות של אותו ציבור לפעילות הנהגתו הייתה שהללו לא מבינים את מצוקותיו ואף מזלזלים בזכר הקורבנות, בנסותם להשכיח ולו לשעות ספורות את הזוועה דרך פעילות תרבותית. ניתן להבין את הניסיון הנואש של המשטרה היהודית לשאת חן בפני גדולי הרוצחים. שכן אלה, בפקודה קצרה, או משיכת קולמוס של "רוצחים מאחורי שולחן כתיבה", יכלו לחרוץ את דינו של הגטו כולו.

¹⁷⁰ ויינריב, עמ' 47
¹⁷¹ שור עמ' 100
¹⁷² קרוק, עמ' 144
¹⁷³ שם, עמ' 147

אף על פי שלא נכתבה ביומנים מילה חיובית אחת על היודנראט בכלל ועל פריד בפרט, לא ניתן להתעלם מהעובדה, כי במסגרת תנאי החיים העלובים של הגטו, נוצרו חיי קהילה ערים בניהול מחלקות היודנראט השונות. הוקמו מחלקות למזון, בריאות, דיור, עבודה, חינוך עזרה סוציאלית, תרבות וכספים. "ברחובות הגטו שורר ניקיון"¹⁷⁴ כתב קלמנוביץ ואכן היה הגטו נקי ולא פרצו בו מגפות על אף מיקומו באזור העתיק והעני של העיר, כפי שהיה בגטאות אחרים. הוא שכן במקום בו סידורי הסניטציה לא תאמו את כמות האנשים שנדחסו בשטח כה קטן. היודנראט הקים שני בתי מרחץ והתושבים לא קיבלו כרטיס ללחם אם לא הציגו אישור שהתרחצו פעם אחת בחודש לפחות ועונש קבוצתי הוטל על דירות מזוהמות. מכבסה ומספרה עמדו לרשות הציבור ומאמץ עצום הושקע בנושא הניקיון, החל בהרצאות של רופאים וכלה בחלוקת מים רתוחים. המשטרה הטילה עונשים על זריקת פסולת במקומות ציבוריים ואף כלאה אנשים שלא הקפידו בהיגיינה אישית. בבית החולים עבדו כ-150 עובדים ומרפאה הייתה פתוחה 24 שעות ביממה.

בארבעה מטבחים עממיים חולקו עשרות אלפי ארוחות חינם בחודש. בנוסף, חולק ביגוד שכובס ותוקן לנצרכים וועד ציבורי חילק תמיכה בעיקר לאינטלקטואלים שמצבם בגטו התדרדר במהירות. הוקמו איגודי משפטים, מורים, סופרים ואמנים. נוסדו מושב זקנים, גני ילדים ופנימיות ליתומים. היו בגטו לפחות 5000 נפש שהגרמנים לא ידעו על קיומם – כולם חסרי "שיינים". היודנראט חילק בין כולם את מנות המזון שהתקבלו מהגרמנים עבור מספר קטן בהרבה, מנות שהיו זעומות ממילא. גויסו כל התושביה וכושר ההמצאה כדי להעלות את מספר בעלי התעודות הזכאים לכך. מזון הוברח דרך השער, הן על ידי עובדים השבים ממקומות עבודה בהם או בדרך אליהם ניתן היה לשחד, לגנוב או לסחור, והן על ידי היודנראט ששיחד והבריח פנימה מזון בתחתיות כפולות של עגלות אשפה ומתים. למרות המחסור המתמיד היו מעט עברות פליליות. למרות הקור המקפיא שהגיע בחורף ל-30 מעלות מתחת לאפס, לא מת איש ברעב או בקור בגטו וילנה.

בעברות קלות טיפלה משטרת הגטו ובעברות חמורות טיפלה מערכת משפטית, שבה פעלו מי שהיו בעבר טובי המשפטים. אגף נפרד במשטרה שימש משמר השער בראשו עמד משה

¹⁷⁴ קלמנוביץ, עמ' 98

ליוואס¹⁷⁵ המוגדר על ידי אפשטיין כ"סאדיסט, שאפילו דעת הגויים לא הייתה נוחה ממנו"¹⁷⁶. תפקידו של משמר השער היה לערוך את הבדיקות לכל היוצאים והשבים לגטו בעוד הגרמנים והליטאים השגיוחו על הנעשה באופן פאסיבי למדי. לפיכך, היה בידי משמר השער כוח רב ואנשיו יכלו להחרים סחורות, להעניש עבריינים במקום ואף להביאם למשפט. הסחורות המוחרמות מצאו דרכן ליעדים שונים: למחסני היודנראט ומשמם לציבור, לאנשי המשטרה ולכיסים פרטיים. בתאום עם המשמר נערכו גם עסקאות הברחה שונות בסמכות וברשות היודנראט, מהן סוחרים ויזמים זריזים יצאו נשכרים. יחד עם זאת, תפקידו של משמר השער היה אחראי וקשה ולא אחת נאלץ לשאת מעשי השפלה ועונשין מצד הגרמנים והליטאים ואף לעמוד בסכנת נפשות עם כל גחמה של השררה. היהודים שעברו בשער היו אחרונים "בשרשרת המזון" של הגטו ולא אחת הוכו על ידי אנשי משמר השער המוכים בעצמם, דבר שהשניא אותם מאד. בקרב שומרי השער היו גם פעילי מחתרת ציונים כפי שמעידה אירנה לוסקי אשר ידידה, גמק שטורמן, בן למשפחה ציונית, היה מביא לה תופינים שלא ניתן היה להשיג בגטו ועזר להבריא נשק לגטו¹⁷⁷.

שור כותב ש"שוטרי משמר השער ובראשם המפקד ליוואס הכו באכזריות כל יהודי שמצאו אצלו חתיכת לחם או שניים-שלושה תפוחי אדמה". בהמשך, הוא מנסה לגלות מעט הבנה למעשיהם, ומוסיף: "מידי פעם באים אנשי גסטאפו כדי לבדוק את מידת אכזריותם"¹⁷⁸. שומרי השער דאגו להיות כל הזמן בקשר עם הגרמנים והליטאים. קרוק, אשר איבתו לשוטרי השער לא ידעה גבול, העיד שגם אם לפעמים שוטרי השער הליטאיים מעלימים עין מהברחות הרי ששוטרי הגטו נוהגים במבריחים באכזריות ובאלימות. הוא גם התייחס לשחיתותם בלוקחם לעצמם "מעשר" מכל דבר המובא אל הגטו, ומגיע למסקנה ש"המשטרה היא הפרנסה הטובה ביותר"¹⁷⁹. קרוק מדגים את ההפקרות השוררת בשער הגטו, בספרו שהיה עד ראיה להלקאה של יהודי שהבריא שלושה ק"ג תפוחי אדמה על ידי השומרים, אשר בו זמנית אפשרו מעבר חופשי למבריחי שקי מלח. לטענת אפשטיין, השוערים

¹⁷⁵ מאיר ליוואס, צעיר יהודי ליטאי, מפקד משמר השער. נחשב כאחת הדמויות השליליות ביותר, אכזר שנהג להכות ללא רחם. קורצ'ק מתארת אותו כאיש השנוא ביותר בגטו ושהפחד ממנו הוא כפחד מאחד הגסטאפואים. ראה: קורצ'ק עמ' 72, 155

¹⁷⁶ אפשטיין עמ' 35

¹⁷⁷ אירנה לוסקי, ברגע של אמת, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקב"א, תשמ"א, עמ' 33

¹⁷⁸ שור עמ' 57-58

¹⁷⁹ קרוק, עמ' 79-80

הכו כדי למצוא חן בעיני מורר אך עשו זאת ברצון ובכוונה רבה, כ"קתולים האדוקים מהאפיפיור"¹⁸⁰. הוא המשיך וכתב ביומנו, שמלבד מקרים בודדים, שומרי השער לא נותנים שום כבוד לאחיהם היהודים"¹⁸¹. השומרים היכו בעוצמה והתוצאה הכואבת "תרתי משמע", היא: "דם הזורם מהפנים הפצועות, פנים ועיניים נפוחות, חלקי גוף ושיניים שבורות"¹⁸² של ציבור יהודי סובל המנסה להבריח מעט מזון לילדיו הרעבים.

אין ספק שהתיאור מבטא כאב וזעם של הכותב ובוודאי רבים חשו כמוהו. ניתן להניח שהשומרים ניסו למצוא חן בעיני השררה. סביר, שהיו מבין השומרים בבחינת "עבד כי ימלוך" וחשו שהתפקיד נותן להם עוצמה בלתי מרוסנת. אולם, אפשר לפקפק בהנחה שרובם חשו סיפוק סדיסטי לנוכח כאבם של אחיהם המעונים והמושפלים אשר עוברים בשער. למרבה הצער, אין לנו תיאור של שומר פשוט במשמר השער המבטא את נקודת מבטו ומדגיש את עובדת היותו קורבן בעצמו. שור מציין כי התנהגותם הלכאורה לא מוסברת, בהחרמת המצרכים המוברחים נובעת מסיבות מובנות, ואולי הם הרע במיעוטו. לכן הוא מסביר שהשומרים "צריכים להפגין את חריצותם בפני הגרמנים, שאם לא כן יוצבו בשער ליטאים וגרמנים ואז גורל היהודים יהיה גרוע בהרבה"¹⁸³. ראדושבסקי מכנה אותם "כת העוזרת למדכאים בעבודתם. הרבה עשתה למען הגסטאפו המשטרה היהודית. הם עוזרים לתפוס את אחיהם בצווארם, הם עוזרים לשים לאחיהם רגל"¹⁸⁴. כעבור כמה חודשים, בערב ראש השנה בדרכו לבית הכנסת עם סבתו, הוא רואה כרזה על שער הגטו, אותה תלה משמר השער ועליה ברכת "לשנה טובה". שלט זה מביא אותו להרהורים שיש בהם תקווה ומידה של סלחנות והבנה כלפי משמר השער: "משמר השער מאחל לנו 'שנה טובה'". "שנה טובה זו, על השער המצופה תיל, עשתה עלי רושם מוזר. מאחלים לנו שנה טובה על רקע שער הגטו המסמל את חיי הגטו האפלים והמעונים. ומי מאחל לנו זאת? דווקא אלה אשר, אמנם לא מרצונם, נועדו לשמור עלינו שנהיה רחוקים מן החירות. אבל הבה נאמין שדרך שער זה נשוב אל החירות"¹⁸⁵. בהמשך, תקווה זו של הנער נגוז ומתפוגג כאשר הוא פוגש שוב בשוטרי משמר השער המושכים אותו

¹⁸⁰ אפשטיין, עמ' 30
¹⁸¹ שם, עמ' 40
¹⁸² שם, עמ' 57
¹⁸³ שור עמ' 48
¹⁸⁴ ראדושבסקי, עמ' 20
¹⁸⁵ שם, עמ' 33-34

לקרקע המציאות כאשר הוא רואה ושומע "זעקות פראיות, מגלב מצליף... מכים ליד השער. שוטרים יהודים מתנפלים ולוקחים את פת הלחם שה... נושא"¹⁸⁶.

שונה בגישתו זליג קלמנוביץ אשר דן את שוטרי השער לכף זכות בכותבו שהם דואגים לרווחת הגטו בחורף הקר, בכך שאין הם מקפידים כלל ועיקר בחיפושיהם אחר הברחות. הוא התייחס גם לעובדת היותם נתונים לביקורת גרמנית: "הרבו השבוע להכניס תפוחי אדמה... מחלקים בין התושבים, למשמרת לימי החורף. בכלל אין מחמירים אצל השער ביותר, אף על פי שממשמים כהוגן. לפעמים יבואו גם הצרים להתבונן ולהסתכל"¹⁸⁷. בהמשך, הוא מתאר אירוע קשה ליהודים הבאים בשערי הגטו ונחשפים לבדיקת פתע קפדנית ומשפילה. אולם נדמה, שמתאיור זה נושבת רוח אמפאטית לשוטרים ולמלאכתם הבזויה שבין הפטיש הגרמני לסדן הציבור היהודי, שכן פעולת השוטרים הייתה אל מול עיניו הבוחנות של מורר:

היום שוב יום בלהות. מאותם ימי הגטו הנחרתים בגוף ובנפש. בא מורר למשמר השער. רוצה לדעת כמה יש להם כסף לעבדיו? הושיבו משמרות על יד השולחנות. נכנסים קבוצות קבוצות. מודיעים להם שמחויבים למסור את כל הכסף שנמצא בידם. לדוגמא יבחרו אחדים מתוך הקבוצה, ויבדקו היטב בכליהם ובחפציהם. מי שנמצא אצלו ילך אל בית האסורים. אולי היו עוד אופני בדיקה. לפי שמועה היו מקרים של הכאות. פשטו נשים. בעיני מורר מצאה חן פעולת ראש השוטרים הצעיר והוא נשאר על כנו¹⁸⁸.

ראש השוטרים הצעיר היה מאיר ליוואס שכאמור היה שם נרדף לסיוט בגטו. קודם לכן, כמעט סולק ממשרתו לאחר שמורר תפס אותו בניסיון להכניס לגטו עגלה מלאה שקי קמח המיועד למכירה "שחורה". עכשיו, לאחר האירוע אותו תיאר קלמנוביץ, משהוכיח את חריצותו ונאמנותו ביקש ליוואס ממורר שיחון אותו. מורר שהיה מרוצה מעבודתו המסורה השאירו בתפקיד. החלטה זו גרמה לשוטרי השער לגמור את הערב בשתייה כדת. שור כתב שהיתה להם סיבה לשמוח: "יהודים רבים הספיקו לפני החיפוש להעביר להם (לשוטרי השער) כסף ודברי ערך, בתקווה שיקבלו מהם חזרה חלק

¹⁸⁶ שם, עמ' 71
¹⁸⁷ קלמנוביץ, עמ' 89
¹⁸⁸ שם, עמ' 97

מרכושם. אבל כל מה שנמסר לשוטרים נשאר כבר בכיסיהם לתמיד¹⁸⁹. רדושבסקי כתב בכאב על מקרה בו חברו הילד אלק'ה, המפרנס העיקרי של משפחתו הגדולה, היה מתגנב כל יום אל מחוץ לגטו דרך מחבוא כדי להביא תפוחי אדמה וקמח - נתפס על ידי המשטרה היהודית. "...הלקו אותו, את הלק'ה הקטן, הרזה, 25 מלקות. ארבעה שוטרים החזיקו אותו, וליוואס עצמו, היכה אותו בלי רחמים, ברצחנות כזאת. מוכה ופצוע הובא המפרנס הקטן הביתה"¹⁹⁰.

עד כמה היה ליוואס מתועב בעיני הציבור ניתן לראות בבוז הנשקף מתיאור חתונתו וב"ברכה" המוקדשת לו ביומנו של שור:

החתונה היתה חגיגית מאד ונכחו בה כל ה"מי ומי" של הגטו. את הזוג הצעיר ליוו סלר – ראש המשטרה ויד ימינו של גנס וברוידא – מיופה הכוח של הגטו כלפי לשכת העבודה הגרמנית עם נשותיהם. נערכה חופה כדת וכדין...לאורחים הוגש כיבוד – תה, טורטים ועוגיות, כמו בזמנים הטובים. שאר תושבי הגטו איחלו לכלה הטריה שתתאלמן מהר ככל האפשר ולחתן שחופתו תהפך למרכבת אבל...¹⁹¹.

גם רדושבסקי נדרש לחתונתו של ליוואס ומהרהר בשניות של תפקידו: "יהודי הגטו המדוכא והממורמר אינו יכול להבחין שליוואס מכה אולי שלא מרצונו. היהודי על יד השער מרגיש את צליפת המגלב של ליוואס ורוחש לו שנאה כמו לבוגד. והיום, ביום חתונתו המפוארת, מקלל אותו העם. מתלוצצים במרירות ואומרים כי ליוואס, שלא בכוונה, הכה למוות את החותן על יד השער"¹⁹².

"ברכות" אלה אשר נכתבו בדם ליבם של היומנאים, מבטאות את תחושת המיאוס שחש הציבור כלפי משמר השער ובפרט אל מפקדו. נדמה שכבר מראשית ימיו של הגטו בלטה תחושת הסלידה של הציבור ממוסדות השלטון והיא נבדלה רק בעוצמתה, אשר נעה מבוז כלפי היודנראט והעומד בראשו, איבה גדולה יותר למשטרה היהודית ושנאה תהומית למשמר השער. נראה שאופי האנשים שעמדו בראש "גופים" אלה (פריד, גנס וליוואס), הכתיב במידה רבה את יחס הציבור לגוף שעמד בראשו. אולם להערכתו, אופי הפעולות שאותם גופים נאלצו לעשות, קבע את יחס הציבור אליהם. ככל

¹⁸⁹ שור, עמ' 84
¹⁹⁰ רדושבסקי, עמ' 85
¹⁹¹ שור, עמ' 84-85
¹⁹² רדושבסקי עמ, 86

שהפעולה נגעה ליותר אנשים והייתה יותר "חודרנית" מבחינה פיזית ונפשית, היא העצימה את זעם הציבור ואת איבתו. משמר השער פגע בכולם. רבים עברו דרכו, כולם היו תלויים בו. כאשר יהודי העובד מחוץ לגטו נתפס עם סחורה מוברחת, כלכלתו של ציבור רחב נפגעה וניזוקה. כאשר חברו נתפס עם מזון אשר נקנה תמורת תכשיטיה של אשתו או אמו, סעודת ילדיו הוחרמה והמבריאח הוכה. במצב עגום זה, הוא ומשפחתו אינם יכולים להבין או להיות אמפטיים לשומר השער, גם אם איש האס. אס. נושף בעורפו.

חשיבותם של שומרי השער עבור תושבי הגטו הייתה כאין וכאפס אל מול חשיבותו והשפעתו על חיי הציבור של הממונה על הגטו יעקב גנס. האופן בו אישיותו ותפקודו תוארו ביומני הגטו, יעסוק הפרק הבא.

פרק רביעי: היודנראט בראשות יעקב גנס

א. מינויו של גנס ופעולותיו הראשונות

יעקב גנס, מפקד המשטרה, חתר בעידוד הגרמנים תחת יושב ראש היודנראט, עד שבאפריל 1942 קיבל מהם סמכויות עצמאיות כביכול. ביולי התמנה גנס על ידי מורר ל"נציג הגטו" ובכך נעשה גם באופן רשמי לשליט הגטו כאשר מתחתיו שני סגנים: אנטול פריד שנקבע כממונה לנושאים אדמיניסטרטיביים וסאלק דסלר, אשר מונה למפקד הישיר של המשטרה. תהליך זה של התחזקות מעמדו של גנס והמשטרה היהודית על חשבון פריד והיודנראט, היה קשור בטיבם ואישיותם של אלה. פריד היה יהודי מתבולל, לא ידוע ולא מעורה בחיי הציבור היהודי בוילנה. קרוק כותב עליו: "יהודי שחי כל חייו בוילנה ואיש מוילנה היהודית לא הכיר אותו... זה האיש שהמזל הרע גרם שהגרמנים מינו אותו כאחד מהיודנראט והעניינים התפתחו כך, שפריד נהיה לסגן יושב ראש היודנראט הראשון וה"אוברמאן" של היודנראט בגטו. האם מישהו רצה בו כיושב ראש? – אף לא אחד"¹⁹³. גנס היה דמות שונה לחלוטין מפריד. קצין בצבא הליטאי ונשוי לאישה ליטאית נוצרית ממנה הייתה לו בת, אשר יכול היה בקלות להיטמע בין חבריו לנשק ולא היה חייב כלל להיכנס לגטו. ממכתבים שכתב לאשתו עולה שהוא שאף להנהיג דווקא ברגעי המשבר הגדולים ביותר של הקהילה היהודית בוילנה¹⁹⁴. היו לו תכונות של מנהיג, זהות יהודית-לאומית חזקה מבית המדרש של בית"ר והכשרה של איש צבא שחונך להצטיינות. בניגוד לפריד האפרורי, המרוחק והבזוי בעיני הגטו והגרמנים כאחד, היו לגנס היכולת והכישרון ליצור קשרים עם הגרמנים והליטאים, ולזכות להערכתם. המטרה העיקרית של הממשל הגרמני בפיוזר היודנראט ובמינויו של גנס כשליט בלעדי בגטו הייתה להגדיל את פוטנציאל ניצול כוח העבודה של תושבי הגטו. יתכן שמניע נוסף היה קשור במגמת הממשל לבצע אקציות אחדות בוילנה ובסביבה. הממשל הגרמני בודאי הביא בחשבון את העובדה

¹⁹³ קרוק, עמ' 117-118

¹⁹⁴ פיליפ פרידמן, "התסביך המשיחי של תקיפי הגטו", בצרון, כ"ח, עמ' 155

שגנס שלט בפועל ונהנה מפופולאריות ומאמונם של תושבי הגטו יותר מפריד ובאמצעותו יהיה קל יותר לבצע את מדיניות הממשל כלפי הגטו¹⁹⁵. קרוק תיאר את אקט ההחלפה:

... בשעה היעודה הגיעו ה"אורחים" וביקשו שחברי היודנראט יתאספו. הם התרכזו

בחדרו של מר פריד. היודנראט וגנס נעמדו בשורה... ומורר פתח מכתב חתום

והקריא אותו: היות ומשרד העבודה צריך להוציא לפועל עבודה חשובה והיות

היודנראט לא תמיד פועל במהירות והביצוע כפוף להחלטות וישיבות, מפוזר בזאת

היודנראט ובמקומו מתמנה כבעל הבית של הגטו מר גנס...הקריאו ועזבו".

בהמשך הוא כתב ש"ההפיכה אינה עושה רושם רב על היהודים שכן היה ידוע כל הזמן

שהשליט בפועל הוא גנס"¹⁹⁶.

גם שור דיווח ביומנו בהרחבה על שינויי הגברי שהתרחשו בהנהגת הגטו וציין שהיתה מבוכה

גדולה שמקורה כנראה בחרדה הקיומית היומיומית בה שרויים יהודי הגטו. העובדה שאיש לא יודע

מה ילד יום, גורמת לכך שב"כל שינוי ולו הקטן ביותר, רואים היהודים אות לתחילת חיסול האוכלוסייה

היהודית. הופעתו הפומבית של גנס הרגיעה אותם מעט..."¹⁹⁷.

גנס ארגן מחדש את מינהל הגטו והציע לחברי היודנראט שפוזר להמשיך ולעבוד איתו

כמנהלי מחלקות והם קבלו את הצעתו. גלזמן, אחת הדמויות הפופולאריות היחידות ביודנראט, שהיה

סגן מפקד המשטרה היהודית, התפטר כאשר הופקד עליו דסלר. מינויו של זה עורר הפתעה גדולה¹⁹⁸

משום שהיה גס רוח, הולל ושום שיקול ציבורי לא עמד לנגד עיניו חוץ מטובתו האישית וטובת

מקורביו. הוא היה משרתם ומלשינם של הגרמנים וכנראה מונה בלחצם. אחרת, קשה להסביר את

המינוי המפוקפק, מאחר וגנס ידע את טיבו והמינוי גרע עוד יותר ממעמדו וממידת האמון שהציבור

בגטו רחש להנהגתו. גלזמן קיבל את התפקיד שהוצע לו כמנהל מחלקת הדיור לאחר התייעצות עם

חברי מפקדת ה"פאראייניקטע פארטיזענר ארגניזציע" להלן פפ"או"¹⁹⁹. השיקול מאחורי הסכמתו היה

¹⁹⁵ ארד, וילנה היהודית במאבק ובכיליון, עמ' 268

¹⁹⁶ קרוק, עמ' 304

¹⁹⁷ שור עמ' 63

¹⁹⁸ קרוק, עמ' 307

¹⁹⁹ ב-21 בינואר 1942, התכנסה ישיבה בחדרו של גלזמן בבנין היודנראט. בישיבה השתתפו איציק ויטנברג וחיינה בורובסקה מטעם הקומוניסטים, אבא קובנר מטעם השומר הצעיר, יוסף גלזמן בשם בית"ר וניסן רזניק מן הנוער הציוני. פגישה זו היתה ישיבת היסוד של המחתרת ובה נקבעו מספר מטרות: הקמת ארגון לוחם חמוש, שיפעל במחתרת בגטו ובו יכללו הגופים שיוצגו בישיבה. עם זאת,

כי בתפקידו החדש יוכל להביא תועלת מרובה למחתרת, שהיה אחד מראשיה, על ידי הקצאת מקומות לאימון ומבנים מתאימים למחבוא של לוחמים ונשק.

שלושה ימים לאחר מינויו פרסם גנס מנשר לתושבי הגטו ובו תמצית תפיסת עולמו:

"...קיבלתי עלי כנציג הגטו וכנשיא המשטרה את כל האחריות לגטו. יסוד הקיום בגטו הוא: עבודה,

משמעת וסדר. כל איש בגטו המוכשר לעבודה הנהו עמוד אשר עליו יכון קיומנו. אסור שיהיו בינינו

אנשים המואסים בעבודה והולכים בדרכי שווא, בעשותם מעשי פשע שונים". גנס ביקש כנראה

להוסיף חגיגות למעמד ואולי להתחיל את תפקידו בסימן חיובי והודיע ב"מניפסט" שלו (כפי שנקראה

הודעתו בגטו), על חנינה כללית. "בהאמיני כי כל תושבי הגטו יבינו לרוחי, פקדתי לשחרר את כל

האנשים הנתונים בגטו במאסר. אני מצווה על חנינה מקיפה, ובזאת אני נותן את האפשרות לפושעים

מאתמול לשוב לחיים ישרים, למען טובתם הם. אבל אל יפקפק איש בדברי שאם יהיה צורך, לא אמנע

מאמצעים חמורים ביותר במלחמה עם יסודות עבריינים משויפיעו"²⁰⁰. המנשר בישר לרבים שלא

עבדו והתפרנסו מעסקי מסחר, תיווך והברחה, כי יהיה עליהם להשתלב במסגרת העובדים. הוא נקט

לשון איומים נגד היסודות הפליליים שעשויים להתנגד למדיניותו ולכן בחר להדגיש שלא יראו את

החנינה עליה הכריז, כחולשה. בתארו את החלטת גנס לחסל את המסחר והתעשיות הזעירות בגטו,

כתב שור ש"גנס עשה זאת בהחלטיות ובמהירות האופייניים לו"²⁰¹. נסגרו כל חנויות המזון ובתי

הקפה. חוסלו הדוכנים וכל הסחורות והמצרכים הוחרמו. מקומות הייצור ננעלו ודלתותיהם נחתמו.

פעולות אלה גרמו נזק לאנשים רבים, אך שור הצדיק את צעדיו של גנס וטען שהם "היו הכרחיות

למען ביטחונה של כל אוכלוסיית הגטו...גילוי מקומות המסחר עלול להמיט אסון על כולנו"²⁰².

לעומת זאת, חיי ההוללות של השוטרים ומסיבת הכתרתו של גנס צרמה לרבים מתושבי הגטו. שפע

האוכל, השתייה לשוכרה נשות השוטרים האלגנטיות ומעורבות הגרמנים באירועים החברתיים של

הצמרת השלטונית, היו יותר מסתם חוסר רגישות של ההנהגה על רקע הדלות והצער שמסביב. שור

תאר את ערב ההכתרה ביומנו:

השאיפה גם היתה לאחד גם את כל הכוחות המאורגנים האחרים שבגטו סביב המחתרת ולכן נקבע שמה: "פאראייניקטע פארטיזאנער ארגניזציע"- פ.פ.א., ארגון הפרטיזנים המאוחד. ראה: פורת, עמ' 106

²⁰⁰ דבור'צקי, עמ' 115

²⁰¹ שור, עמ' 82

²⁰² שם, 83

הנשף שנערך לכבוד גנס לרגל השינויים בניהול הגטו עלה עשרת אלפים רובלים והוגשו שם אווזים צלויים, דגים, יינות יקרים, וודקה ועוגות. כאשר האדמיניסטרציה היהודית הצליחה לשחרר מישהו מהכלא שנאסר ללא ההופעה עם הטלאי הצהוב, היו קרוביו וידידיו של המשוחרר חייבים, בנוסף על השלמונים שנתנו, לציין את האירוע בנשף לכבוד הנהלת הגטו²⁰³.

גנס ייחס חשיבות לתקשורת בינו ובין תושבי הגטו ולמטרה זו הוציא עיתון ביידיש בשם "ידיעות הגטו". העיתון הופיע אחת לשבוע והודפס בכמה עשרות עותקים. הוא חולק למוסדות הגטו והיה תלוי על לוחות המודעות במקומות הציבוריים. בעיתון פורסמו האירועים בגטו, חיי התרבות, נושאי דיור, רפואה, חינוך והתפתחות התעשייה. הנער רדושבסקי מתאר את הגיליון הרביעי של העיתון ממנו ניתן ללמוד מעט על היחס לגנס והתחושה לגבי השינוי שהביא עם מינויו. הייתה תחושה שהגטו נעשה מאורגן ויעיל יותר ונימה אופטימית מתגבבת ליומן.

גיליון של ראש השנה. בראש ובראשונה מברכים לכבוד השנה החדשה את גנס היקר, עם כל האחרים. מעניין למדי הוא ראיון עם גנס. מתקרב החורף. בגטו דואגים למגורים, ללבוש. גנס מספר גם על עברו של הגטו. עתיד אין כמובן, עליו אי אפשר לשאול שאלות ולקבל תשובות. עד האביב היה לדבריו הגטו תוהו ובוהו. עתה הציבו בגטו כמטרה לאסוף את כל כוחות העבודה, כי תודות לעבודתו אנחנו קיימים. מן האביב מתקיימת גם פעולה אינטנסיבית בגטו עצמו. מוסדות רבים נפתחו ושוכללו. הקומנדאנט שלנו מקווה ובטוח שעוד נזכה לימים מאושרים²⁰⁴.

גנס נעזר בבריגאדירים לביצוע מדיניות העבודה, המשמעת והסדר עליה הכריז במנשר שלו. הוא נהג לזמן את הבריגאדירים לפגישות בהן הציג את בעיות הגטו ודרש מהם ומפיקודיהם הפועלים, לקיים את הוראותיו. במקרים שגנס רצה לפנות אל תושבי הגטו בנושאים שלא ניתן לפרסם במודעות מחמת רגישותם כלפי הממשל הגרמני, נהג לתקשר באמצעות אספת הבריגאדירים. כך לדוגמא, כונסה אספה כזו על ידי גנס כדי להבהיר מתי ניתן יהיה להבריא מזון לגטו דרך השער הראשי עליו

²⁰³ שור, עמ' 64
²⁰⁴ רדושבסקי, עמ' 34

מופקדת המשטרה היהודית. תאור המפגש שבכוונת מכוון פרטיו דולפים החוצה לציבור היהודי, עולה

מיומנו של רדושבסקי, ממנו גם ניתן ללמוד על תחושות הציבור כלפי קבוצה מיוחסת זו:

לפנות ערב נודע על אספה של בריגאדירים. הבריגאדירים בגטו הם כמין כת, מעמד. היהודים עובדים מחוץ לגטו במפעלים גרמניים ועירוניים שונים לפי פלוגות ולכל פלוגה אחראי מפקד הפלוגה או הבריגאדיר. כאשר יש חדשות או פקודות מטעם השלטונות, אוסף גנס את הבריגאדירים. בלילה כבר מגיעות אלינו ידיעות מן האספה. בתיאטרון הגטו נאסף קהל הבריגאדירים. הפעם נאם ליוואס, מפקד משמר השער. הוא מודיע כי מהיום והלאה יש להפסיק להביא פנימה. הוא מכריז כי בשער תלוי גורל הגטו. ליוואס מספר כי על תושבי הגטו והמשטרה יהיה למצוא תחבולה ששום דבר לא יובא פנימה ובגטו יהיה הכל. לכן מסיים ליוואס, מצווה אני לא להביא בימים הקרובים שום דבר. שעות הקבלה 9 בערב. על הדבר האחרון חזר שלוש פעמים. לאנשי הגטו אין צורך לשנן דבר פעמים רבות. כבר מבינים היטב. פירוש הדבר שבשעה 9 אפשר יהיה להכניס אפילו שוורים...²⁰⁵.

ניתן להבין מהדברים שלא פעם הנחה גנס את משמר השער להעלים עין מהברחות מזון לגטו כדי למנוע עליית מחירים ולמנוע מצב של רעב בגטו. ללא ספק הדבר נעשה בניגוד להוראות הגרמנים ותוך סיכון חייהם של גנס ומפקדי המשטרה הלא פופולאריים.

תקופת ניהולו של גנס את הגטו הצטיינה גם בפריחת הספרות והאמנות בו. נוסד התיאטרון האידי, בבית הפועלים נערכו הרצאות, נשפים ואספות, מועדוני ילדים וצעירים, בית ספר למוסיקה, תזמורת, מקהלות, ישיבות וחדרים, בתי ספר לילדים, בתי ספר מקצועיים, מועדון ספורטיבי, אגודות סופרים, מורים, רופאים, חוג מדעי ועוד. ביזמתו נוסדה "הוצאת הספרים של גטו וילנה" ולמרות שההוצאה לא הספיקה להוציא לאור אף לא ספר אחד, שילם גנס שכר סופרים בעד כל גיליון של כתב יד שנמסר, והיה בזה משום עזרה לאנשי הרוח. גנס דאג גם לשמר את אוסף התעודות, המסמכים והכתבים החשובים לתולדות הגטו. הוא תמך בתיאטרון היהודי אשר בשנת 1942 הציג 120 הצגות

²⁰⁵ שם, עמ' 38

ו- 38.000 מבקרים צפו ברפרטואר רציני ממבחר היצירה היהודית והעולמית²⁰⁶. קרוק הרבה לכתוב על הפעילות התרבותית אשר אורגנה על ידי היודנראט. הוא תיאר את האולמות המלאים בהם נערכו הקונצרטים ואת ערבי התרבות והספרות אשר לא הכילו את כל הקהל שביקש להשתתף. תחילה כתב תוך ביקורת על היודנראט אשר יזם אירועים אלה, והצהיר שאין בדעתו ללכת משום ש"זו חרפה לעשות תרבות מתחת לצילה של פונאר. עלבון לרגשות שלנו..."²⁰⁷, ולכן הוא וחבריו ה"בונדאים" החרימו והפיצו בגטו פתקים עם הסיסמא "בבית עלמין לא עושים תיאטרון". לימים קביעתו הנחרצת של קרוק התמתנה כפי שאנו רואים מרישומו באוגוסט 1942: "הגטו מראה ניסים בתחום הפעילות התרבותית...הקונצרט היה ברמה גבוהה בהתחשב במצב ובאמצעים שעמדו לרשותם. שעה וחצי של התעלות ושכחה זו הצלחה גדולה". גם אם לא כתב זאת במפורש, בין השורות ניתן לחוש את כניעתו לגישתו של גנס אשר גרסה כי הפעילות התרבותית חיונית להתגבשותם של חיים "נורמאליים", בתקופת השקט והיציבות של הגטו. אפשטיין כתב מלכתחילה על הקונצרטים והפעילות התרבותית שארגן היודנראט בהערכה רבה. לדבריו הקונצרט "שיפר את מצב הרוח ואווירת הדיכאון דעכה מעט לטובת רגשות ידידות בין אנשי הגטו"²⁰⁷.

ב- 27.4.1942 סיפר קרוק על פתיחתו הרשמית של תיאטרון הגטו. לפתיחה הוזמנו כל "חשובי" הציבור והשלטון, אך חברי ארגון הסופרים והאומנים לא הוזמנו, כנראה בשל חוסר אהדתו של גנס אותם. יומיים מאוחר יותר כתב קרוק על תיאטרון בובות שנפתח בחסות המשטרה וליוואס ממשמר השער: "עשו ערב תיאטרון מריונטות אותו ארגן משמר השער של ליוואס, גדול התליינים בגטו". מאוחר יותר מתחיל גנס לערוך בביתו "סלון פוליטי" לדיונים בענייני היום. קרוק הגדיר את הסלון כ"סלון של דיבורי סרק במלוא מובן המילה. בזבז זמן. זאת הרמה התרבותית הנחותה של אלה שנשארו בירושלים דליטא"²⁰⁸.

בבית הספר בו למד רדושבסקי היה קיים חוג להיסטוריה יהודית. אחת ממטרותיו הייתה השוואה בין אירועים היסטוריים, לאירועים מן ההווה. במסגרת חוג זה התקיימו שני "משפטים היסטוריים": הראשון להורדוס והשני ליוספוס פלאביוס. בתארו את ה"משפט" שנערך להורדוס ביומנו,

²⁰⁶ פרידמן, עמ' 154
²⁰⁷ אפשטיין, עמ' 104-105
²⁰⁸ קרוק, עמ' 282

כתב רדושבסקי שהתביעה טענה כי אותו מלך היה "סוכן רומאי" אשר סייע בהריגות המוניות והכניס מנהגים זרים לעמו. לא קשה לנחש שיעקב גנס הוא הדמות המקבילה בגטו וילנה לדמותו של הורדוס ואת מי למעשה מעמידים משתתפי החוג למשפט. לשביעות רצונו של רדושבסקי יצא הנאשם חייב בדיון. רדושבסקי כתב גם את טענות הסנגוריה על הורדוס-גנס, קולות שבוודאי נשמעו בגטו:

הסנגוריה הציגה את המעשים החיוביים של הורדוס, הבהירה כי הורדוס חי בתקופה סוערת, כי לא מרצון נהג כפי שנהג וכי רבים ממעשיו היו לטובת העם היהודי. חבר השופטים בחר ועדת מומחים של מורים והיסטוריונים, שצריכים היו לענות על השאלה, האם היו מעשיו של הורדוס לטובת העם. התחיל ויכוח גדול בין המבוגרים, שהיה הדבר המעניין ביותר. הובעו דעות שונות. לסנגוריה הייתה תמיכה חזקה. מנהל בית הספר טורבוויץ, יצא להגנתו של הורדוס. לפי דעתו היו מעשיו לטובת העם וכי ההתקוממות היתה מחישה את החורבן²⁰⁹.

היחסים בין הנהגת הגטו לבין הקבוצות השונות באוכלוסיית הגטו היו שונים בהתאם להזדקקותה של ההנהגה לקבוצה הרלוונטית. כך למשל, קבוצת הבריגאדירים הייתה בבת עינה של ההנהגה שהשתמשה בקבוצה זו כחוליית קישור לא פורמאלית בינה ובין הציבור הרחב. גם מובילי הקבוצות אל מקומות העבודה ובחזרה אשר דאגו לסדר ולמשמעת היוצאים בטורים לעבודה, תוך הקפדה על עמידתם בזמנים, הופעה נאותה ונקייה נהנו ממעמד מועדף. הקשר בין ההנהגה לבין האינטלקטואלים היה מורכב ומסובך. למרות שלכאורה במצב החדש שכפו חיי הגטו, המשכילים ואנשי הרוח הפכו להיות בתחתית המדרג החברתי, (משום שרובם לא עבדו והפכו לנטל על הכלל), גנס היה זקוק לתמיכתם. אף על פי שחיו כאחרוני האביונים, הציבור היהודי העריך "תלמידים חכמים", רחש להם כבוד והחשיב את דעתם. גנס ידע שיידרש לנקוט פעולות "לא פופולאריות" בגטו והניח שאם אנשי הרוח יהיו לצידו, הזעם הציבורי יהיה פחות. כמו כן, גנס ניסה לרכוש את אמון של אלה אשר ניתן היה לחשוב עליהם כאופציה להנהגה מתחרה. משלא עלה הדבר בידו הוא איים לנקוט נגדם בצעדים משמעותיים קשים בכל פעם שנדמה היה שהם לא פועלים בהתאם לתפיסת עולמו, או כאשר נדמה היה לו שעימות קרב. כך הוא התנהל לדוגמא גם מול אנשי ה"איגודים המקצועיים" בגטו

²⁰⁹ רדושבסקי, עמ' 79-80

וחברי ה"בונד" אשר חשבו להחרים את גנס²¹⁰. גנס נאבק למשל נגד ה"בונד" על אופיו של החינוך בגטו. כתוצאה מן העובדה כי בראש מחלקת החינוך עמד חבר היודנראט הבונדאי, גרישה יאשוונסקי, הפך הבונד לגורם שליט במערכת החינוך. ארגונים ציוניים בגטו התנגדו לשליטת הבונד ולחמו למען הגברת לימוד עברי ומתן תוכן ציוני לפעולות החינוך והתרבות. כמו כן נאבקו על שפת הלימוד – יידיש או עברית, מספר המורים ליידיש לעומת מספר מורי העברית, האופי הלאומי של הלימוד וכדומה. בסופו של דבר פיטר גנס את יאשוונסקי ומינה במקומו את ד"ר ליאו ברנשטיין, ציוני אשר הכניס שינויים בתכניות הלימוד והוסיף שעות עברית, היסטוריה וגיאוגרפיה של ארץ ישראל. הד למאבק זה מופיע ביומניהם של קרוק אפשטיין ורדושבסקי. קרוק כבונדאי צידד כמובן במפלגתו, לכן מעניינת יותר גישתו של אפשטיין אשר תמך דווקא בגנס. לדבריו התנהגותם של הבונדאים הייתה "שחצנית וגסה", ובהמשך ניכר שהוא מרוצה מהעובדה ש"גנס הוריד ליאשוונסקי את האף והקטין את חוצפתו האופיינית לבונד"²¹¹. רדושבסקי שנהנה מאד מהפעילות החינוכית הגדושה בחשיבה רוחנית עד כי "לעיתים קרובות אני שוכח שאני בגטו", דיווח ליומנו בצער כי "ראש הגטו כינס ישיבה, שבה הכריז כי הנוער בגטו אינו מתחנך ברוח הלאומית הנאותה. לזאת הנחו אותו הציונים. כאב עובר בך למחשבה איך מדברים על החינוך גסי רוח אלה"²¹². המאבק הערכי שניטש בגטו לא נבע רק בגלל התכנים הלימודיים, אלא גם, ואולי בעיקר, משום שהנהלת הגטו שאפה להגביר את הפיקוח על מוסדות החינוך בשל החשש (המבוסס), שמא מתארגנות בהם שלוחות של הפפא"ו. רדושבסקי כנראה היה מקורב לחוגים מחתרתיים אלה והוא כותב בהמשך: "ייתכן שהיד המשטרית המגושמת תונח על התפתחותנו. אבל אנחנו נעמוד בזה, נגביר את הקונספירציה"²¹³. מספר ימים לאחר מכן הוא שוב רומז ביומנו להיותו פעיל בהתארגנות להתנגדות פיזית מול הגרמנים. התנגדות, אשר באה בעיקר מקרב חברי תנועות הנוער ורוב הזמן הייתה בניגוד לתפיסת ההנהגה היהודית בגטו. דומה שמכאן נובעת הסתייגותו של הנער מהנהלת הגטו בכלל ומגנס בפרט כפי שהדבר בא לביטוי ביומנו: "הפעם לא ניתן שיוליכו אותנו כמו כלבים לשחיטה! על זה דיברנו בימים אלה ב... שלנו. אנחנו מוכנים בכל

²¹⁰ קרוק, עמ' 291-292, 298,

²¹¹ אפשטיין, עמ' 107

²¹² רדושבסקי, עמ' 101

²¹³ שם, שם.

רגע...רעיון זה מחזק את העצבים, מוסיף מרץ וכוח סבילות....אנחנו מאמינים בכוחותינו אנו. אנחנו מוכנים בכל רגע"²¹⁴.

מלבד סילוקם של הבונדיסטים מעמדות המפתח בהנהגת הגטו, הללו כעסו על גנס בין היתר משום שהקיף עצמו באנשים שאינם מקרב שכבת האינטלקטואלים ומעמדם החברתי היה מפוקפק, כפי שתיאר זאת קרוק: "במקום שראש הגטו יסתובב עם אנשים טובים ואיכותיים הוא מסתובב עם הנחותים ביהודי פולין"²¹⁵. אפשטיין רואה בעצם היותם של גנס וחבריו רויזיוניסטים, סיבה מספיקה לשלילתם כמנהיגים. הוא כותב שהם "אכזריים וברברים...אין בהם צדק וכולם נענשים על ידי מי שהעיקר אצלו זה המקל. הטוב והרע הצדיק והמושחת חוטפים באותה מידה", אך בהמשך יומנו הוא מביא את גישתו של גנס, אשר הכריז שאין בגטו מקום למפלגות וכי "אני יורק על הפלגנות הפוליטית בשעה שאני עושה היסטוריה"²¹⁶. קודם לכן אפשטיין מתח ביומנו ביקורת דווקא על האינטלקטואלים ש"יושבים בקפה לא עושים דבר מלבד להעביר ביקורת על השלטון"²¹⁷. גנס אינו עוין רק את חברי הבונד אלא אף את חברי מפלגתו שלו הרוזיוניסטים ובעיקר את מי שהיה סגנו, יוסף גלזמן על שהראה והשמיע עמדות עצמאיות מידי לטעמו של גנס. בנוסף לעימות זה, עצר גנס כמה פעמים חברי מפלגה העובדים ביוזנראט כדי לסלק מדרכו גורמים אשר שללו את תפיסת עולמו. כאשר קיים היה חשש לחיסולו של הגטו עקב הגורמים החתרניים שרחשו בו, פירק גנס את כל האגודות משום שסבר שהם קשורים לגורמים מחתרתיים, כפי שתיאר ביומנו קלמנוביץ: "המפקד פיזר את כל האגודות "לפי שעה": מורים, מהנדסים, רוקחים, רופאים, סופרים. זהירות מפני עין רעה. ... איך ההגונים שבהם מאמינים למה שנעשה. אלא כמובן באשר יבררו להם שזה היה אמצעי הגנה בפני קבוצות נסתרות, אז הרוב יסכים לפעולה בדיעבד ולא יפריע את הפעולות העתידיות מתוך נימוק זה"²¹⁸. קלמנוביץ מוצא צידוקים לפעולתו של גנס ומבין את חרדתו של מפקד הגטו מכל פעולה היכולה להתפרש כהתנגדות הגטו, בעטיה הדרך לחיסולו עלולה להיות קצרה ביותר.

²¹⁴ שם, עמ' 103
²¹⁵ קרוק, עמ' 456
²¹⁶ אפשטיין, עמ' 84-83
²¹⁷ שם, עמ' 72
²¹⁸ קלמנוביץ עמ' 112

כדי להמחיש את הבדלי הרמה בין שורות ההנהגה לבין האינטלקטואלים, מזכיר קרוק הלוויה של מורה מוכר ומכובד, פעיל ציבור בשם גרשטיין. הוא כתב ש"להלוויתו הגיעו אנשים מכל השכבות, אך המושלים לא הגיעו כי אין להם אינטרס...". ברוח דברים אלה, קרוק ממשיך וכותב על שתי הלוויות נוספות אשר הדגישו את הבדלי המעמדות במציאות הגטו. הראשונה, הלוויתו של השוטר היהודי נתן שלסברג, שנהרג כנראה מהתקפת פרטיזנים ביער בו הוצב כשומר על קבוצת עובדים יהודיים. בעניין זה רדושבסקי מתלבט ומתקשה להחליט אם הרצח מוצדק אם לאו ובתמימותו הנערית, חושף את הטרגיות והשניות בעבודתו של השוטר היהודי: "...חלק אמרו עליו שהיה אכזר, היה מכה ומעליב את אחיו הפועלים היהודים ואחרים אומרים שהוא היה איש טוב, שהיה תקיף משום שכך הכריחו אותו להיות"²¹⁹. קרוק כתב ש"הלוויה התבצעה לאחר שהארון הוצב במגרש הספורט ושם נשמעו הספדים ותפילות אשכבה. המלווים היו ברובם שוטרים אשר "חגגו" לכבוד האירוע ולבשו מדים חדשים. נוספו עליהם קבוצה "מיוחדת" של תושבי הגטו ששיוו לטכס אופי של "אופרטה" אשר עשתה רושם רע מאד"²²⁰. שור, שנדרש גם הוא לשתי הלוויות השונות בתכלית שהתקיימו בגטו בו זמנית, לוויות שאין כמוהן כדי לתאר את הפער בין האינטלקטואלים למשטרה היהודית, יודע לספר שבלוויית השוטר שלוסברג נקראו צעקות: "לכלב- מוות של כלב! כולם ימותו כך"²²¹. לא ברור אם המילה כולם מתייחסת לכלל תושבי הגטו או לכל השוטרים היהודים, אך ברור שתחושת הציבור הייתה קשה לנוכח התפקיד שנטלה על עצמה המשטרה היהודית. הלוויה השנייה הייתה של המורה ד"ר משה הלר, אותה ארגנו אגוד המורים, ואגוד הסופרים והאומנים. בניגוד לזרות שהורגשה בלוויה הקודמת, כתב קרוק שהלוויה של ד"ר הלר "ריגשה ועוררה בגטו את רוחה של וילנה הישנה"²²², בעוד שהלווייתו של השוטר הייתה בעלת אופי והדר בית"רי, בית מדרשם של מרבית השוטרים היהודים. גם שור כתב ש"הלווייתו של ד"ר הלר הייתה צנועה ביותר ללא השוואה עם מרכבת האבל המפוארת של השוטר, שהוצגה לראווה. תאור הלוויות מוזכר באופן ציני גם ברשימותיו של רדושבסקי שהיה ער לפער ביניהם:

²¹⁹ רדושבסקי, עמ' 59

²²⁰ קרוק, עמ' 397

²²¹ שור עמ' 78

²²² קרוק, עמ' 398

היום נערכות שתי לוויית בגטו. בבוקר הלוויה של השוטר ההרוג. המשטרה שלנו הפכה את הלוויה לאירוע ממש. על מגרש הספורט עמד הארון. החזן שר, הרב נאם, נציגי המפעלים וראשי המשטרה. "נפל קרבן בעת מילוי תפקידו, על משמרתו". "אנחנו גאים בו". שוטרים צועדים במעילי העור ובכובעיהם החדשים. בצדדים מכבאי אש נושאי לפידים – רב רושם, חגיגי. "גיבור" נפל. הקהל הטיפש מצטופף, נדחק לראות. לבי עצוב. הקירות מכוסים מודעות אבל: מת המורה המדען ד"ר משה הלר. בזמן שהמשטרה ועוד שכמותם עושים להם טכסים בסמטאות האומללות, מתאבל חלק מהגטו בשקט וברגש, על מותו של משה הלר²²³.

רוב הכותבים אינם חשים בנוח אל מול העדפותיו המעמדיות של גנס ולנוכח העובדה ששוטר מת זוכה לכבוד מלכים ואילו חוקר ואינטלקטואל כד"ר הלר אינו זוכה להכרה ולכבוד מצד ההנהגה והציבור הרחב בדרכו האחרונה. "הפירמידה הפוכה" של המעמדות בגטו מתסכלת את כותבי היומנים, בעיקר משום שזו הקבוצה החברתית אליה הם השתייכו, ותאור שתי הלוויית הוא בבואה לתחושתם הקשה. קלמנוביץ' מגיב אחרת. הוא לא מתאר כלל את סיפור הלוויית ונראה שסוגיית הריבוד החברתי החדש כלל לא מעניינת אותו. קלמנוביץ' הוא בבחינת ענק המרחיק ראות יותר מהאחרים. הוא מבין את מצוקות השעה ומודע לכך שהשינויים בחברה הם חלק ממחיריה. קלמנוביץ' אשר זכה להערכה רבה מצד הציבור וכונה לא אחת "נביא הגטו", לא מוטרד מכבוד מדומה אשר ניתן ל"דגי רקק" ולא נפגע בשם אנשי רוח, שלא זכו בכבוד הראוי להם. הוא מוטרד מעתיד הגטו ולכן מתייצב לימינו של גנס באקט שלא מובן למרבית חבריו האינטלקטואלים. הוא מודאג מאלה אשר לא רואים את הדרך אליה מוביל גנס, מערימים קשיים על "המפקד" ומובילים את הגטו לאסון.

²²³ רדושבסקי, עמ' 63

ב. גנס והאקציות

ימים אחדים לאחר מינויו של גנס לנציג הגטו, ב- 17 ביולי 1942, בוצעה "אקציית הזקנים". חוליות שוטרים יהודיים עברו בבתי זקנים, חולים כרוניים ומשותקים, עצרו אותם והביאום לבית הסוהר של הגטו. שמונים וארבע זקנים נמסרו לגסטאפו והועברו במשאיות לפונאר ושם נרצחו. מהיומנים עולה שבני המשפחה אמנם היו מזועזעים, אך הגטו הסתגל למצב בייחוד לאחר שגונבה שמועה שהאקציה כוונה לילדים וגנס הצליח להמירה לזקנים. עצם העובדה שהדבר בוצע על ידי שוטרים יהודים ללא התערבות גרמנית או ליטאית, הביאה את קרוק לציין "שמונים וארבעה הזקנים הובלו לעקדה"²²⁴, אך לא היה שם מלאך שיעצור את המעשה ולא שרף שיראה איל חלופי. לעומתו, שור אשר כתב ביום בו התרחשה הטרגדיה, מתאר את האירוע ומוציא מסקנה מעניינת. הוא מוצא הגיון ומצדיק את השתתפותם של השוטרים היהודים ונקיטת היוזמה של גנס באקציה. שור הבין שגורלם של הזקנים והחלשים נחרץ ועם כל הצער יש להשקיע את המאמץ להבטחת עתיד העם היהודי בילדים. שור הבין וברך על גישתו האמיצה והרציונאלית של גנס. הוא הקדיש יותר מחשבה לאלו אשר ניתן להציל מאשר למי שנגזר עליו למות וכתב ב- 17 ביולי 1942 את הדברים הבאים:

היום נחרדה כל אוכלוסיית הגטו. אחרי תקופה של שקט יחסי שוב נערכה אקציה. הפעם דרשו השלטונות הגרמנים "רק" 500 איש. אומרים שלא מכבר ביקשו הגרמנים למסור להם את כל הילדים עד גיל 13, אבל היודנראט הצליח לבטל את הגזרה. עכשיו הגרמנים נתנו אמון בראש הגטו והפקידו בידינו את הסמכות של עריכת רשימות אנשים המיועדים להשמדה. **יעקב גנס התייחס לפקודה זו באופן מפוכח**²²⁵: מוטב להקריב מספר קטן של אנשים מאשר לאבד את כולם. לכן הצליח לשנות את הדרישה ולהחליף את הילדים בזקנים, חלשים וחולים, שלא יכלו להתקיים באופן עצמאי ונזקקו לעזרה הסוציאלית²²⁶.

בניגוד לשור, דעתם של קרוק וקלמוביץ אינה נוחה מביצוע הפקודה, אך מעצם העובדה שלא הרחיבו בנושא ניתן להסיק שהבינו כי אין ברירה והמוצא אליו הגיע גנס היה הרע במיעוטו. קלמוביץ

²²⁴ קרוק, עמ' 325
²²⁵ הדגשה שלי
²²⁶ שור, עמ' 64

מצא לנכון להדגיש שבין הנלקחים הייתה אישה בת שמונים שהוציאוה מבית זקנים נוצרי, מאחר והתנצרה בגיל 15²²⁷. חמישה ימים מאוחר יותר, לאחר שפשטו בגטו שמועות על אקציה נוספת של ילדים, כינס גנס את הבריגאדירים באולם התיאטרון ונאם בפניהם. על פי תיאורו של שור הפגין גנס אומץ לב יוצא דופן בעמידתו מול הגרמנים, כשהודיע שידחה באופן מוחלט את דרישת הגרמנים למסור ילדים, אך לא יוכל להתנגד ללקיחת זקנים וחולים²²⁸.

אחד האירועים הדרמטיים בחיי הגטו היה "האקציה של אושמאינה" אשר נערכה ב-23 באוקטובר 1942. כבר ב-19 לאוקטובר הגיעו לעיירה אושמאינה, המרוחקת כ-90 ק"מ מוילנה שוטרים יהודים מגטו וילנה. בתקופה זו החלו הגרמנים לחסל את כל הגטאות הקטנים בפלך וילנה בעיירות אושמאינה, סווינציאן, מיכאלישוק וסול. באושמיאינה השוטרים של גטו וילנה נערכו מראש בשיתוף פעולה עם היודנראט המקומי שכלל רישום של 4000 התושבים ורשימה מיוחדת של זקנים וחולים. למעט דסלר ובכירי המשטרה איש לא ידע מהי מטרת ביקורם של 30 השוטרים היהודים, אך נוכחותם עודדה את התושבים שהעדיפו שמלאכת הסדר והארגון יעשה בידי שוטרים יהודים ולא גרמנים או ליטאים. הדרישה הגרמנית הייתה להוציא מן הגטו 1500 איש "מיותרים". גנס בא איתם במשא ומתן, אשר כלל גם שוחד וכך הוריד את המספר ל-600, ולבסוף נלקחו 406 אנשים. הקורבנות היו זקנים וחולים, אשר נבחרו על ידי המשטרה היהודית של וילנה, על פי הרשימות שהוכנו מבעוד מועד. ביום האקציה חולקה המשטרה היהודית לשלושה כוחות משימה לשם ריכוז ומיון היהודים. כח ראשון הביא יהודים מהבתים, כח שני מבית הכנסת והשלישי פעל במגרש האיסוף. הקורבנות הוסעו בעגלות איכרים למרחק 8 ק"מ מחוץ לעיר ושם נרצחו בידי גרמנים וליטאיים, בנוכחות 7 שוטרים יהודים.

בארבעה מהיומנים בהם עוסקת עבודה זו, ישנו תאור מפורט של מהלך האירועים. תחושות הכותבים קשות מנשוא. הם מזועזעים לנוכח הרצח, מתקשים להבין את החלטת היודנראט להיות מעורב בביצועו והמומים מהתנהגות השוטרים היהודים. כל אלה יצרו תאור מר כלענה של אירועי אושמאינה. אירוע זה מהווה "קו פרשת מים" ביחסי הגטו והנהגתו. נדמה שהגלישה במורד היחסים

²²⁷ קלמוביץ', עמ' 73
²²⁸ שור, עמ' 65

בין הציבור ליוזנראט החלה באירועי אושמאינה ולפיכך בחרתי להביא את מלוא רוחב היריעה שביומנים.

"לא הפסיקו לדבר על הדברים... מושכים יהודים מאושמאינה בעיקר זקנים נשים וילדים"

כתב הרמן קרוק והחל בדיווח על התחושות והאפקט של האירוע על הציבור. יש לציין שהילדים היחידים שנלקחו היו שניים שכנראה היו מפגרים, אך נראה שקרוק לא ידע את הפרטים על דיוקם. בהמשך הוא מתייחס לדבר שהכעיס אותו יותר מכל - התנהגות השוטרים היהודים, אשר ציפו מהם להגן על הציבור ותחת זאת קיבלו גוף גס וברוטאלי, המתייחס ליהודים כאל אויב, נוטל שלל ועושה בנשים כאוות נפשם. "המשטרה היהודית עושה שם "סדר". מהו סדר? להרביץ ולחפש פרודוקטים יקרים שאסור להכניס לגטו. 30 שוטרים יהודים אכלו מכל טוב, שתו "והתעסקו" עם הצעירות המקומיות. אף אחד מהיהודים לא האמין שתהיה אקציה. על אף ההתנהגות הברוטאלית של המשטרה היהודית, הייתה הרגשה שהשוטרים יהיו משענתם של היהודים. הלוואי שזו הייתה האמת". כאן חוזר קרוק להשפעת האירוע על הגטו ולהלם ששרר לנוכח העובדה שיהודים מחסלים יהודים. "...אחרי אקציית הזקנים באושמאינה קשה לתאר את הדיכאון בגטו וילנה. השערות סומרות למשמע הדברים. אף אחד לא מאמין למקצת המציאות שהתרחשה שם". שוב חוזר קרוק על הפער הבלתי נתפס בין תפקודם המצופה של השוטרים לבין פועלם בשטח. "נודע לי, שכאשר באה המשטרה היהודית לאושמאינה היו שם כבר היהודים מעיירות הסביבה. כשהיהודים שמעו שהגיע המשטרה היהודית מוילנה הם יצאו מכליהם מרוב שמחה. נאספו קרוב ל-2300 יהודים. נתנו להם תעודות (שיינים) והם נרגעו. מפקד המשטרה "הר" ד.²²⁹ הגיע ודרש את הסגרתם של 1500 יהודים כשדיבר שיחק כבדרך אגב עם אקדחו". קרוק כתב שדסלר לקח שוחד מיהודים שהבינו את שעומד להתרחש ובתיאור שכמו לקוח מהסלקציות באושוויץ כתב ש"קציני המשטרה היהודית החליטו מי ימינה ומי שמאלה". אל מול הגסות בהתנהגותו של דסלר וקציניו, מוצא קרוק מעט נחמה באנושיות שכמה שוטרים גילו והוא ידע לספר ש"לחלק מהשוטרים היהודים זלגו דמעות כמו מים". 410 היהודים שנבחרו שולחו 8 ק"מ מחוץ לאושמאינה שם כבר חיכו להם איכרים ליטאים. הוצאתם להורג נעשתה בנוכחות 8 שומרים ליטאים ו-7 שוטרים יהודים, כאשר המפקדים על הרצח היו נתן רינג

²²⁹ מטעמי ביטחון, קרוק מציין רק את האות הראשונה בשמו של ראש המשטרה היהודית הידוע לשמצה סאלק דסלר.

וראש משמר השער, משה ליוואס. למרות שציין שהיו שוטרים אשר כאבו ואף בכו, קרוק מדגיש בתיאוריו את השוטרים שהפיקו רווחים, השתכרו ונהגו כאחרוני אנשי המיליציה הליטאית. הוא כתב ש"השוטרים נהנו מאד. הם שתו 100 בקבוקי שתייה חריפה, חגגו עם השוטרים הליטאים ואף הכינו להם בשר כבש. השוטרים, ובמיוחד דסלר וליוואס חזרו לזילנה עם שקים גדולים של תכשיטים כסף וזהב". קרוק מתמקד כאמור בדסלר וליוואס שאכן היו סמל ומופת לגסות ושחיתות, אך ניתן להניח שחלק מהשוטרים היהודים אשר שתו לשוכרה עשו זאת כדרך להתמודד עם המראות הקשים והתפקיד שנכפה עליהם. ידוע שאף חיילים גרמנים אשר השתתפו בהוצאות להורג של יהודים נעזרו בטיפה המרה כדי להתמודד עם המשימה שהוטלה עליהם. קרוק גם מספר שאחד השוטרים "נתקף היסטריה והיה צריך לטפל בו"²³⁰, "תופעה שגם היא הייתה ידועה בקרב מבצעי הרצח הגרמניים"²³¹. קרוק לא מציין את מקור ההיסטריה ומדוע היה צריך לטפל באותו שוטר. נדמה שהיה שקוע בהוצאת דיבתם של השוטרים, כך שלא מצא הבנה למצב הקשה אליו נקלעו מתוקף תפקידם ולא גילה שמץ של סנטימנט גם למי שהיה ברור שסבל מכאב אחיו ומהמשימה שנכפתה עליו.

זליג קלמנוביץ כתב יומיים אחר-כך, לאחר שהיה נוכח בהתכנסות של אנשי ציבור מוילנה, אשר נקראו על ידי גנס, על מנת לתת להם דין וחשבון על האקציה באושמאינה²³². התרשמותו של קלמנוביץ שונה לחלוטין מזו של קרוק. לאחר שהוא מקונן על רוע הגזירה, הוא מברך על עצם העובדה שהאיש אשר נאלץ לקבל החלטות הרות גורל ולבצעם הוא יעקב גנס. "נורא הדבר, אולי האיום מכל הניסיונות. אולם אין מוצא. ברוך אל ישראל לשלח את האיש הזה (גנס)"²³³. קלמנוביץ מבין ובוטח בגישתו של גנס ומאמין כמוהו, ש"התשלום" הנדרש כדי להביא את ספינת הגטו המאיימת לטבוע לחוף מבטחים יקר, אך יש לשלמו.

להבדיל מקרוק, ההתייחסות היחידה של קלמנוביץ לשוטרים היהודים נכתבת בנימה של רחמים על עצם היותם אלה אשר נאלצים לבצע תפקיד זה. "קבלו עליהם הבחורים התפקיד הקשה,

²³⁰ כל הציטוטים הקשורים לאקציית אושמאינה מתוך קרוק, עמ' 381-397.
²³¹ בן-צלווסקי, מפקד ס"ס בכיר באזור בילורוסייה, ממונה על איינזצגרופה B אמר להימלר לאחר שנכח בהוצאה להורג קטנה יחסית במינסק: "תביט בעיניהם של אנשי הקומנדו הזה ותראה עד כמה הם מזועזעים! האנשים האלה חולי עצבים וגמורים לכל החיים". מצוטט מתוך Hilberg, *The Destruction of The European Jews*, p.332. לדיון כללי של הילברג בהשלכות הנפשיות של מעשי ההרג, ראה שם, עמ' 327-334.
²³² ב-27 באוקטובר, לאחר ששמעות המעשים באושמאינה התפשטה בגטו, השמיע גנס באוזני נציגי המשטרה והציבור נאום, בו ביקש להצדיק את מעשה הדמים. בין הקרואים היה גם זליג קלמנוביץ. לפרוטוקול הכינוס, ראה: ארד יצחק, גוטמן ישראל ומרגליות אברהם (עורכים), השואה בתיעוד, יד ושם, ירושלים, תשל"ח, עמ' 352.
²³³ הסוגריים וההדגשה שלי א.ג.

לבשו את כובעי השרד עם המגן דוד במצח, נסעו לשם ועשו מה שעשו". בין אם לא ידע ובין אם הדבר לא נראה לו חשוב, קלמנוביץ לא מתייחס לשתייה לשוכרה, לשוחד, לקשר ההדוק עם הרוצחים הליטאים ולשאר התופעות השליליות שקרוק בחר לכוון עליהם זרקור. הוא מדגיש את העובדה שנכון היה לשלוח את השוטרים היהודיים, שכן אחרת המחיר היה גבוה יותר. הוא מזכיר שהגרמנים דרשו תחילה 2000 יהודים ודואג לציין ש "ניצלו ע"י זה ט"ו מאות נשים וילדים, ואילו היו ח"ו (חס וחלילה) ידי נכר בפעולה, אז היו אובדים אלפים". הוא מתייחס לכמות הנרצחים באופן רציונאלי ומציין במפורש שנלקחו רק חסרי הסיכוי. "התוצאה – אבדו ארבע מאות נפשות ויותר. זקנים, תשושים, חולים, ילדים בלתי מפותחים..." (בעוד קרוק כתב במגמתיות שנלקחו נשים וילדים). קלמנוביץ מלמד סנגוריה על גנס וכותב כמי שמצפונו נקי ובטוח שההיסטוריה תשפוט אותו לכף זכות. הוא מצטט את גנס מהכינוס שנכח בו וכותב: "כן, הגיד המפקד, ידינו גואלו בדם אחינו, אך מוכרחים היינו לקבל את העול הנורא. נקיים אנו לפני ההיסטוריה".

יומיים אחר כך, לאחר ששמע את סיפורי השוטרים ממקור ראשון, כתב קלמנוביץ את קורותיהם באמפטיה גדולה. נדמה שכאן קלמנוביץ קצת "נסחף" בהופכו את השוטרים היהודיים לקורבנות העיקריים של האירוע. הוא מסביר שהם לא ידעו כלל מה מטרת בואם ומביא כדוגמה שוטר, שעשה ככל יכולתו להציל נשים. מעניין שאותו שוטר (נתן רינג), אצל קרוק מהווה מופת לאלימות ולשחיתות. הוא טוען כמי שמנסה לשכנע ציבור עלום או קורא עתידי, שהשוטרים כלל לא היו צריכים להיאבק בציבור משום שהחלשים כמעט והתנדבו ללכת משנוכחו לדעת שיצילו בכך את השאר. קלמנוביץ ידע לספר שהיה גם תוקף מסמכות דתית למעשה. תיאורו מדגיש עד כמה המידע שדלף לא היה מהימן ומשקף במידה רבה את גישתם השלילית של הכותבים לבעלי השררה בגטו בלי קשר עובדתי לאירועים. כאמור, קלמנוביץ לא כתב דבר על התנהגות מושחתת של מי מהשוטרים היהודים, ואף ציין שזו היו עושים זאת הגויים, לא רק את נפשם של הזקנים היו לוקחים, אלא גם את רכושם. בכך הוא מוצא צידוק נוסף למעורבותה של המשטרה היהודית באקצייה:

הערב אצל המפקד סיפרו הבחורים מה שעבר עליהם. את מגילת הייסורים. איך שמסרו לידי הרוצחים ת' נפשות. באה פקודה מלווה באיום. נסעו לשם, דרשו אלף ויותר. דרשו נשים ומשפחות מרובות אוכלוסין. עד הסכימו לת"ר ונתנו ת'. עוד מהעגלות הציל רינג נשים. הילדים השאירו בבתים. לא ידעו מקודם מה תפקידם.

רק ליבם ניחש... היהודים בעצמם הסכימו, אחרי שנוכחו שאפשר להציל את השאר. הרב פסק למסור את הזקנים. זקנים שביקשו לקחת אותם... אילו היו הזרים מוציאים לפועל – היו קורבנות יותר, והיו שודדים את הרכוש²³⁴.

בשום שלב של כתיבתו אין הוא יוצא חוצץ כנגד המשטרה ובוודאי לא כנגד היודנראט והעומד בראשו על שהסכים לנהל את האקצייה. קשה להסביר את הפער בין קלמנוביץ וקרזק ולהערכתו יש לפרשו בהבדלי ההשקפות ביניהם. מעבר לכך, נראה שההבדל נובע מהעובדה שכל אחד מהם פורנס באינפורמציה שונה בתוכן ובטון, דבר אשר יצר מעיין "רשומון". קלמנוביץ דוח על ידי גנס והשוטרים עצמם, בעוד שקרזק ניזון מהשמעות בגטו.

גרגורי שור כתב תוך הדגשת מנהיגותו של גנס והבנה למניעיו, אשר הייתה בניגוד גמור לסיאובם של השוטרים היהודים. שור אינו חוסך שבטו מהמשטרה אך מטיל את האחריות לסיטואציה הבלתי אפשרית בה נמצאים השוטרים, לפתחם של הגרמנים. הוא כתב ש"יצאה מוילנה פלוגת עונשין לעיירה אושמאינה במטרה לערוך "טיהור" בין יהודיה. לבושתנו ולחרפתנו הייתה קבוצה זו מורכבת מיהודים, אשר הגרמנים הטילו עליהם ברוב ציניות וסדיזם את ביצוע המלאכה הבזויה... לא די שהוטל על היהודים תפקיד מתועב של התעללות בבני עמם, השתדלו עוד לשוות להם חזות "סולידית" ומעוררת כבוד". שור כותב שרק הודות לקשריו הטובים של גנס עם הגרמנים הצליח היושב ראש גנס "להוריד את המחיר" ולכן נבחרו רק ארבע מאות ושישה יהודים. הוא מדגיש שנמסרו לידי הרוצחים קשישים ושני ילדים. הוא מתאר זאת כ"הישג גדול" של גנס אך בדומה לקרזק מתמקד בפעילותם הנמרצת של השוטרים היהודים אשר נדמה, רצו מאד לרצות את אדוניהם הגרמנים. חלקם פעלו מתוך מחשבה להבטיח את עתידם, אך נדמה שרובם פשוט פחדו, כמו כולם. בהתייחסו אליהם כתב בבזז:

מראה השוטרים היהודים בכובעי הצבא הליטאי על ראשיהם, החוזרים מביצוע משימתם הבזויה, העיד על התדרדרותם המוסרית לדרגה הנמוכה ביותר של אנשים הרצים לשרת את רוצחי עמם. הם נהנו לשחק את התפקיד שהוטל עליהם, נהפכו להיות אכזריים. חצופים וגסי רוח, והיו לאדונים על חייהם ומותם של אחיהם

²³⁴ כל הציטוטים מתוך קלמנוביץ, עמ' 84-86

לצרה האומללים. הם חשו את עצמם כגרמנים מהגסטאפו וחשבו שבהכנעה

ובציות יבטיחו לעצמם את החיים²³⁵.

הנער יצחק ראדושבסקי מדגיש ומקונן ביומנו, על גורל היהודים שנגזר עליהם במו ידיהם להביא לעקדת אחיהם. דעתו אינה נוחה מהתנהגות השוטרים, אך אין הוא מאשים כפי שעושה זאת קרוק. במוקד כתיבתו כאב הציבור לנוכח האירועים. הוא מדגיש את הפער בין לבושם הטוב וההדור של השוטרים אל מול העליבות והאומללות של אחיהם. כמו קרוק גם רדושבסקי מתייחס לחיים שנקנו על ידי שוחד אשר ניתן לשוטרים בדמות אישורי עבודה שנמכרו. רדושבסקי הצעיר, מבין אולי יותר מכולם, שמעורבות השוטרים היהודים היא לא יותר מעוד פאן של הציניות והסדיזם הגרמני. הם לא הזדקקו באמת לשלושים שוטרים יהודים מוילנה כדי לבצע את הרצח. הם יכלו לו רצו, לבצע את הרצח בעצמם או בעזרת משתפי הפעולה הליטאיים.

הבדלי האישיות בין הכותבים, באים לידי ביטוי בתגובותיהם לכל האירועים. יש בתגובותיהם גם צדקנות, גם קנאה וגם שיפוט המבוסס על ערכים מהעולם שלפני. בתארו את התחושות בגטו ואת מניעי הגרמנים, כתב רדושבסקי את הדברים הבאים:

אבל שורר בגטו. העלבון והצער מגיעים לשיאם. היהודים כבר יטבלו ידיהם בעבודה המלוכלכת והעקובה מדם ביותר – הם פשוט ימלאו את מקום הליטאים. השוטרים היהודים שלנו נוסעים עכשיו לאושמאינה. הם לוקחים איתם תעודות. יעבירו שם את היהודים מהעיירות שבסביבה לאושמאינה ושם יערכו אקציות. אותה פרשה עגומה עקובה מדם כמו בוילנה. והשוטרים שלנו יהיו המשתתפים הפעילים ביותר בכל זה... שלושים שוטרים כולם כאיש אחד, במעילי עור ובכובעים חדשים, ערוכים בשתי שורות, ואחד וייס, כלב הגסטאפו, מפקד עליהם. מגונדרים הם יבואו לשם, אל האומללים. אנשי הגסטאפו יצודו כך שתי ארנבות בבת אחת: ראשית, יעשו עוד מעשה דמים אחד. שנית, יראו, כך היהודים לובשי מדים מגרשים אחיהם לתוך גטאות, מחלקים תעודות ומשליטים סדר בעזרת המגלב. אפילו מספרים שהם כבר יצאו כשבכיסיהם אלפים. הוילנאים שיש להם קרובים

²³⁵ שור, עמ' 74-75

בעיירות ההן כבר שילמו סכומים גדולים כדי שקרוביהם יקבלו שם תעודות. כי אנחנו הוילנאים כבר יודעים שהתעודה היא תעודת חיים. כל הגטו נסער מן הנסיעה הזאת – מה גדול אסוננו, מה גדולה בושנתנו, השפלתנו. יהודים עוזרים לגרמנים במלאכת העקירה המאורגנת, הנוראה שלהם²³⁶!

כאמור, ארבעה ימים לאחר האקציה ערך גנס כינוס בהשתתפות בכירי הגטו, בו נטל גנס את האחריות לפעילות המשטרה. המטרה הייתה להרגיע את הרוחות בגטו ובנאום מלא כאב, צער ואפולוגטיקה, הוא ניסה להסביר את גישתו. לאור הסבריו, אין ספק שפעילות המשטרה צמצמה את האבדות בנפש עד למינימום האפשרי וגם השאירה בחיים צעירים ובעלי כושר עבודה, אותם ראה גנס כעתודת העם היהודי עם בוא השחרור. ארד מציין שזמן מה לפני אקציית אושמאינה, נערכו פעולות בערים הקטנות קימלישק וביסטריץ, בהן השתתפו רק גרמנים וליטאים.²³⁷ בפעולות אלה נרצחו כל היהודים ללא יוצא מן הכלל ויתכן שזו הסיבה שגנס ראה לנכון לנהל את האקציה באושמאינה. נדמה שדעת הקהל בגטו הסכימה עם עמדתו של גנס וראתה את הפעולה כרע במיעוטו, כדי להציל את שניתן. קרוק כתב ש"הדבר הטראגי ביותר הוא בכך שדעת הקהל ברובה הסכימה עם עמדתו של גנס"²³⁸. ברם, עם כל ההבנה לגישתו של ראש היוזנראט, הייתה סלידה מההתנהגות הברוטאלית וממידת התלהבותם של חלק מהשוטרים, כפי שהדבר ניכר ביומנים ובספרי הזיכרונות והעדויות כאחד. יוצא דופן היה קלמנוביץ אשר ברחמיו על השוטרים כתב: "הכל נקיים וקדושים, ויותר מכולם אלה המוציאים לפועל ממש, הם מוכרחים לעצור ברוחם, הם צריכים להתגבר על עינויי הנפש, הם פוטרים את האחרים וחושכים את נפשם מצער"²³⁹. נדמה שקלמנוביץ הוא היחיד מבין הכותבים אשר מבין שבמצב זה של טרוף מערכות אי אפשר לשפוט אנשים על מעשיהם באותה מערכת ערכים של "העולם הקודם". יתכן שהוא גם יודע שבמצב של אכזריות קיצונית הקורבן לעיתים מזדהה עם הרוצח ורוצה להידמות לו. יתכן שתופעה זו פשטה בקרב כמה מהשוטרים היהודיים וקלמנוביץ אולי היחיד

²³⁶ רדושבסקי, עמ' 48-50
²³⁷ ארד, וילנה היהודית במאבק ובכיליון, עמ' 279
²³⁸ קרוק, עמ' 381
²³⁹ קלמנוביץ, עמ' 86-87

אשר זיהה זאת. למרות לעגם וזלזולם של הגרמנים בשוטרים היהודיים, נראה שאלה הצטיירו בעיני עצמם לא כעבדים אלא כשליטים. בעניין זה כתב פרימו לוי:

הזדהותם (של בעלי תפקידים בשרות הגרמנים), עם המדכאים התחלפה לסירוגין או התייצבה לצד הזדהות עם הנדכאים כי האדם הוא ייצור שדעתו סתורה. דעתו מבולבלת עליו עוד יותר, כשהוא נתון בלחצים. הוא מתחמק אז משיפוטנו, כמצפן הזה שדעתו נטרפת עליו בקוטב המגנטי... אנשי המדרג הנמוך... אנשים כנועים שחותמים על הכל, כי מחיר החתימה נמוך. אנשים שנדים בראשם אבל מסכימים ואומרים "אם לא אני, הרי מישהו אחר, גרוע ממני היה עושה זאת"²⁴⁰.

קלמנוביץ ידע שחלק מהשוטרים הסתנוורו מהשררה, המדים והיוקרה, ושכחו שגם הם בגטו שמעבר לו ממתין המוות. אך שוטרים אלה בעבודתם אשר נראתה כה בזויה בעיני הצופה מן הצד בגטו, הצילו רבים אחרים רק משום התבזותם. קלמנוביץ הרגיש וההומניסט, ראה לנגד עיניו שוטרים שהצילו הרבה יותר מנפש אחת והשאירו בחיים עולמות ומלואם.

ג. גוס ודוקטרינת ה"הצלה דרך עבודה"

המאפיין את המדיניות הנאצית ביחס ליהודים היה העדרו של קונסנזוס לגבי דרכי הפעולה להשגת המטרה. במערכת הממשל הנאצי ובכלל זה בקרב הס"ס, שררו מגמות מנוגדות: היו שרצו לשמור על היהודים כדי שישמשו כוח עבודה, היו שרצו להעביד אותם עד שתצא נשמתם, ואחרים ביקשו להורגם מיד מנימוקים אידיאולוגיים נאציים. נדמה שמשלושת האפשרויות, האחרונה היא זו שמשלה בכיפה. רק כאשר מונה אלברט שפר (Speer) לשר החימוש, זכו ענייני הכלכלה להיות מושמעים בחוג הקרוב להיטלר ואפילו אז, ברוב המקרים הכפיפה הרשות שטיפלה בשאלת היהודים את שיקולי הכלכלה למדיניות ההשמדה. היטלר לא התרשם מהכלכלנים והתעשיינים שטענו כי אין הם יכולים לעבוד בלי העובדים היהודים המומחים. הוראותיו, היו לגרש את היהודים הללו למחנות ויהיו הנסיבות אשר יהיו²⁴¹. משום כך, בפקודתו מיום ה-19 ביולי 1942, הבהיר הימלר, שהשמדתם

²⁴⁰ פרימו לוי, *השוקעים והניצולים*, תל אביב, עם עובד, 1997, עמ' 48
²⁴¹ דוד בנקיר, "מודרניזציה והרציונליזציה של ההשמדה", *יד ושם קובץ מחקרים*, כ"ד, עמ' 89

של היהודים נעשית לא בשל שיקולי תועלת לכלכלה, אלא למרות שיקולים אלה²⁴². כאשר השתמשו

ביהודים לעבודות כפייה דרש הימלר שיערבו לו כי הם יועבדו עד מוות או שבזמן קצר יחליפום בעובדים פולניים. כך למשל הורה ב-2 באוקטובר 1942 "להחליף את כל היהודים בפולנים, כך שיום אחד יעלמו כל היהודים בהתאם לרצונו של הפיריהר"²⁴³. המגמה בהנהלת הגטאות לא נטתה לעבר הקצנה, אלא לעבר הגברת הרציונאליות והתכליתיות הכלכלית, אולם הדרגים הקובעים בברלין הכריעו שרצח היהודים יעשה כמשימה מחויבת אידיאולוגיה, למרות שלעיתים הרצח שיתק מפעלים חיוניים ואף גרם לכך שייסגרו. מנהלי הגטאות לא חלמו למחות או להתנגד לפקודה. למעשה טוען בראונינג, "רבים ייחלו ליום שבו ישתחררו מן הנטל הלא רצוי והמתסכל שרבץ על כתפיהם. ברגע שהחליטה ברלין כיצד ליישב את הבעיה היהודית, הייתה משימתם החדשה להקל את חיסולם של אותם גטאות שקודם לכן נלחמו על המשך קיומם"²⁴⁴.

הממשל הגרמני הגדיל את הדרישה לכוחות עבודה יהודיים החל מאביב 1942 והדרישות הלכו וגברו במשך כל תקופת קיומו של הגטו. יהודי הגטו נענו לדרישות העבודה של הממשל הגרמני ויזמו את פתיחתם של בתי מלאכה בתוך הגטו, למען הפיכתו של הגטו לפרודוקטיבי יותר. גנס, חשב באופן רציונאלי, בעוד הרציונאל של הנאצים נשלט על ידי אידיאולוגיה אנטישמית רצחנית. גנס, כמובן לא ידע זאת וכשליט הבלעדי בגטו, חתר והפעיל את הגטו להגברת העבודה והייצור מתוך הנחה שהגרמנים לא יפגעו ביהודים כל עוד הם מביאים להם תועלת ומסייעים במאמץ המלחמתי. גנס האמין בכך, הגטו האמין בכך ולכן שיקע עצמו בעבודה קשה, תוך אמונה בצדקת הדרך כפי שמתאר ביומנו קלמנוביץ': "מצבו של הגטו די איתן. הזמנות לרוב. בתי המלאכה מרחיבים את גבולם. עובדים במקצועות שונים. לתקן בגדים, נעלים, סנדלי קש. דרושים עובדים. היתה דרישה לה' אלפים לבירת מערב (ריגה), ג' אלפים לעיר שבמזרח (כנראה מינסק) – דחו. הגברים חייבים לעבוד בעיר והנשים בבתי המלאכה. העבודה היא חיינו. ממש. במובן הפשוט"²⁴⁵.

²⁴² ראה "הוראת הימלר להשלמת הפתרון הסופי בגנרל-גוברנמן", ארד, גוטמן, מרגליות (עורכים), *השואה בתיעוד*, עמ' 219-220,

231.

²⁴³ בנקיר, עמ' 91.

²⁴⁴ כריסטופר בראונינג, *הדרך אל הפתרון הסופי*, יד ושם, ירושלים, תשס"ה, עמ' 184.

²⁴⁵ קלמנוביץ, עמ' 106.

קרוק, גם אם הבין את הצורך הקיומי בעבודה קורא לעצמו "עבד היטלראי" ובהמשך תאר את תחושותיו וסדר יומו בעבודה: "אני מרגיש כמו בהמה. בבוקר לעבודה, חוזר הביתה ושוב בבוקר לעבודה... לא רואה אף אחד, לא יודע מי חי ומי נלקח, חי כמו חיה"²⁴⁶.

מספר העובדים בגטו גדל באופן מתמיד. מינויו של גנס כראש היודנרט הביא לזירוז הגדלת מספר העובדים מהגטו במוסדות שמחוצה לו. תהליך הפרודוקטיביזציה של הגטו הגיע לאופטימום בחודשים האחרונים לקיומו. מאוכלוסייה של למעלה מעשרים אלף תושבים, כ-75% עבדו במוסדות ובמפעלים בגטו ומחוצה לו²⁴⁷. הישג זה התאפשר במידה רבה הודות להצלחתו של גנס לארגן ביעילות את כוח העבודה של הגטו וליצור תנאים פיזיים וחברתיים שאפשרו ניצול כוח עבודה זה. גנס הפעיל את כל כובד משקלו בביצוע מדיניות זו ונהג בקשיחות ובתקיפות כלפי הציבור כפי שהשתמע מהצהרותיו. במאמר שפורסם ב"ידיעות הגטו", במאי 1943 נכתב: "אנו חייבים להגדיל את אחוז עובדי הייצור בקרב אוכלוסיית הגטו שגדלה. עלינו להיהפך לחברה עובדת אמיתית, יוצרת, פרודוקטיבית ומרוויחה באמצעות התועלת הכלכלית שלה את זכות קיומה ואת לחמה...לפיכך הורדנו את גיל הלימוד בבתי הספר לגיל 13. אנו מנתקים אותם מלימודיהם, ממוריהם, משנות הילדות שלהם ומשליכים אותם לחיים קשים, כדי להגדיל את שורות העובדים..." ובנאום שנשא חודש מאוחר יותר אמר: "הן בעבודתה של התעשייה והן בעבודתנו ביחידות עלינו להוכיח כי בניגוד להנחה המקובלת, שלא נצליח בשום מלאכה, הרינו דווקא מועילים מאד ואין למצוא לנו תחליף בתנאי המלחמה הנוכחיים. העבודה בכלל והעבודה למען הוורמאכט בפרט היא צו השעה..."²⁴⁸.

גנס יצר במידה רבה את הפרדוקס בו הגטו בשארית כוחותיו, מחזק את הצבא הגרמני אשר ברא את מציאות הגטו. הוא שאף להאריך ככל הניתן את משך קיומו של הגטו מתוך תקווה שההתפתחויות בזירות הקרב יביאו להתמוטטותו המהירה של המשטר הנאצי וכך לא יוותר הזמן הדרוש לרצח היהודים שנותרו בגטו. המחיר של חוסר הפשרות בנושא העבודה היה כבד. קרוק כתב ש"כל יום נחלשים, נעשים חולים ועצבניים"²⁴⁹ ואפשטיין, רופא המודע להשלכות הבריאותיות של דת

²⁴⁶ קרוק, עמ' 35, 50.

²⁴⁷ ארד, וילנה היהודית במאבק ובכיליון, עמ' 276

²⁴⁸ מצוטט אצל ארד, שם, עמ' 274-275

²⁴⁹ קרוק, עמ' 290

העבודה שהנהיג גנס טען כי "לא פחות ממשמעת עבודה חשובה מנוחה ורגיעה אשר מזמן אינם קיימים בגטו"²⁵⁰.

בראשית אוגוסט 1943 דרש הממשל הגרמני מגנס להעמיד לרשותו כמה אלפי עובדים למשלוח למחנות עבודה באסטוניה. גנס סרב למלא הוראה זו משום שחשש שמדובר בתרמית והטעייה והעובדים ישלחו לפונאר. הבסיס לאיבוד ביטחוננו של גנס בגרמנים היה לאחר שאלה הוליקוהו שולל, ארבעה חודשים קודם לכן, כאשר רכבת ובה 4000 יהודים מוילנה וגטאות הסביבה נשלחה בעידודו של גנס והמשטרה היהודית לפונאר ולא לקובנה כפי שהובטח לו. קרוק מציין שגנס התלבט מסיבות מוסריות אם לקבל את חפצי הנרצחים, אך הגיע למסקנה כי "עקב המחסור החמור בבגדים בגטו ובגלל הרעב החליט לקבל את הבגדים והמזון"²⁵¹. קלמנוביץ כתב על תחושותיו של גנס שנודע לו הכזב והרצח: "המפקד התנוודד. כהלום רעם עמד לפני המעשה שהיה"²⁵². אקציית רכבת קובנה ערערה את ביטחונם ואמונם של יהודי הגטו. באקציה זו נרצחו אלפי אנשים בגיל ובכושר עבודה, דבר שלא קרה מאז תום האקציות ההמוניות של סוף 1941. האמונה שהצורך בכוחות עבודה יהודיים יאפשר לגטו וילנה להמשיך ולהתקיים נתערערה. אף האמונה בגנס, בכוחו ובהשפעתו על הממשל הגרמני לראשונה הוטלה בספק. אקציית רכבת קובנה ניפצה אשליות רבות עליהן ביססו יהודי הגטו את תקוותיהם לקיום²⁵³. שור כתב בהערכה, שלנוכח החרדה הגדולה שהתפשטה בגטו, גנס התעשת, לא חסך במאמצים, לא איבד עשתונותו ואף הגיע לסמכויות גרמניות גבוהות כדי להציל את שנותר: "הוא פנה לעזרה אל השלטונות הגרמניים, הצבאיים והאזרחיים כאחד, הצביע על התועלת שהיהודים מביאים, וביקש להשפיע על הגסטאפו שיזנח את כוונתו לחסל את הגטו"²⁵⁴.

חוסר הביטחון בכל הכרוך ביציאה מן הגטו הביא לסירוב והתנגדות לדרישת הגרמנים לשלוח עובדים לאסטוניה. אי לכך, חטפו הגרמנים אלף יהודים שהיו בדרכם לעבודה ושילחום ללא התערבותו של גנס. לאחר שהתברר כי הנחטפים אמנם הגיעו לאסטוניה הסכים גנס להעמיד לרשות הגרמנים עובדים נוספים. גנס גם חשש שאם ימשיכו הגרמנים בחיפושם בגטו, יגיעו לאזור בו נערך הפפ"א או

²⁵⁰ אפשטיין, עמ' 70

²⁵¹ קרוק, עמ' 510-509

²⁵² קלמנוביץ' עמ' 102

²⁵³ ארד, וילנה היהודית במאבק ובכיליון, עמ' 296

²⁵⁴ שור, עמ' 103

ויתפתח קרב שיביא לחיסולו של הגטו משום שקבוצה של צעירים החליטה להתנגד ולהלחם עד טיפת הדם האחרונה. הם היו חמושים ורצו להיכנס לקרב עם הגסטאפו. הדבר נודע לגנס והוא החליט למנוע עימות זה, שהיה ללא ספק מביא להשמדת הגטו. רוב הלוחמים היו ברחוב סטראשון וגנס ניסה בכל כוחותיו לגרום שאנשי הגסטאפו לא יגיעו לשם. שור כתב בהערכה ש"האירוע נמנע משום שגנס אמר להם שבדק את השטח ואין שם גברים. באופן כזה הרחיק את הגרמנים ממוקד ההתנגדות וכך הצליח למנוע השמדה טוטאלית של הגטו"²⁵⁵. מאוחר יותר התפנה גנס לשכנע את תושבי הגטו שייאותו מרצונם לנסוע למחנות העבודה באסטוניה. ביצוע משימה זו דרש מגנס את כל כוחות השכנוע מחד והתוכחה מאידך, כדי לגרום לכך שהעובדים יסכימו לנסוע ללא מרדף ומאבק. איש לא ידע מהם התנאים במחנות שבאזור ריגה וממילא לא רצו להיפרד מבני משפחותיהם, מהמוכר והידוע על כל חסרונותיו. מתאר זאת קלמנוביץ': אמש התאספו יהודים לשמוע את דברי ראש המשטרה. הבטיח ששלום יהיה. כל העובדים שנסעו הגיעו למקום העבודה. בעוד ימים מספר יחזרו המנהלים. יביאו מכתבים וייקחו את חפצי העובדים. אלו שלא נכנעו וברחו נענשו. ... צרכי המלחמה דורשים עובדים. ואם יעבדו היהודים אז לא יגעו בהם לרעה. כנראה הרגיעו הדברים האלה את הרוחות. יצאו הרבה אנשים לעבודה"²⁵⁶.

קלמנוביץ' מהרהר ומתאר את החשש, חוסר הביטחון וחוסר האונים המקנן בלב הנשלחים. ההבנה שאין זכות קיום לגטו שאינו פרודוקטיבי, מעלה את החשש שדווקא ההולכים, ירוקנו את הגטו מכוח עבודה משמעותי ויאיצו את חיסולו. אולם נראה, שרציונאל העבודה שמציג גנס בפני הציבור ואולי הפחד מהשלכות ההתחמקות גובר ורובם נעתרים. הם לא הולכים באמונה, אלא משום שתש כוחם. הם הולכים כפי שתאר זאת קלמנוביץ', תוך הבנה איומה, שכל אופציה משמעותה כליה: נאם המפקד. התבסס המצב. אלא שצריך לעבוד. כל המובטלים צריכים להירשם... יש תביעה לה' אלפים עובדים בחוץ. ... ימים קשים. אין מהומה ניכרת. כאילו שוטפים החיים במסלולם הרגיל. אך בלב מכרסמת תולעת האבדון. מוציאים לפועל את גזרת העובדים. מובילים בני משפחה לחוף המערבי. הם מובלים

²⁵⁵ שור, עמ' 118
²⁵⁶ קלמנוביץ', עמ' 123. גנס שלח כמה מהבריגאדירים כדי שיראו וידווחו לציבור על מצב יקריהם אשר נשלחו למחנות באסטוניה.

לעבודה אלא שהכול – לרבות ההנהגה ואין צורך לומר המובלים עצמם מאמינים שסוף דבר יגמר בכליה. מבטיחים אמנם שהגטו יישאר קיים. אך מתייראים שאם יחלש כוח העבודה שלו, ויישארו רק הנמושות, אזי לא יוכל להתקיים²⁵⁷.

שור מאבד גם הוא את אמונו בגרמנים ואפילו בגנס ובהנהגה. הוא כתב שהציבור משוכנע שמובילים אותו לשחיטה למרות הבטחותיו של גנס. בניגוד לתיאורם של אחרים הוא מספר שלמרות התכנון והסדר מעטים מאד התייצבו מרצונם החופשי ו"המשטרה היהודית נאלצה להביא את האנשים בכוח". אם משהו מהנקראים הצליח להתחבא, לקחו במקומו קרוב משפחה או שכן. טכסיס זה הצליח משום שבשלב זה הציבור איבד את טיפת הסולידאריות האחרונה, איש איש עסוק בגורלו ו"השכנים לא רק הצביעו על מקום מחבואו של המבוקש אלא לפעמים אפילו מצאו אותו בעצמם"²⁵⁸. לצד העזרה והסיוע שאפיינו את הגטו בראשית ימיו, ככל שחלף הזמן, עלה בידי הנאצים במידה רבה לפורר את רקמת חיי הציבור ואף את התאים המשפחתיים. הם הצליחו להרוס את רגש הרחמים ואת הערבות ההדדית של הקהילה. צדדים אלה הובלטו ביומנים, קוממו ועוררו תחושות סלידה בקרב כותביהם. שור ידע לספר שההתנגדות לנסיעה לעבודה באסטוניה הייתה קשורה בתנאים המחרידים אשר שרו שם. הקור, הרעב, עבודת הפרך בביצות, שאורכת 14 שעות ביום, השומרים חסרי הרחמים וחוסר האפשרות לברוח, גרמו לכך ש"השוהים במחנות אסטוניה מעדיפים את מותם על חייהם". שור הבין שתחת המסווה של נסיעה ל"עבודה", מתבצעת השמדה שיטתית של האוכלוסייה היהודית. הוא נותר המום לנוכח שיתוף הפעולה של ההנהגה עם השילוח לעבודה באסטוניה ובעיקר אל מול הברוטאליות של המשטרה היהודית. הדהימה אותו העובדה שהמשטרה לקחה לה לעזר אנשי פשע ועולם תחתון ששרידותם בתנאי הגטו הקשים הייתה גבוהה. אלה סובבו ידיום עד כאב והכו באלות גומי. ברגעים אלה אין לשור אף מילת זכות על גנס והנהגת הגטו ובתחושה של שאט נפש הוא כתב:

הנורא מכל הוא שגנס ברוידא ודומיהם, הנאמנים למדיניותם – מסירת כל מספר יהודים נדרש לידי הגרמנים, ובלבד להציל מעטים – משתתפים למעשה בהשמדה, ואף לקחו על עצמם את ביצועה. כל הצהרותיהם על שליחת אנשים

²⁵⁷ קלמנוביץ', עמ' 123-124
²⁵⁸ שור עמ' 112

לעבודה באופן מסודר ומתוכנן מראש, נתגלו כשקר והונאה. במשך השנתיים של קיום הגטו חוו תושביו "טיהורים" למיניהם ואקציות להשמדת אנשים. אבל איש לא שיער שדווקא מנהיגי הגטו והמשטרה היהודית ייטלו על עצמם את ביצוע המשימה הזאת, בסיועם של נציגי עולם הפשע וחלאת החברה – גנבים, פורצים, שודדים, שהובטח להם כי הם עצמם יישארו בגטו עד הסוף ואפשר שישרדו. חרפה שאין כדוגמתה היא, שמנהיגים יהודים מקבלים על עצמם את ה"עבודה" של שליחת בני עמם למוות. זהו תפקידו של הגסטאפו²⁵⁹.

גנס מילא במדיניותו את ציפיות הממשל הגרמני, אולם כאשר יצאה פקודתו של הימלר לחיסול הגטאות²⁶⁰, לא נפקד מקומו של גטו וילנה מן הגזרה. גנס לא יכל לדעת שבסופו של דבר מאמצי הפרודוקטיביזציה והפיכת הגטו למחנה עבודה גדול לא יועילו במאום. הוא עשה את המיטב על פי הבנתו ומדיניותו התבססה על ההנחה ההגיונית כי בעלי עבדים אינם נוהגים לרצוח את עבדיהם מסיבות כלכליות ותועלתניות. גנס הרציונאליסט המושבע, כשל בהבנת המימד האידיאולוגי בקרב ההנהגה הנאצית, אשר ראתה בהשמדת היהודים מנוף למימוש האוטופיה של טוהר הגזע. אם בוחנים את הנסיבות, הרי שהציבור היהודי היה מיעוט שנוא, מוקף אוכלוסייה עוינת, וקרבתו של אדישות מצד העולם שמחוץ לתופת הנאצית. לכן, אין לבטל את מדיניותו של גנס כבלתי ריאלית ובודאי לא כבוגדנית. יהודה באואר מזכיר מקרה בעל היקף קטן בו זכתה מדיניות זו להצלחה כמעט מלאה. ליד העיר טלווסטה, שבה נמצאו כ-2000 תושבים יהודים עיבדה חברה גרמנית מספר משקים חקלאיים שנחשבו נחוצים אפילו בעיני ה-א.ס.א, וביוני 1943 נשלחו לשם 1000 יהודים. התנאים היו נסבלים יחסית וכשהגיעו הרוסים בתחילת 1944, נמצאו רוב היהודים בחיים והם ניצלו. אפשר לראות זאת בצ'נסטוכובה, שם נשארו בחיים כמה אלפי פועלים יהודים אשר עבדו בתשלובת התעשייתית האזאג (HASAG). כמו כן, 4700 יהודי ראדום נשארו בחיים מתוך 30 אלף – משעורי ההצלה הגבוהים בפולין. הדבר התאפשר בחלקו על-ידי מדיניות שוחד מוצלחת ועזרה הדדית בידי הועד

²⁵⁹ שור, עמ' 114

²⁶⁰ השואה בתיעוד, עמ' 363-364. ב-21 ביוני 1943, הוציא הימלר פקודה על חיסול הגטאות שעדיין נותרו במזרח. בפקודה נאמר, שהאנשים הדרושים לעבודה חיונית יוחזקו במחנות ריכוז שיוקמו למטרה זו והלא חיוניים לעבודה יושמדו, או בנוסח הפקודה: "יש לפנות מזרחה את כל תושבי הגטו שאין בהם צורך".

היהודי, שהכול היללו את פעולותיו, אך בעיקר הודות לעובדה כי יהודי ראדום הועסקו במפעלים חשובים כמו בית החרושת לנשק בעיר²⁶¹. דהיינו, הייתה לתפיסתו של גנס אחיזה במציאות, אולם השתלשלות האירועים הייתה בעוכריו וכתוצאה מכך בעוכרי תושבי הגטו כולו, אלו שהשכילו להבין את דרכו ואלו שביקרוהו חדשות לבקרים.

ד. גנס והמחתרת בגטו

בסוף ינואר 1942 הוקם הארגון הלוחם של גטו וילנה – פפ"או. יצחק ארד טוען, כי בין אידיאולוגיית היודנראט שאפשר לסכמה כ"עבודה למען החיים" לבין אידיאולוגיית המרד בגטו, לא היה פער אידיאולוגי מרחיק לכת. פפ"או יעד את המרד בגטו ליום בו יחוסל הגטו. גנס, שהכיר את מנהיגי הפפ"או וקיים קשרים עם אחדים מהם, טען כי ביום בו יחוסל הגטו, יהיה גם הוא בין הלוחמים. ארגון המחתרת היהודית קיבל את דרכו הבסיסית של היודנראט וכל עוד ניתן היה לקיים את הגטו בדרכו – דרך העבודה, הסכים לאפשר לו לעשות זאת. במקביל, גנס לא שלל את התארגנותה של המחתרת עד אביב 1943, תקופה בה סבר שפעילויותיה – הכנסת נשק ויציאה ליערות – מתחילות לסכן את קיומו של הגטו. עד אז היו ניגודים, אך לא בתפיסה היסודית: היודנראט יקיים את הגטו כל עוד אפשר, ועם חיסול הגטו, כשלא יהיה יותר מה לאבד, גנס יסיר התנגדותו למרד. זה היה בסיס ההבנה והדו-קיום²⁶².

בעקבות סכסוך שפרץ בין גנס ליוסף גלזמן, אחד המייסדים והפעילים של הפפ"או, עקב סירובו של האחרון להשתתף באקציה באושימיאנה עם פקודיו, הועבר גלזמן לתפקיד ראש מחלקת השיכון של היודנראט. כך, סייע גלזמן למחתרת במציאת מרתפים לאחסון והסתרה של נשק. ישנן עדויות המספרות כי בראשית תקופת פעילותה של המחתרת נתן גנס סיוע כספי על מנת לרכוש נשק. כמו כן, ידוע על שוטרים אשר העלימו עין בעת הברחות הנשק לגטו²⁶³. במקביל לפפ"או פעל בגטו ארגון מחתרתי נוסף שנקרא "ארגון המאבק של יחיאל" על שם מפקדו יחיאל שיינבאום וגם בו היה

²⁶¹ יהודה באואר, "תגובותיה של המנהיגות היהודית למדיניות הנאצים", *ילקוט מורשת*, כ', 1975, עמ' 115

²⁶² יצחק ארד, "פנים אל פנים", *ילקוט מורשת*, נ"ט, 1995, עמ' 17-18

²⁶³ ארד, וילנה היהודית במאבק ובכיליון, עמ' 218

לפחות חבר אחד (נתן רינג), שבא משורות המשטרה היהודית²⁶⁴. התמורות אשר חלו במחצית 1943 והחשש שקינן בדבר חיסולו הקרוב של הגטו, הביאו לשינוי במדיניות המחתרת ולהגברת פעילותה בתחום הברחת הנשק וההימלטות ליער. בעקבות פעילות זו נשא גנס דברים בפני אנשי המשטרה ובהם איום ואזהרה מפני שיתוף פעולה עם המחתרת, דבר העלול להביא אסון על הגטו²⁶⁵. באמצעות שיתוף הציבור במאבק אילצו גנס לנקוט עמדה ולמעשה לבחור בין שתי הדרכים. קרוק מדווח על מחלוקת בין חברי הבונד בסוגיית הבריחה אל היער וכותב ש"הריצה ליערות זה מאבק אידאולוגי נגד הכיבוש ההיטלראי, אך גם חשבון פשוט להציל את חייו"²⁶⁶. נדמה שיש כאן ביקורת סמויה, על היוצאים שאולי יצליחו להציל עצמם, אך מפקירים את אלה שאין ביכולתם לצאת.

ביוני 1943 דיווח אפשטיין כי הגרמנים ביקשו 40 איש למשלוח לפוניבז'. בהמשך הוא כתב שבין המיועדים למשלוח נקבעו גם מספר חברים בפפ"א. בעקבות משא ומתן בין המחתרת ובין ההנהגה נשלחו אחרים והחברים נותרו. באותו יום, ממשיך אפשטיין לכתוב על תקרית בה ירה מבריה נשק לגטו בשוטר יהודי לאחר שנתפס. גנס, אשר נזעק למקום ביקש מהמבריה שיסגיר עצמו ומשהלה סרב גנס ירה בו והרגו. אפשטיין מביא את השתלשלות האירועים בסגנון דיווחי ולא נוקט עמדה²⁶⁷ להבדיל מקלמנוביץ אשר כתב כי גנס "השיב למבריה כגמולו ושוב הציל את הגטו מסכנה איומה"²⁶⁸. קודם לכן טען שפעילות זו של הצעירים מערי השדה (הכוונה לפליטים מגרודנה וסוונצ'יאן), מרגיזה, מסוכנת ונס שלא הביאה לאסון כללי על הגטו. קרוק שגם הוא לא נקט עמדה בתארו את המקרה כתב שהנהגת הגטו הגיבה על הפרשה בחיפוש ובמעצרים בקרב הצעירים מהעיירות שהיו בגטו. הוא גם ידע לספר, שמפקדת הפפ"א החליטה נוכח מדיניות היד החזקה שהחל לנקוט בה גנס, שאם תנסה הנהלת הגטו לחסל את המחתרת הם יגיבו בכוח ואף בנשק חם. קרוק שהיה מקורב לחברי הבונד אשר במחתרת כתב שחלקם התנגדו לעמדת הפפ"א, עוררו ויכוחים עזים והצדיקו את גישתה החד משמעית של הנהגת הגטו²⁶⁹.

²⁶⁴ שם, עמ' 226

²⁶⁵ קרוק עמ' 548

²⁶⁶ שם, עמ' 558

²⁶⁷ אפשטיין עמ' 129-130

²⁶⁸ קלמנוביץ עמ' 107

²⁶⁹ קרוק, עמ' 568-570

ב- 26 ביוני התרחש אירוע דרמטי אליו נדרשו רוב כותבי היומנים – מעצרו של גלזמן בידי

המשטרה היהודית במטרה לשלחו מן הגטו למחנה ראשה בשל סיועו למחתרת ולנמלטים מן הגטו.

קבוצה של אנשי מחתרת התנפלה על השוטרים שהובילו את העצור וחטפה אותו מידיהם. גלזמן

הובל לבניין הספרייה והוסתר שם. הייתה זו ההתנגשות האלימה הראשונה בין חברי הפפ"או ובין

אנשי גנס. לאחר משא ומתן נוסף נקבע כי גלזמן אכן ישלח, אך תוך הבטחה מפורשת של גנס שלא

יאונה לו כל רע. גלזמן שהיה ידוע ואהוד בגטו בזכות אישיותו, הצטרף למשטרה על מנת שתהיה לו

גישה ומידע ולא משום שהסכים עם דרכה. גם למוסדות היודנראט היה נוח שאדם כזה יהיה

בשורותיהם, מה גם שלא ידעו באותו זמן על פעילותו במסגרת אחרת²⁷⁰. קרוק תאר את השתלשלות

האירועים ככרוניקה נטולת פרשנויות, אך שור וקלמנוביץ' הוסיפו ביומנם את עמדתם האישית. שור

תאר את הרקע לסצנה שהתחוללה וכינה את פעולת הצעירים אשר גלאזמן נציגם "הפיכת חצר"²⁷¹.

הוא ידע לספר שסלע המחלוקת בין הצעירים להנהגה הוא רצונם של הצעירים לצאת ליערות כדי

להילחם בגרמנים. שור הסביר שהתנגדותו של גנס נובעת מהחשש שהעדר צעירים וחזקים בגטו,

יותר בו רק את הזקנים והחלשים, נשים וילדים, אשר אינם מסוגלים לעבודה. במצב זה הגטו יהווה

גוף ללא תועלת לגרמנים ויקיץ הקץ על כולם, כפי שנעשה כבר בגטאות אחרים. שור מביא את

תפיסת עולמו של גנס, נדמה שמזדהה עימה, ולבסוף כותב את מסקנתו:

הממונה יעקב גנס עמד על כך שיש לשמר את הגטו בכל מחיר, גם אם מידי פעם

יהיה צורך למסור קבוצות אנשים להשמדה לפי דרישת הגרמנים, תוך כדי מיקוח

על מספר הקורבנות. הוא קרא לזה טקטיקה של תמרון, בציפייה לעתיד טוב יותר

ובתקווה שלכל הפחות חלק מאוכלוסיית הגטו יישאר בחיים. נציג הנוער גלזמן

התנגד להמשך מסירתם של אנשים למוות ותמך ביציאה ליערות. לדעתו של גנס,

יציאה המונית של צעירים פירושה חיסולו של הגטו כולו ולכן החליט להתנגד לכך

בכל האמצעים העומדים לרשותו... באותו ערב נשא גנס נאום באולם התיאטרון

והודיע שאין הוא משנה את מדיניותו ומשיך בה בכל התוקף. אם מישהו רוצה

270 פורת, מעבר לגשמי, עמ' 106
271 שור, עמ' 98

לקבל על עצמו את ניהול הגטו הוא מוכן להעביר את משרתו לידיו. אך כל עוד איש

אינו מוכן ליטול את התפקיד, הוא ימלא אותו באופן שימצא לנכון. הוא הסביר את

הבדלי ההשקפות והדגיש שמדובר כאן בחייהם של מרבית היהודים ובשמירת

שלמותו של הגטו ולא על קבוצה קטנה של "גיבורים"²⁷².

כבר למחרת החלו לדכא את חסידיו של גלזמן. אחד-עשר שוטרים פוטרו ונשלחו לעבודות

כפיה, אבל בחזרם לגטו בתום יום העבודה, כתב שור שהקהל הריע להם ליד השער. כך, בקול ענות

חלושה, הסתיים "הפוטש". לדעתו של שור האירוע "היה אמור להוכיח לגנסי כי כוחו אינו רב כפי

שהוא מדמה וכי רוב תושבי הגטו מצדדים במדיניות פנים וחוץ מסוג אחר"²⁷³.

לא ברור מהיכן שאב שור את האינפורמציה שרוב תושבי הגטו תומכים בגישת הצעירים, אך

נדמה שאירועי הימים הבאים יוכיחו אחרת. בכל אופן, גם כאשר הוא מצדד בגישתם, לא ניכרת

בכתיבתו סלידה או תעוב לתפיסת עולמו של גנסי, ונדמה שיישנה מידה של הבנה. לשאלתו הרטורית

של גנסי אם מישהו מוכן להחליפו ולקחת את מושכות ניהול הגטו לא היה כמובן מענה, (לא בציבור

ולא על גבי דפיו של שור), משום שלא הייתה הנהגה אלטרנטיבית אמיתית לגנסי, גם לא בקרב

האופוזיציונרים הגדולים לשיטתו. על אף השימוש בטרמינולוגיה של "פוטש" או "הפיכת חצר", קשה

להתרשם שהיתה כוונה להדיח את גנסי וגם אם הייתה כוונה כזו, לא נראה שמעמדו אכן הוטל בספק.

חבורת הצעירים שתקפה את המשטרה על מנת לשחרר את גלזמן חברם, לא באמת רצתה ולא יכלה

להשתלט על הגטו. קלמנוביץ כינה חבורה זו "ילדים וילדות, כל אחד וכלי משחיתו בידו"²⁷⁴. קלמנוביץ

שהיה חרד לגורל הגטו במידה וכל הצעירים הפרודוקטיביים יצאו ממנו הוסיף שגנסי אמר בנאומו

בתיאטרון ש"מי שרוצה להסתלק היערה ייקח נא גם את משפחתו"²⁷⁵ דבר שנעלם מיומנו של שור.

קלמנוביץ רמז אולי למוסריותם המפוקפקת של היוצאים ליער המשאירים את משפחתם חסרת

האונים על כתפי מוסדות היודנראט. את ההתייחסות הערכית היחידה של קרוק לעניין זה ניתן למצוא

²⁷² שור, עמ' 99

²⁷³ שם, שם

²⁷⁴ קלמנוביץ, עמ' 108. קשה להימנע מהשוואת כינויים של הצעירים תומכי גלזמן "ילדים" ביומנו של קלמנוביץ, לכינויים של חבורת הצעירים אשר הקיפה את המלך רחבעם הצעיר, בנו של שלמה, שבראשית דרכו נדרש להחלטות הרוח גורל. הכותב המקראי שלא היה שבע רצון מחבריו הצעירים אשר ייעצו לו בחוסר תבונתם עצות אשר הביאו לבסוף לפרוק הממלכה כינה אותם "ילדים". קלמנוביץ, אינטלקטואל ו"תלמיד חכם", נדמה שכינה את חבורת גלזמן ילדים בהשראת האירועים מספר מלכים א', פרק י"ב.

²⁷⁵ שם, שם

בהערתו שגגס עשה "ניקוי בשורות המשטרה"²⁷⁶, עם היוודע העובדה כי היו שוטרים אשר שיתפו פעולה עם המחותרת. נדמה שהערה זו מרמזת על קרבתו לגישת קלמנוביץ', שהתנגד בתוקף לרצון המחותרת להלחם עד טיפת דמו האחרונה של הגטו. לדידו של גגס, כל אחד מיהודי הגטו זכאי היה להאמין שהוא ימנה עם הניצולים. מבחינתו, המחותרת לא היתה רשאית לשלול מהם את התקווה, גם אם מדובר היה באשליה. אמנם, זכותם של חברי המחותרת למות בכבוד ולתבוע מהמרצחים מחיר כבד, אולם יחד עם זאת, הם היחידים שצריכים לשאת בהשלכות בחירתם. הם דרשו מיהודי הגטו למות מות גיבורים – ואלה רצו לחיות. אנשים פשוטים לא עובדים בשורות ההיסטוריה והכבוד, אלא למען שגרת יומם. ההתנהגות הלכאורה פאסיבית אותה קידש קלמנוביץ' איננה נובעת רק בעטיו של חוסר האונים בו נמצא אדם בלתי חמוש עת מכוון נגדו רובה. תחושה זו מתחזקת כאשר המותקף אינו בטוח כי אין לו מה להפסיד. כאשר יש תקווה בליבו שבסופו של דבר אולי לא יהרגוהו, טבעי שיגלה צייתנות כדי לא לדחוק את הקץ. לכאורה מובאת כאן לשיפוטו של הגטו אפשרות להתנגד לרצח באמצעות שימוש בנשק. מדוע אם כן לא סחפה המחותרת את תושבי הגטו עם אלטרנטיבה מפתה זו? אפשרות אשר מציעה עוצמה ושליטה בגורלו של האדם. התשובה הכמעט חד משמעית של תושבי הגטו הייתה סירוב לדרך המחותרת. מסתבר כי האידאה של גגס בדבר "פאסיביות" נחשבה בעיני הציבור לכזו שמספקת סיכויי הישרדות טובים יותר. חישוב קר של עלות ותועלת. מאורעות השואה גדושים מצבים מעיין אלה אשר הסתיימו בשלום עבור המעורבים בהם או חלקם. כאשר הגיע אלי ויזל לאושוויץ עם בני משפחתו ויהודים רבים אחרים, הם הבינו את אשר מצפה להם. בין הבאים היו גם צעירים חזקים שהסתירו בכליהם סכינים ועודדו את חבריהם להתנפל על הנאצים. "אך הקשישים יותר הפצירו בילדיהם לבל יעשו שטויות. אסור לאבד את האמונה, אפילו חרב חדה מונחת על הצוואר"²⁷⁷. בסופו של דבר ההתנפלות לא התקיימה. הקשישים הילדים והחלשים נשלחו לתאי הגז. הצעירים החזקים מוינו זמנית לעבודה וכמה מהם נשארו בחיים עד סוף המלחמה, ביניהם ויזל עצמו.

²⁷⁶ קרוק, עמ' 586
²⁷⁷ אלי ויזל, הלילה, ספריית תרמיל, עמ' 42-43.

שיא המתיחות ביחסי המחותרת וההנהגה הגיע באמצע חודש יולי 1943, כאשר המשטרה הגרמנית עלתה על עקבות הוועד המחותרתי הקומוניסטי העירוני בראשותו של יוזאס ויטאס ואסרה את חבריו. תוך חקירתם נודע להם שיצחק ויטנברג מפקד הפפ"א, הוא גם חבר הוועד הקומוניסטי העירוני. הגרמנים דרשו מגנס את הסגרתו של ויטנברג, באיום של חיסול הגטו אם לא יוסגר. דרישה זו להסגרתו היתה בגלל היותו חבר הוועד העירוני הקומוניסטי ולא בגלל היותו מפקד הפפ"א, שעל קיומו הגרמנים עדיין לא ידעו. משטרת הגטו בפקודת גנס עצרה את ויטנברג והסגירה אותו לידי שוטרים ליטאיים שבאו לקחתו. בדרך לשער הגטו, הצליחו אנשי הפפ"א לשחררו בכוח מידי אנשי המשטרה ולהחביאו. פפ"א גייס את אנשיו ונוצר עימות בינם ובין גנס ומשטרת הגטו, שדרשו את הסגרתו של ויטנברג. נוכח האיום הגרמני של חיסול הגטו, הצטרפו גם תושבי הגטו בדרישה חד משמעית להסגיר את ויטנברג. כדי למנוע התנגשות אלימה בין פפ"א לבין המוני היהודים בגטו, הוחלט במטה המחותרת תוך הסכמתו של ויטנברג, על הסגרתו. ויטנברג הצטייד בציאנקאלי ובלילה הראשון בהיותו בידי הגסטאפו התאבד. במקומו נתמנה אבא קובנר למפקד הפפ"א²⁷⁸.

קרוב נתן ברשימותיו ביטוי למתח הרב ששרר בגטו אך את דעתו לא הביע. היות ויומנו נקטע יומיים לפני סוף הפרשה, נבצר מאיתנו לדעת כיצד התייחס אליה בסופה. שור הציג תחילה את זווית ראייתו של גנס וכתב שהוא "הסית את ההמון נגד ויטנברג וחבריו ואמר להם שתפיסתו היא האמצעי היחיד להצלת הגטו. הוא סבר שהסגרתו של ויטנברג לידי הגסטאפו תעביר ללא ספק את רוע הגזירה"²⁷⁹.

הוא תאר את המצב כחסר מוצא אותו פתר גנס בעזרת דיאלוג שניהל עם ה"גימנזיסטים", כינוי שלא מעורר הערכה רבה לחבורת מעריציו של ויטנברג. בהמשך, לאחר שנודע בגטו מותו של ויטנברג הוא כתב ש"כל הגטו הזדעזע. רוב תושביו דיברו על ויטנברג כעל גיבור שהקריב את חייו למען הצלת יהודים. גברה הסימפטיה לאנשי גלזמן וויטנברג. לפי השמועות גם גנס עצמו הבטיח שלא לקבל החלטות חשובות לפני התייעצות עם אנשי ההתנגדות המזוינת"²⁸⁰. יתכן שרוב הגטו ראה בויטנברג גיבור, אולם במקביל, אותו רוב גם צידד בהסגרתו. שור גם טוען שגברה הסימפטיה אל מנהיגי המחותרת, כך שיתכן שהם לא היו כה פופולאריים לפני מסכת האירועים. ביומנם של שור וקרוב יש

²⁷⁸ יצחק ארד, "ההתנגדות המזוינת היהודית בשטחי בריה"מ הכבושים – גטאות מינסק ווילנה", משואה, כ"א, 1993, עמ' 51

²⁷⁹ שור, עמ' 104

²⁸⁰ שם, עמ' 105

הד ללחץ ולעצבנות בו היו נתונים אנשי הגטו שלא הפסיקו להחליף דעות, להעריך מצבים ולחשב קיצים. אולם מוזר שאין התייחסות לסיסמא "אחד או עשרים אלף", שהלכה ותפסה בקרב הציבור המותש אשר החל להתנפל בהיסטריה על חברי המחתרת, שכתבו לימים: "תנו לנו לחיות! לחיות! זועקים המבטים... ושנאה קשה תהומית מופנית כלפינו". "היהודים מביטים בנו כברוצחיהם. אמהות של חברינו קיללו אותנו... בגללכם כולנו ניהרג". חברי המחתרת חשו כי הגטו נגדם והציבור לא יילחם איתם, משום שאיש כמעט לא רצה לקרב את קיצו בגלל ויטנברג²⁸¹.

השמועות ששור כתב עליהן היו כנראה נכונות והתנגשות זו קרבה במשהו את המחתרת להנהגת הגטו. בעקבות ההתרחשויות וכנראה בהסכמתו של גנס החליט הפפ"א להוציא ליער קבוצת חברים, שנשקפה להם עתה סכנה²⁸². הקבוצה שמנתה 21 חברים וכינויה היה "קבוצת לאון" – שמו המחתרתי של ויטנברג, יצאה בליווי שוטר במדים כביכול לעבודה, בדרכה ליערות נארוץ'. בהמשך עלתה הקבוצה על מארב, ובחילופי היריות נהרגו ונתפסו חלק מן הבורחים. למחרת הבריחה ציווה קיטל הממונה החדש על משטרת הביטחון, לעצור את הבריגאדירים ואת כל בני משפחות הבורחים במטרה להענישם. כנראה שגנס חס על מפקדי קבוצת העבודה ממנה יצאו הבורחים, מה גם שהיו בה צעירים וחזקים שסיכוייהם לשרוד גדולים יחסית. לכן, שלח גנס לפונאר אנשים אחרים תחתם. קיטל רוצח אפילו גרוע מקודמיו, לא ויתר ומשנדדע לו דבר התרמית חזר על פקודתו והפעם נאלץ גנס לבצעה במלואה. אירוע זה הוביל באופן בלתי נמנע לשינוי במדיניותו של גנס בדבר יציאה מן הגטו. החל מנקודת זמן זו הקפיד גנס הקפדה יתרה ומינה אחראי על כל עשרה עובדים, שישלם בחייו על כל בריחה. כמו כן, אכף את חובת ההלשנה על כל ידיעה בדבר תכנון בריחה.

קלמנוביץ' נתן ביומנו ביטוי ברור ביותר לתחושותיו הקשות על חברי המחתרת והתנגדותו לתנועת המרי היתה נחרצת. קלמנוביץ', המופנם ועדין-הנפש, כפי שתיארו אותו מכריו, יצא נגד רעיון ההתנגדות האקטיבית וביקורתו כלפי מנהיגי ארגון פפ"א היתה קשה: "הארגון עלול להמיט שואה על כל הישוב ובטרם יזכה לצאת לפעולה. לפי שעה הוא מכון כלפי פנים. מפריע את פעולת המפקד... המנהיג קל דעת והיסטרי. אולי יש משהו גם משחצנות, אלא שהאישיות טפלה כאן. העיקר הרגל

²⁸¹ פורת, מעבר לגשמי, עמ' 143

²⁸² ארד, "ההתנגדות המזוינת היהודית בשטחי בריה"מ", עמ' 52

המפלגה הידועה. יש תקוות שעם תום ממשלת האימים תעלם קבוצה זו מן הציבור הישראלי, כי אין אחיזה לה בימים של יצירה ובניין"²⁸³. קלמנוביץ' הביע חוסר הערכה בולט לחברי המחתרת וכלפי העובדה שהם קשורים במפלגה הרביזיוניסטית הקיצונית. הוא הוטרד מאישיותם הלא בוגרת, שעלולה לשבש את סיכויי ההצלחה ואת תמרונו של גנס עליו סמך קלמנוביץ' את ידו. הם התיימרו להגן על כבוד העם המחולל ובמעשיהם הילדותיים חיללו בעצמם שם שמים. הוא לא שנה אותם ואפילו מצא בהם ניצוץ יהודי על אף שמפקדם ואחדים מהם קומוניסטים, אך בהמשך גינה את פועלם הפסאודו-צבאי וכתב בנחרצות: "ההתגוננות היא מחזה שווא. אין לה שום טעם וערך... והניסיון להצטייד בנשק הוא פרי התהוללות. פרי אפיסת כל מחשבה. והצורך יעמוד ויחזק לאיד... ישמרנו האל מן הקיצוניים... השבוי אין כוחו אלא בישותו. הכלל אינו דורש ממנו פעולה, רק שישמור על קיום בכל האמצעים. ואם מתערב רגש אחר, יש לחשוש שהוא פחדנות, אפיסת רצון חיים"²⁸⁴. התנגדותו של קלמנוביץ' למאבק מזוין נבעה מכמה סיבות: הוא חשש כי ארגון מרי עלול להביא למלחמת אחים שתחליש את היהודים בעמידתם מול הגרמנים. הוא פחד כי אם יפעלו אנשי הארגון נגד הכובש, תגובת הגרמנים תביא לרצח אלפים מבין החלשים, "אם תתעורר תנועת ציבור, אז הנחשלים יסחפו בזרם"²⁸⁵. קלמנוביץ' גם לא האמין כי יש ביכולתם של לוחמי הארגון להביא לבלימת הגזירות. מול כוחו של הצבא הגרמני נראו פעולות הארגון חסרות תועלת, חלשות ופתטיות. מצד שני, יתכן כי לא היטיב להבין את כוונותיהם האמיתיות של הגרמנים, והאמין כי יוכל להגיע אל סוף המלחמה בחיים. קלמנוביץ' האמין כי על-ידי ציות לדרישות הגרמנים ניתן יהיה להאט את ההשמדה, והמשך העבודה לתועלת המלחמה יביא לצמצום מספר הקרבנות. "אמש נאם המפקד... אנו צריכים להיות מושב של עובדים ובזה נושע"²⁸⁶. הוא הוסיף לכתוב דברי תמיכה בפעולות המשטרה היהודית, האחראית להעביר יהודים לידי הגרמנים והליטאים, כי בכך חשב שתסופק המפלצת הנאצית וחייהם של רבים אחרים יינצלו.

²⁸³ קלמנוביץ' עמ' 115

²⁸⁴ שם, עמ' 117

²⁸⁵ שם, עמ' 100.

²⁸⁶ שם, עמ' 7-126.

במאבק בין שני הכוחות המנוגדים, זה של היודנראט, המתנגד למאבק ומשמר את הקיים, וזה של ארגון המרי, תמך קלמנוביץ' כמעט ללא הסתייגות בגנס וסלד עד תעוב מחברי המחותרת: כשמדברים הללו על "הכבוד" כביכול שהם מגנים, הם ממיטים קלון על כל הרבבות שאבדו. אבל לפי האמת אין הרוגי מלכות אלה עומדים במדרגה נמוכה מאלה שאוחזים בנשק...רק מוגי לב ונבוכי מחשבה יכולים לחשוב על הכנסת נשק לכאן...שאינ שום תקווה שאפשר באמצעי זה להרחיק את הסכנה אם ישנה בעין²⁸⁷. המאבק האמיתי, על-פי גישתו של קלמנוביץ', היה זה של המשך היצירה והעשייה התרבותית. ניצחון הרוח היהודית, אליבא דקלמנוביץ', הוא הניצחון האמיתי על הגרמנים. בעודו מדבר דברים קשים נגד חברי ארגון הפפ"או, היו בפיו רק דברי שבח לשאר יושבי הגטו שבחרו להילחם על חייהם בדרך הרוח. בנאום שכותרתו, "על ניצחון הרוח בגטו", ממלל ומיטיב לבטא קלמנוביץ' את תפיסת העולם "הפאסיבית" של גנס: הוא לא האשים או ביכה. הוא מצא דרך לנחם את יושבי הגטו. בדבריו לא היה כעס, תחושת אשם או ביקורת על מצבם של היהודים, על הליכה כ"צאן לטבח". קלמנוביץ' מנה את הישגי המוסדות השונים בתחומי הגטו - "זהו ניצחון מפורש של הרוח על החומר"²⁸⁸. גם גנס גרס כי יש לפעול "לא בחיל ולא בכוח כי אם ברוח" עד כמה שהדבר נשמע מוזר מפי קצין לשעבר בצבא ליטא הלאומנית. הוא אמר זאת תכופות באזני ד"ר אברהם ויינריב שהכירו היטב עוד מימי השליטה הליטאית, אצלו היה משתטח על הספה, לעיתים שתוי ותמיד סובל תחת מועקת הנטל. גנס גם סבר שפעולות קבוצות ההתנגדות בליטא אשר חתרו תחת ההשפעה הרוחנית הזרה, היתה יעילה יותר ותרמה יותר להשגת עצמאותה של ליטא מאשר הקרבות של יחידות פרטיזאנים²⁸⁹. שתי תפישות העולם השונות כל כך אשר התקיימו בו זמנית בגטו מגולמות בשני דוברים: אבא קובנר וזליג קלמנוביץ'. כאן מתגבבת הכרה כי ההשתייכות לכל קבוצה היתה במידה רבה תלוית גיל ובשלות. בשיאה של המתיחות בין המחותרת ליודנראט, הלך אבא קובנר להיפגש ולנסות לשכנע את קלמנוביץ' בצדקת דרכו. קובנר ניסה בשיחה זו לפתוח ערוץ אל הציבור בגטו אשר קלמנוביץ' היה נערץ על רובו. באותה שיחה ארוכה ומכאיבה על פי הגדרתו של קובנר, קלמנוביץ' הודיע לו נחרצות שאין הוא מסכים לדעתם של חברי המחותרת. "נגד רשעות כזאת אי אפשר לפעול

²⁸⁷ שם, עמ' 118.

²⁸⁸ שם, עמ' 144.

²⁸⁹ ויינריב, עמ' 19-20.

בכוח ומעשים קיצוניים הם שעלולים להמיט אסון גדול". הוא חשב שמה שנחוץ עתה בגטו הם "מעשים שייש בהם מחיוב החיים". "ולמות בכבוד - כשעל כולנו נגזר למות – איננו מחיוב החיים?" שאל אותו קובנר. "רק להאריך כוח וימים", ענה לו קלמנוביץ²⁹⁰. קובנר יצא מלפני קלמנוביץ באכזבה עמוקה לא רק משום שלא הצליח לשכנע את קלמנוביץ אלא גם ואולי בעיקר משום שקלמנוביץ' הצליח לטעת בו, בקובנר את הספק. כעבור שנים אמר, שלו היה מבוגר אז בגטו בעשר שנים – היה קלמנוביץ' מצליח לשכנע אותו²⁹¹. בכנס היסטוריונים שהיה ביו-יורק ב-1975, אמר אבא קובנר: "לו גנס היום היה נכנס לחדר ושאל אותי מה לעשות, הייתי אומר לו להמשיך במה שהוא עושה ושהמחלת תמשיך בשלה"²⁹².

קלמנוביץ' היה מודע לכיליון המתקרב בלא פחד, כי האמין שלא יהיה זה כיליון קיבוצי. דבריו כפי שהם מוזכרים ביומן ובדברים שנכתבו עליו חושפים פן נוסף בתחושותיו לגבי הסכנה הפיסית הצפויה לו. הוא אינו מפחד ממוות, כי הוא מאמין שרוח העם תמשיך להתקיים. היא תוסיף להתקיים דרך זרעו שלו, בנו שלום, שהצליח להימלט מידי הגרמנים. רוז'קה קורצאק, תיארה שיחה שהתגלגלה לאוזנה בשעת הצעידה בשלשות לעבודה, כאשר היה שקט ואיש איש היה שקוע בהרהוריו: "פתע הבקיעה לאוזני שיחה קולנית. תמהתי והקשבתי. בשלישייה שלפני צעדו קלמנוביץ' ודר' גורדון. קלמנוביץ' נענע בידיו וצעק כמעט אל גורדון: ואני אומר לך – איני מתיירא מהם כל-עיקר! גורדון נבצר ממנו להבין: - מאי משמע, קלמנוביץ', מאי משמע – אתה לא מתיירא מפניהם? וקלמנוביץ' חוזר בעקשנות על דבריו: בי אין הם עשויים עוד לפגוע! ואחר רגע הוסיף: לי יש בן בארץ ישראל"²⁹³.

מן הראוי להתייחס בנקודה זו לעובדה כי קלמנוביץ כתב ביודעו כי זרעו מובטח. יתכן כי כל תפישתו התנהלותו ורשימותיו הושפעו מעובדה זו. בנוסף, ראוי לציין כי גם גנס זכה בהמשך זרעו מחוץ לכותלי הגטו. אולי, במבט לאחור, נדמה שלא ניתן לחמוק מנתון מכריע זה. עתידם של גנס וקלמנוביץ מובטח. צרוף המקרים מן השטן הוא. אך עובדה זו בולטת בעיקר משום שליומנאים האחרים, אשר הגיבו אחרת, לא היה עתיד מובטח וגם ההווה מוטל היה בספק.

²⁹⁰ אבא קובנר, *מגילות העדות*, מוסד ביאליק, ירושלים, 1993 עמ' 126-127, 157-158

²⁹¹ פורת, *מעבר לגשמי*, עמ' 124

²⁹² יהודה באואר, "אושוויץ היתה ב-43, לא ב-93", *הארץ*, 30.4.1993, ב5

²⁹³ קורצ'ק, *להבות באפר*, עמ' 116.

בראשון לספטמבר 1943 הגטו מצא עצמו מוקף שוב והגרמנים דרשו 5000 איש למשלוח לאסטוניה. הפפ"או ואבא קובנר בראשו הניחו שהנה הגיע יום החיסול. הופץ כרוז אשר קרא: "יהודי הגטו. אל תאמינו ששולחים אתכם למחנות באסטוניה. מי שיצא משערי הגטו יילקח לפונאר ופונאר משמעו מוות...רק בהתגוננות מזויינת נוכל להציל את חיינו וכבודנו... את חיינו נוכל להציל רק בהשמדת המרצחים"²⁹⁴. מאידך, גנס טען בתוקף בנאומו לציבור שהם נשלחים למחנות עבודה וריכוז באסטוניה. יהודי הגטו האמינו באותו היום לגנס, ואכן כל 5000 האיש נשלחו לעבודה. מחנות אלה נתנו סיכוי קלוש של עוד יום, עוד שבוע של חיים. בספטמבר 1943 היה הצבא הגרמני בנסיגה ונחל מפלות לאורך כל החזיתות. אנשי הגטו נטו להאמין שבעוד חודש-חודשיים, הצבא הסובייטי יגיע ואיתו הצלה וגאולה. כל יום חיים נתן סיכוי לראות את יום הניצחון. כאמור, מול שתי הקריאות, כשמצד אחד יש איזשהו סיכוי לחיים ומאידך, מרד אשר פירושו מוות – נענו יהודי הגטו לקריאת היודנראט ולא לקריאה למרד. ואכן בגטו וילנה לא פרץ מרד.

ה. מותו של גנס

ב- 14 בספטמבר 1943, הודיעו לגנס שעליו לבוא למשטרת הביטחון יחד עם דסלר. כמה שעות קודם לכן קיבל גנס אזהרה ממקור גרמני או ליטאי, שמשטרת הביטחון מתכוונת להוציאו להורג והוצע לו לברוח. גנס השיב שברירתו עלולה להמיט אסון על כל הגטו ולפיכך החליט להתייצב למרות סכנה הצפויה לו. אירנה לוסקי שהיתה חברתה הקרובה של בתו פגשה אותו ביום בו נקרא לגסטאפו בזיכרונותיה היא כותבת כי הוא אמר לה: "המלטי ליער אם את יכולה, אני הולך עכשיו לגסטאפו ומשם כנראה לא אצא חי. מסרי דרישת שלום לבתי, האמנתי כי עד בואם של הרוסים אציל לפחות את הבריאים ואת בני הנוער, אבל גם דבר זה לא עלה בידי. הם חוששים לחסל את הגטו כל עוד אני נמצא בתוכו. אני יכול לברוח, יש לי ידידים שיעזרו לי, אך אני רוצה למות כיהודי"²⁹⁵. כאשר הגיעו גנס ודסלר למשטרת הביטחון, הוחזר דסלר לגטו ואילו גנס נלקח לבית הסוהר על ידי אוברשטרומפירר נויגבאואר, מפקד משטרת הביטחון בוילנה. בחצר בית הסוהר הוכן מבעוד מועד קבר. לעת ערב,

²⁹⁴ יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות (עורכים), *השואה בתיעוד*, עמ' 366-367
²⁹⁵ לוסקי, עמ' 37

הוצא גנס לחצר כשעיניו מכוסות, נורה על ידי נויגבאואר ונקבר במקום. ארד טוען כי משטרת הביטחון רצחה את גנס משלא היו זקוקים לו עוד בגטו המיועד לחיסול ממילא. כמו כן, נודע להם על סיועו למחתרת ועל כך שאפשר את יציאתם של רוב חבריה ליערות בימים שלאחר הגירוש²⁹⁶. שור הוא היחידי שבימנו ניתן למצוא הד לאירועים. הוא כתב שהידיעה על הרצח פשטה במהירות בכל הגטו שעות אחדות לאחר המעשה והלך הרוחות הכללי היה שזה אות וסימן לחיסול שארית הגטו. בנסותו לענות על השאלה מדוע נורה גנס, הוא מעלה מספר סברות שבסיסן שמועות אשר נפוצו בגטו ויתכן שייש ממש בחלקן ואולי בכולן. היו שטענו שהוא השתייך לארגון מחתרת ליטאי כלשהו ועזר ליהודים בחשאי לצאת מן הגטו ולהצטרף אל הפרטיזנים הליטאיים שהסתתרו ביערות הסביבה. הוסיפו גם שגנס נורה עם עוד עשרים קצינים ליטאיים בעקבות מציאת שמו ברשימותיהם. אחרים אמרו שהאשימו אותו בקשירת קשר עם קבוצת יהודים חמושה היטב בידיעתו ותמיכתו, שתכננה הגנה מזוינת למקרה של חיסול הגטו. על פי גרסה שלישית גנס נרצח מאחר וסרב בתוקף להסכים לחיסולו הסופי של הגטו. מספרים שכמה ימים לפני מותו נודע לגנס על חיסול הקרב של הגטו ובסערת רוחו אמר לשני עוזריו הקרובים טראפידו וזגייבסקי (הראשון היה ממונה על מחסן האספקה והשני ראש המשטרה הפלילית): "אנסה עוד להכפיל את התפוקה בסדנאות, כדי להוכיח את יעילותם של היהודים ואולי בזה אציל את הגטו. אבל אם הדבר לא יצלח, אפתח את שערי הגטו וארשה לכל היהודים לברוח לאן שירצו ואנחנו נצא האחרונים ונצית את הגטו מכל צדדיו"²⁹⁷. נטען שאת דבריו אלה שמע ראש משטרת הגטו דסלר אשר ישב בקרבת מקום והלשין מיד לגסטאפו על כוונותיו של גנס.

שור, שלא היה מחסידי הגדולים של גנס ולעיתים קרובות לא הבין או קיבל את מניעיו, כתב: איזה מן הגרסאות נכונה - לא ידוע, אבל יוקרתו של גנס עלתה פלאים והוא זכה לתהילה לאחר מותו. לפני כן היו לו מצדדים ומתנגדים ועכשיו הכול התאחדו בדעה אחת: הגטו איבד אדם שמילא תפקיד גדול בחיי היהודים. מותו הטראגי של גנס הנציח את זכרו בתולדות גטו וילנה והציב אותו בראש רבבות היהודים שנספו מידי

²⁹⁶ ארד, וילנה היהודית במאבק ובכיליון, עמ' 338
²⁹⁷ שור, עמ' 121

המרצחים... הוא התגלה כאדם בעל אופי חזק והתמצאות מהירה במצבים מורכבים. הוא ביצע את כל החלטותיו בנחישות, אם רק האמין שהן חשובות והכרחיות בשביל הגטו... הידיעה על הירצחו של גנס פשטה במהירות הבזק בגטו והכתה בהלם את תושביו. הכול חשו לפתע מיותמים ובלתי מוגנים²⁹⁸.

אל תחושה זו מצטרפים רבים מכותבי העדויות כמו ד"ר ויינריב אשר כתב ש"עם העלמו של גנס צער תקף את הגטו. ערבוביה של יגון ופחד, חמלה עצמית, אבל, עצב וחרדה להישאר עזוב בלי מדריך"²⁹⁹. בניגוד גמור לטראגיות ולתחושת האובדן בה מתאר שור את הסתלקותו של גנס מחיי הציבור היהודי בוילנה, הוא מתאר את מחליפיו המושחתים ונטולי הכישרון והיכולת. נדמה שתיאור זה מאיר את ההבדלים בתחושת הציבור כלפי מנהיגיו כפי שמשקף ביומנים. יחס ההמונים לגנס שהוא אוהד ביסודו עם כל ההסתייגויות, לעומת יחסם מלא המשטמה, לאנשי המשטרה היהודית ולאספסוף בו היה גנס מוקף תדיר. לאורך השורות וביניהן ניכר הפער האישי והמקצועי שבין גנס לכל שאר הנושאים בנטל ההנהגה:

כראש הגטו החדש נתמנה הנבל והבוגד שאול דסלר. כאשר ראה את הקץ המתקרב של הגטו, הוא נמלט יחד עם ראש משמר השער ליוואס, לא לפני שלקחו איתם את התיק עם חפצי הזהב שאספו מן היהודים וסכומים גדולים של כספי ציבור. בקרב השוטרים היהודים שנותרו השתררה אנרכיה... את כובעו של גנס המנוח חבש אוברגראט, ראש בריגאדת העובדים במחסני הנשק הגרמניים, שנטל גם את תפקיד ראש משטרת הגטו. הוא נחשב בעיני הגרמנים "יהודי מועיל" והורשה ללכת ללא הטלאי הצהוב, אבל לא ניחן בכישורים הדרושים למילוי התפקיד. הוא לא התמצא במצב המורכב שנותר והיה נטול כושר ארגוני³⁰⁰.

גם בקרב אנשי המחותרת בגטו אשר נאבקו נגד דרכו של גנס היו שהעריכו את כוונותיו הטובות. חיים לזר מאנשי בית"ר במחתרת כתב: "אפשר להאשים אותו שדרכו היתה נפסדת, אבל הכול יודעים שלא היה בוגד. כל אשר עשה בימי כהונתו כראש הגטו, למען עמו עשה... הכול יודעים

²⁹⁸ שם, עמ' 121-122
²⁹⁹ ויינריב, עמ' 19.
³⁰⁰ שור, עמ' 122

שלגנס היו אפשרויות רבות להינצל... אלא שויתר על בטחונו האישי, כדי להקדיש את חייו לגטו. הוא האמין ביכולתו והיה משוכנע עד הרגע האחרון, שיעלה בידו להציל את השארית"³⁰¹. גנס האמין עד יום מותו שיעלה בידו לקיים את גטו וילנה ולהציל לפחות חלק מתושביו עד לתבוסת גרמניה. הוא פעל נגד הזמן והאמין שהזמן פועל לטובתו בכך שכל יום שעובר מקרב את השחרור. הוא היה משוכנע שהצבא הרוסי יגיע תוך זמן קצר וראה את כל ייעודו וחובתו, בהשגרת מתי מעט יהודים צעירים אשר יבטיחו את עתיד העם היהודי.

³⁰¹ חיים לזר, *חורבן ומרד*, משואות, תל אביב, תש"ו, עמ' 181.

סיכום

"ירושלים דליטא" – כך כונתה קהילת וילנה שבליטא על עוצמתה הרוחנית ופאר יצירתה. שאריות זיכרונה של הקהילה מובאים בעבודה זו בעזרת יומנים שנכתבו על ידי אנשים שונים אשר הונעו ממניעים שונים, כולם בגטו וילנה. כאן נסקרו שישה מהם.

כל יומנאי באשר הוא, מגלם ביצירתו שער ייחודי ומקורי אל המציאות בה חי ואותה חווה. כותבי היומנים היו משכילים בעלי מודעות היסטורית לחשיבות תיעוד דברי ימי וילנה בשנות השואה. למקרא היומנים ניתן לחוש בדבקותם של היומנאים, דבקות של הכותבים בדם ליבם, שנבעה אולי מהעובדה שהיומן עשוי להיות ברבות הימים זכרו היחיד של בעליו. ביטא זאת שור ב-8 ביולי 1943:

נדמה לי שלא אספיק לעבד הכל, להעתיק ולהכין לדפוס. יעשה זאת מי שיקבל את הטיוטות שלי ויסלח לי על כתיבתי המרושלת והבלתי מסודרת. תנאי עבודתי לא היו רגילים – ללא מקום, ללא נייר, ללא דיו. כתבתי בתוך צפיפות נוראה, לפעמים בבית שימוש, לפעמים במחסן... כתבתי על הברך, על אדן החלון וכמעט אף לא פעם אחת ליד שולחן. ובכל זאת רציתי לכתוב. משהו פיתה אותי, משך, דרש ממני. כתוב, כתוב... אם לא תרשום- תשכח. והמאורעות מתרחשים בקצב מסחרר. אם לא תרשום היום, למחרת זה יהיה כבר מיושן, לא מדויק וחוויות חדשות יבואו ויתפסו את מקומן של אלה מאתמול.

הנסיבות הללו הובילו לקשר רגשי ומיוחד במינו שנרקם במרוצת הכתיבה בין הכותבים ליומניהם. היות והכותבים הבינו כי סיכוייהם לשרוד קלושים, ראו במעשה הכתיבה חשיבות עליונה וזו היתה להם כורח, מפלט ו"משענת קנה רצוץ" גם יחד. היטיב לתאר תחושה זו, הרמן קרוק ברשימתו מה-9 ביולי 1942: "הכרוניקה שלי – החשיש של חיי בגטו. אני נושא אותה עימי כאם הנושאת תינוק ברחמה.. ככל שקשות החוויות כך יקרים יותר בעיני אותם למעלה מאלף עמודים של צער כאב ובהלה".

היומנים אשר נכתבו בוילנה הם מקור היסטורי-ספרותי בעל חשיבות מיוחדת. ניתן באמצעותם ללמוד ולחוש את האווירה שבהם נכתבו הדברים. הם מאפשרים מגע שהוא כמעט בלתי

אמצעי עם הכותב ופורשים בפני הקורא את המציאות המשתקפת מן הטקסט מזווית ראייה מקורית וייחודית. כל יומן מציג לנו תמונה רחבת יריעה של חיי היום-יום בגטו על פרטיהם הגדולים והדרמטיים מחד והקטנים והתפלים לכאורה מאידך. תקפותם ההיסטורית בעלת ערך רב אף אם נביא בחשבון את מציאות חייו של הכותב, אשר כפתה עליו אי ידיעה של אירועים או חוסר הבנתם בשל פרטים חסרים או פרספקטיבה צרה. מספרם הרב יחסית של יומני גטו וילנה מקלים את מלאכת המחקר, מאחר והם מאפשרים הצלבה ואימות אירועים ופרטים מלבד מגוון הדעות והתחושות אשר הם חושפים.

מן היומנים למדים אנו מהו הרושם שהותיר אחריו כל אירוע בגטו, תוך התמקדות באירועים היכולים להאיר את דמותה של ההנהגה היהודית. היומנים אשר נחקרו אפשרו לבחון ולהעריך את פעולותיה השנויות במחלוקת של ההנהגה, הן מהבחינה ה"פראקטית" והן בראי תקפותם המוסרית. ניתוח היומנים עזר לנו להעריך מה היה יחסו של הרחוב היהודי אל מנהיגיו בכלל ואל ראש היודנראט – יעקב גנס בפרט. מדובר בדמות מרתקת אותה ביקשנו ללמוד ולפרש דרך יומני גטו וילנה. הביוגרפיה של גנס מעולם לא נכתבה, אולם ניכר בעליל כי דמותו השנויה במחלוקת עשויה להאיר את הדילמות ואת תהליך קבלת ההחלטות של ההנהגה היהודית בתקופת השואה. בעוד שההערכה להנהגה הרשמית משתנה בהתאם לכותב, הרי שעל המשטרה היהודית בגטו, איש לא יצא ללמד זכות וההבדלים בתיאוריה מתבטאים רק במידת החריפות הלשונית בה נאמרים הדברים. המשטרה היהודית בוילנה, בדומה לגטאות אחרים, גם אם הייתה קורבן של השיטה הנאצית, הייתה החוליה החלשה ביותר בהנהגה היהודית. מן היומנים עולה כי בפעולתה ובדרכי התנהלותה, פגעה ברוח העמידה של הציבור היהודי: אנשי המשטרה לא היו דמויות בעלות משקל ציבורי לפני המלחמה. הם לא מילאו תפקידים ציבוריים או פוליטיים וחלקם היו פליטים בוילנה, חסרי קשרים ומחויבות לקהילה. מניעים שונים עמדו מאחורי הצטרפות השוטרים לשירות הסדר: הייתה זו מסגרת שהבטיחה לכאורה חסות והגנה מפני גזרות הגרמנים, סיפקה אפשרויות רבות יותר להשגת מזון והעניקה למשרתים בה עמדת כוח בגטו. ה"שיין" – הערובה לחיים, רצון הקיום של הפרט ומשפחתו, עמדו מעל לכל שיקול אחר. היו גם אנשים אשר נכנסו למשטרה בהשפעת חבריהם שכבר היו בתוכה ודוגמא לכך היא מספרם הרב יחסית של הרוויזיוניסטים בשורותיה. כאמור, חלק מהשוטרים היו חברים במחתרת ומלאו את תפקידם בתאום עימה ובשליחותה. כתוצאה מכך, חברו

למשטרה היהודית אנשים ממגוון אנושי רחב יותר מכפי שמשתקף ביומנים. תחושת הניתוק והאבדון שנכפתה, מערכת החיים המורכבת והאומללה בה היו מצויים הכותבים הבליטו מטבע הדברים ביומנם, את השלילי המושחת והאליים.

המשטרה היהודית לא הייתה פופולארית מרגע הקמתה, אולם אין ספק כי בתודעת היהודים בגטו כפי שמשתקף ביומנים נצרב הרושם השלילי על המשטרה היהודית עקב פעילותה הברוטאלית בתקופה הטראגית של הגרושים להשמדה והתנהלותה ההדוניסטית שהיתה כה קיצונית על רקע מצוקת הגטו. המשטרה היהודית בוילנה הייתה בבחינת "עבד כי ימלוך", נהנתה מהכוח המדומה שהיה לה ויצרה בגטו אוירה של פחד וענישה חמורה. חלק מהשוטרים נשאו אקדחים וערכו נשפים שהיו מפורסמים בבזבזנות ובהפקרות שלהם. קצינים גרמניים שהתלוננו על המשטרה היהודית בקובנה, שיבחו את זו של וילנה, על כך שהשליטה משטר חמור יותר, עצרו את הסחר במזון בשערי הגטו והסגירו יהודים ש"חטאו", לידי הגסטאפו. בחוגי המשטרה היהודית גאתה התאוה לחיות חיי שעה, ולהישטף בהנאות הגוף – כאומרים "אחרינו המבול". בחוגים אלה נהוג היה להשתולל במשתאות ומסיבות שיכורים. הם עוררו במעשיהם אלה התמרמרות ואנטגוניזם בקרב שאר תושבי הגטו. תופעות דומות ידועות למדי גם בגטאות נוספים.

השאלות המתבקשות הן, האם משטרת הגטו שהופעלה על-ידי ראש היודנראט גנס סייעה למנגנון הרצח הגרמני? האם חוסר הענות לשתף פעולה, היה מסייע לאווירה יותר מוסרית ותרבותית בגטו? נדמה שהתשובה על שתי השאלות היא שלילית. גם ללא עזרתה של המשטרה היהודית הגרמנים היו מוציאים לפועל את מדיניות ההשמדה, ודי לציין את כל האקציות הראשונות והאחרונות שכולן נעשו על ידי הגרמנים ועוזריהם הליטאים. מסקנה זו נתמכת גם אם משווים משטרה יהודית שכנה – בקובנה, אשר הייתה הרבה פחות קואופרטיבית עם הגרמנים, אך התוצאות הטראגיות בשטח היו דומות. גם בגטאות בהם המשטרה היהודית הייתה פאסיבית, רווחה התופעה, הכמעט מתבקשת לנוכח המצוקה, של "איש את אחיו חיים בלעו".

למרות ואולי בגלל שגנס הקיף עצמו בקציני משטרה ופקידים שרובם היו מתועבים בעיני הציבור, דווקא הוא, יהודי מתבולל שיכול היה שלא להימנות על תושבי הגטו לו רק רצה בכך, נשא על כתפיו את עול ההנהגה. היו לו קשרים עם לאומנים ליטאיים וחברים מקומיים בעלי השפעה. הוא יכול היה לחסוך מעצמו את חווית הגטו כפי שביקשו אשתו ובתו אשר חיו כליטאיות בצד הארי של העיר,

אך כבעל נטייה למנהיגות הוא בחר להנהיג את הגטו בהאמינו שייעודו להציל לפחות חלק מאוכלוסייתו. כנראה שחשב שהגיע שעתו ההיסטורית. במכתב מן הגטו אל אשתו כתב: "בפעם הראשונה בחיי עלי למלא תפקידים כאלה. ליבי דווי, אולם אעשה כל מה שיהיה צריך לטובת היהודים בגטו"³⁰². גנס גם יכול היה לעזוב את הגטו בלי כל מכשול והפיתוי לצאת ליער ולהצטרף לאוחזים בנשק היה גדול. בהיותו בחור צעיר השתתף בתנועת השחרור הצבאית של הליטאים והיער והלחימה לא היו זרים לו. בהתבגרותו בליטא המשוחררת, השתתף בתנועה הציונית הרוויזיוניסטית ואחיה בנשק היה לכאורה דבר טבעי לגביו. אולם, על פי תפיסתו, יכול היה להציל יותר יהודים בתמרונו את הגסטאפו בתוך הגטו, מאשר בהתקפות שווא מחוצה לו.

חשיבותו של גנס נובעת גם מדמותו רבת פנים והקוטבית, ומהפרדוקס המתקיים בו. הוא מגלם בתוכו את דילמות ההנהגה היהודית בכלל ודילמות אשר היו אופייניות לגטו וילנה בפרט, כמו החלטתו הרציונאלית לדבוק במטרתו להציל את המשך יהודי ליטא תוך "תשלום" מחיר מוסרי, חברתי ואישי. בויכוח היסודי על לוחמה והצלה שהתנהל בין היודנראט למחתרת בגטו, היה לדעתו, הצדק עם ההנהגה. אבל את ההיסטוריה בשנותיה הראשונות של המדינה כתבו שרידי הלוחמים, ואלה "גמלו" לזכר יריביהם. חייקה גרוסמן כתבה כי "גנס היה אויב, קרייריסט, איש הגסטאפו"³⁰³ ורוז'קה קורצ'אק כתבה "ויטנברג הורעל בידי גנס ודסלר שחששו שבחקירה הוא עלול לסכן את מעמדם הם"³⁰⁴.

רבים מתושבי הגטו סברו שפעולותיו חסרות ערך. כל מעשה שנבע מ"חצר המלכות" נחשב למרעיל. חלק מתושבי הגטו זיהו את הרוע והרשעות עם שמו של גנס. תחילה תלו בו את כל ביטחונם, האמינו בכוחו וסמכו עליו. אך מהר מאד באה האכזבה משום שהובהר שלא גנס עמד בראש הגטו כי אם הגסטאפו והוא גם שמשל בו. גנס שאף לתווך בין הגסטאפו המרמה לגטו המרומה, תוך ידיעה והבנה שהוא סופג מהלומות משני הצדדים. מתושבי הגטו שתחילתה ביקורת וסופה שנאה ומאנשי הגסטאפו אשר לא הזדקקו לא לביקורת ולא לשנאה. בפמלייתו היו צעירים שמעולם לא היה להם ניסיון בעבודה ציבורית וגם לא עשו את המאמץ הדרוש לכך. חלקם, לרבות

³⁰² פרידמן, עמ' 152

³⁰³ חייקה גרוסמן, *אנשי המחתרת*, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1965, עמ' 141.

³⁰⁴ קורצ'אק, *להבות באפר*, עמ' 167.

הבכירים שבהם, חשבו ופעלו רק ממניעים אישיים³⁰⁵. לגנס היה מטרה וחזון שתמציתו להקטין את מספר הקורבנות ולהגביל אותם לסוגי אוכלוסייה "בלתי חיוניים" לעתיד העם. גנס פעל בצלילות דעת ושיקול קשה ואכזרי כדי להגשים את יעדיו. בשתייה ובשכרות, נשים ואורגיות ראה כדרך המובילה להתרועעות עם פקידי הגסטאפו ואפשרות שכמעט אף פעם לא באה, להשיג הקלות בגזרי הדין העומדים מעל ראשי קהלו. אולי הצליח לפעמים להשיג רק דחייה זמנית. הפאר והשפע שב"חצר המלכות" של גנס בתוך ים של רעב, דלות, אימה וסכנת נפשות האורבת בכל צעד ושעל, העמיקו את שנאת הציבור לשררתו.

גנס הצדיק בשיחותיו עם ד"ר ויינריב את האורגיות כפגע רע שאין דרך להימנע ממנו. כרעה הכרחית במגע עם הגסטאפו – אבל רעה במיעוטה. הוא ראה במסיבות ההוללות כר נוח בו ניתן להתמקח. הסכם בחסות כוס יין היה נוח מהסכם במשרדי היודנראט, הסכם על גוף אישה היה קל מהסכם בחדרי הגסטאפו.

ב- 23 לספטמבר 1943, ימים ספורים לפני חיסולו הסופי של גטו וילנה, כאשר רוב האנשים תשושים ואדישים למתרחש סביב כתב שור את התייחסותו האחרונה למנהיגותו של גנס ומבעד לייאושו הוא מתייחס לטעותו האסטרטגית: "כל יושבי הגטו הבינו עכשיו שהריגתו של גנס הייתה התחלת הסוף, אות מבשר לקראת החיסול. אם לפני כן אורגנה בגטו תנועת התנגדות, הרי מותו של גנס שלל אפשרות זו לחלוטין. לא נשאר בגטו כוח מאורגן, לא היה אדם שסביבו יכלו להתרכז אחרוני הצעירים"³⁰⁶. אליבא דשור, גנס אשר נחשב כעומד בפרץ ומונע מרד, מוזכר כעת באופן אירוני, כיחידי שיכול היה להנהיג אותו. "עכשיו", ממשיך ומקונן שור "התגלה שטקטיקת היותורים של גנס הייתה משגה, כאשר נענה לדרישות הגרמנים ושוב ושוב מסר לידם אלפי יהודים. לא זו בלבד שלא ארגן את היהודים ללחימה נגד האויב, אלא ריפה את ידיהם של אלה שיזמו התארגנות כזאת"³⁰⁷. אך נשאלת השאלה מה היה קורה אילו לא היה מוסר יהודים באקציות הסלקטיביות שביצע? הרי ברור שבחר

³⁰⁵ ארבעה ימים לאחר מותו של גנס, ברחו מהגטו דסלר, ליוואס ובני משפחותיהם למסתור שהוכן מבעוד מועד מחוץ לגטו. דסלר, אף נטל עימו את הכסף שהיה בקופת הנהלת הגטו. מאוחר יותר כל יושבי המחבוא נתפסו ונרצחו על ידי הגרמנים. ראה: ארד, וילנה היהודית במאבק ובכיליון, עמ' 339, שור עמ' 122

³⁰⁶ שור, עמ' 125

³⁰⁷ שם, עמ' 126

ברע במיעוטו והדרך השנייה, של פאסיביות או התנגדות כאשר יחסי הכוחות מגוחכים הייתה מזמנת רצח רחב היקף עם סיכוי צר להצלה כלשהי.

גנס לא הצליח להציל את הגטו ואף לא חלקים ממנו. לגטו הוכנסו כשש רבבות אנשים וביום חיסולו היו בו פחות מרבעה. הוא חשב שכמה מאות יהודים ירוו את צימאון הגסטאפו לדם יהודי – אך טעה. הוא הוטעה על ידי הודעות כוזבות של אנשי הגסטאפו בהבטחותיהם של "לא יותר" ו"שיין אחרון", ולא ראה איך הרבבות הופכות לבודדים. הוא נטל חלק באקציות מתוך הכרה בעובדה שהממשל הגרמני מסוגל היה לבצע אקציה ולרצוח כל מספר יהודים בכל עת שיחפוץ, באמצעות משטרת הביטחון ויחידות ליטאיות שפעלו בפיקודם וללא צורך בסיוע של גורמי מנהל יהודי בגטו. גנס ידע שבמידה ובחירת הקורבנות תעשה על-ידי הגרמנים או הליטאים, הראשונים להשמדה יהיו הילדים והנשים ואחריהם האינטלקטואלים – שמבחינת כושרם הפיזי, מקצועם וגילם – ברובם לא יכלו להשתלב במעגל העבודה הפרודוקטיבית הדרושה לגרמנים. שיקולים אלה הביאו את גנס ליטול חלק באקציות באמצעות המשטרה היהודית, לתת את הזקנים והחולים הכרוניים כקורבנות במקום ילדים ונשים בהם ראה את העתיד הקיומי של העם ואנשי האינטליגנציה שהיוו את קניינו הרוחני. הוא הניח שמעורבותו תאפשר לו להתמקח ולהפחית את מספר הקורבנות למינימום האפשרי ובפועל למסור להם מספר נמוך ממה שסוכם. גנס גם ידע שציות לדרישות הנאצים היה תנאי בל יעבור לקיומו של כל גטו וכל יודנראט. אי ציות לפקודות הביא לרציחתם של המסרבים. יתכן שהסתלקותו של הנושא באחריות, דרך רציחתו או התאבדותו, נתנה פתרון למצוקתו הנפשית. אולם לגורל הקהילה, "העלמות" המנהיג אף פעם לא הביא הקלה ולעיתים קרובות החמרה מיידית.

חלק מראשי היודנראטים וגנס ביניהם אימצו להם, את הקונספציה האומרת שניתן להבטיח חיים באמצעות עבודה החיונית לצבא והוכחת היעילות. הם לא ידעו ולא יכלו להעלות על דעתם, כי קיימת הוראה בעלת עדיפות אידיאולוגית עליונה, להכחיד ללא שריד את היהודים שבתחום השליטה וההשפעה הנאצית. לאורך רוב תקופת הגטו, גנס ורוב יהודי הגטו פרשו את תופעת גלי ההשמדה שפקדו את הישובים היהודים, כהתגלמותה של שנאה משולחת רסן וזלזול קיצוני בחיי אדם, יותר מאשר כתכנית שיטתית לחיסול כולל. במסגרת תפיסה זו, חיפש גנס מפלט מהסכנה ביעילות ובפרודוקטיביזציה. הוא ורוב הציבור אשר קיבל את גישתו, פעלו והגיבו בהתאם לתנאים שהכתיבה

להם המציאות, וזו לא אפשרה תגובה אחרת. בתנאים אשר שררו, מדיניותו של גנס הייתה היחידה שנתנה תקווה וסיכוי כלשהו להאריך חיים ואולי להצילם.

יחסו של גנס כלפי המחתרת היה אמביוולנטי. היו לו קשרים קבועים עם אנשי המחתרת והוא הבטיח לעזור ואפילו להצטרף כאשר תגיע שעת הכושר. תלות הדדית הייתה שרויה ביניהם: הוא נזקק להם כדי לזכות לתמיכה ציבורית ומוראלית והם היו זקוקים לעזרתו החומרית. גנס התנגד עקרונית ליציאת אנשי המחתרת ליערות כי הדבר גרם להקטנת מספר העובדים היצרניים בגטו, נושא שהיה בעיניו בעל חשיבות עליונה. בנוסף, חשש שאם יודע לגרמנים על יציאתם של אנשים לעבר הפרטיזנים יסכן הדבר את הגטו כולו, משום שהגרמנים פעלו בגטו בשיטת ה"אחריות הקולקטיבית" ואיימו (וגם קיימו), שבני משפחה וחברים לעבודה יוצאו להורג כגמול על בריחה ליערות. דבר זה קרה לאחר יציאת קבוצת גלזמן ליערות וכעונש על כך נרצחו 32 מבני משפחתם ומן הבריגאדירים של הבורחים. היער אפשר הצלה ספורדית. הוא היה פתוח למספר קטן של צעירים מזוינים ללא משפחות. היער לא היה מקום להמוני היהודים מהגטו, שהצלתם העסיקה את גנס, אך נתוניהם לא התאימו לדרישות מפקדי הפרטיזנים. למרות חששותיו והתנגדותו העקרונית, גנס לא מנע בכוח יציאה ליערות ולא הסגיר אף אחד מן המתעתדים לצאת. אדרבא, גנס קיים פגישות עם שליחים מהפרטיזנים שהגיעו לגטו ובשלב החיסול הסופי אפשר לקבוצות אנשי מחתרת לצאת דרך שערי הצדדיים של הגטו. אולם, בראש מעייניו הייתה ההחלטה הנחושה למנוע בכל מחיר את הכחדת יהדות וילנה. כל פעולה שסייעה להשגתה הייתה מועילה וכל דבר שנגד לה היה פסול ומזיק.

העוצמה הנאצית, לא אפשרה לחתור אל מטרה זו בדרך של עימות כוחני. לכן, לא הייתה לגנס ברירה אלא לפעול בתוך מציאות ההכחדה, אשר רק לקראת סופה הבין את הטוטאליות שלה. פעולות לוחמה שנעשו על ידי המחתרת, להגן כביכול על הכבוד היהודי, ענו על מאווייהם של צעירים ונוער, אשר לרוב ביקשו לנקום את רצח יקיריהם. במידה ולא סתרו את המשימה העיקרית בעייני גנס - להציל את מי שניתן, היו פעולות אלה עניינם האישי של עושיהם, שלא הוסיפו מאומה. אך כאשר הם הפריעו למאמצי ההצלה, היה בהם נזק לאינטרס היהודי הקולקטיבי ואת זאת גנס ניסה למנוע.

גנס לא נכשל בשום מבחן מוסרי ותעיד על כך התמיכה הציבורית לה זכה בכל קונפליקט משמעותי שהתרחש בגטו. כך היה, בהסכמה העקרונית לקונספציה של העבודה כערבות לקיומו של הגטו, בהעדפת טיפולו בגרושים על-פני טיפולם של הגרמנים ובמיוחד בפרשת ויטנברג.

הגבול בין המותר לאסור נקבע על ידי הכוונות ובכך אני מאמץ את מסקנתו של הרמב"ם – כשמדובר במעשיו של המנהיג כדי להציל את חיי אחיו: אם כוונתו הייתה להכשיל ולהרע אזי חייב הוא לתת את הדין. אולם, אם הכוונות הן להציל, אפילו אין בטחון או אי אפשר לדעת מראש אם ניסיון ההצלה אכן יסתיים בהצלחה – החובה היא לנסות ולעשות את הנדרש. לא התוצאות קובעות אלא הכוונות. גנס, שכולו היה כוונות טובות, עשה את הנדרש.

לבחירתי לבדוק את יומניהם של קבוצה מובחרת בגטו וילנה, הייתה מטרה נוספת. על-פי היומנים אנו רואים עד כמה הכתיבה ההיסטורית המתייחסת לקורבנות כמקשה אחת, שוגה בייצוג שטחי וחד-מיימדי. דומה שאם מטרתו של ההיסטוריון היא גם לעשות צדק עם קורבנות ההיסטוריה, עליו לתת יותר מקום ומשקל לקולות הבודדים. זאת כדי להראות שקורבנות השואה הם לא "שישה מיליון", כי אם אחד, ועוד אחד, ועוד אחד...

*

ביבליוגרפיה

Arad Yitshak . 'Wartime Diaries and Letters on the Holocaust in Soviet Archives', Holocaust Chronicles pp. 243-25

Bloom, Lynn. "I Write for Myself and Strangers": Private Diaries as Public Documents, In Bunkers Suzanne L. and Cynthia A. Huff (ed.), *Inscribing the Daily: Critical Essays on Women's Diaries*, Amherst University of Massachusetts Press, 1996.

Bunkers Suzanne L. and Cynthia A. Huff (ed.), *Inscribing the Daily: Critical Essays on Women's Diaries*, (University of Massachusetts Press. 1996)

Engel, David, "On The Bowdlerization of a Holocaust Testimony: The Wartime Journal of Calek Perechodnik", *Polin* 12 (1999),

Garbarini, Alexandra. *Numbered days: Diaries and the Holocaust* (Yale University Press. 2006)

Hilberg, Raul. *The Destruction of the European Jews*, London, 1961

Kassow Samuel D., 'Vilna and Wasaw, Two Ghetto Diaries: Herman Kruk and Emanuel Ringelblum', in: Moses Shapiro (ed.), *Holocaust Chronicles: Individualizing the Holocaust through Diaries and Other Contemporaneous Personal Accounts*, Hoboken NJ (Yeshiva University Press and KTAV), 1999

Lorna Martens. *The Diary Novel*, Cambridge, 1985

Porat, Dina. 'The Vilna Ghetto Diaries,' in: Moses Shapiro (ed.), *Holocaust Chronicles: Individualizing the Holocaust through Diaries and other Contemporaneous Personal Accounts*, Hoboken NJ (Yeshiva University Press and KTAV), 1999

Schlissel, Lillian. *Women's Diaries of the Westward journey*. (New York. Schocken books, 1982).

אהרונסון, יהושע משה. *עלי מרורות*, בניברק, (הוצאת משפחת המחבר), תשנ"ו,

ארד יצחק. *וילנה היהודית במאבק ובכליון*, ירושלים (יד ושם), תשל"ו

ארד יצחק. ישראל גוטמן ואברהם מרגליות (עורכים), *השואה בתיעוד*: מבחר תעודות על חורבן יהודי
גרמניה ואוסטריה פולין וברית המועצות, ירושלים (יד ושם), תשל"ח.

ארד, יצחק. "ההתנגדות המזוינת היהודית בשטחי בריה"מ הכבושים – גטאות מינסק ווילנה", *משואה*,
כ"א, 1993

ארד, יצחק. "פנים אל פנים", *ילקוט מורשת*, נ"ט, 1995

ארד, יצחק. "הפתרון הסופי" בליטא באספקלריית התיעוד הגרמני", *יד ושם קובץ מחקרים*, תשל"ו

ארנדט, חנה. אייכמן בירושלים – דו"ח על הבנאליות של הרוע, תל אביב, הוצאת בבל, 2000

באואר, יהודה. "היודנראטים - כמה מסקנות", בתוך: *דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה
הנאצית*, ירושלים, תש"ם

באואר, יהודה. "השלכות מחקר השואה על תודעתנו ההיסטורית", בתוך: ישראל גוטמן וליוויה
רוטקירכן, *שואת יהודי אירופה, רקע קורות משמעות*, יד ושם, ירושלים, תשל"ג

באואר, יהודה. "תגובותיה של המנהיגות היהודית למדיניות הנאצים", *ילקוט מורשת*, כ', 1975

באואר, יהודה. "אשוויץ היתה ב-43, לא ב-93", *הארץ*, 30.4.1993

בלומנטל, נחמן. תעודות מגטו לובלין: יודנראט ללא דרך, ירושלים, תשכ"ז

בנקיר דוד. "מודרניזציה והרציונליזציה של ההשמדה", *יד ושם קובץ מחקרים*, כ"ד, תשס"ה

בער, מארק. *מגילת אושוויץ*, תל אביב, גלעד וספריית הפועלים, 1978

בראונינג, כריסטופר. *הדרך אל הפתרון הסופי*, ירושלים, יד-ושם, תשס"ה

ברמן, אדולף. *במקום אשר יעד לי הגורל*, תל אביב תשל"ח

גוטמן, ישראל. "תרומתו של התיעוד היהודי המקורי לחקר השואה", בתוך הנ"ל (עורך), *מגניזה לציוני
דרך היסטוריים: ארכיונים יהודיים מתקופת המלחמה והשואה*, ירושלים, יד-ושם, תשנ"ז

גוטמן ישראל. 'אדם צ'רניאקוב - האיש ויומנו', בתוך: ישראל גוטמן וליוויה רוטקירכן (עורכים), *שואת
יהודי אירופה: רקע – קורות – משמעות*, ירושלים (יד ושם), תשל"ט.

גולדברג עמוס. "אני" חסר אונים – כתיבת יומנים בתקופת השואה. חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה. האוניברסיטה העברית, 2004.

גרוסמן, חייקה. אנשי המחתרת, תל אביב, הוצאת הקבוץ המאוחד, 1965

דבורז'צקי מאיר. 'העמידה בחיי יומיום בגטאות ובמחנות'. בתוך: ישראל גוטמן וליוויה רוטקירן (עורכים), שואת יהודי אירופה: רקע קורות משמעות, ירושלים (יד ושם), תשל"ט.

דבורז'צקי, מאיר. "יומני גטו וילנה", אצל מ. אליאב (עורך), עיונים בתקופת השואה, אוניברסיטת בר אילן, 1980

דבורז'צקי מאיר. ירושלים דליטא במרי ובשואה, תל אביב (הוצאת מפלגת פועלי א"י), תשי"א

דיקמן, כריסטוף. "המלחמה ורצח יהודי ליטא" בתוך: מדיניות ההשמדה הנאצית 1939-1945 מחקר ופולמוס בהיסטוריוגרפיה הגרמנית החדשה, עורך אולריך הרברט, יד ושם, ירושלים, תשס"א

הילברג, ראול. "היודנראט ככלי שרת ביודעין או שלא ביודעין", בתוך: דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית, ירושלים, תש"ם

הילסום, אתי. חיים כרותים, כתר, תל אביב, 1981

ויזל, אלי. הלילה, תל אביב, ספריית תרמיל, תשכ"ו

וינריב, אברשה. "זיכרונות של רופא מגטו וילנה", ילקוט מורשת, כ"ז, 1979

וייס, אהרון. "המחלוקת בהיסטוריוגרפיה על דמותם של היודנראטים ותפקידם", בתוך גוטמן, י. וגרייף, ג. (עורכים), השואה בהיסטוריוגרפיה, ירושלים תשמ"ז

זיידמן, הילל. יומן גטו ורשה, ניו יורק, הוצאת השבועון "די אידישע וואך", 1946

טמקין ברמן, בתיה. יומן במחתרת, תל אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד בית לוחמי הגטאות, תשט"ז

טרונק ישעיהו. יודנראט, ירושלים (יד ושם), תשל"ט

ירושלמי אליעזר. פנקס חנה: יומן מגטו ליטאי 1941-1944, ירושלים (מוסד ביאליק ויד ושם), תשי"ח.

ירושלמי, יוסף חיים. זכור, תל אביב, עם עובד, 1988

כהנא, דוד. יומן גטו לבוב, ירושלים, יד ושם, תשל"ח עמודים 33, 53, 64.

לה קפרה, דומיניק. לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה, ירושלים, יד ושם, 2006

לוין אברהם. *מפנקסו של המורה מיהודיה: גטו וארשה אפריל 1942 – מאי 1943*, תל-אביב (הקיבוץ
 המאוחד בית לוחמי הגטאות), תשכ"ט.

לוין, דב. *תקופה בסוגריים 1939-1941*, האוניברסיטה העברית, המכון ליהדות זמננו, בית לוחמי
 הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד ירושלים – תל אביב, 1989

לוין, דב. "יהודי ליטא בצל הפורענות", *ילקוט מורשת*, כ"ו, 1978

לזר, חיים. *חורבן ומרד, משואות, תל אביב, תש"ו*

סובול, יהושע. *גטו, הוצאת אור-עם, 1992*

סמפרון, חורחה. *הכתיבה או החיים, הספרייה החדשה, תל אביב, 1997*

עינת, אהרון. *החיים הפנימיים בגטו וילנה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה,
 האוניברסיטה העברית, 2006*

פורת דינה. *מעבר לגשמי – פרשת חייו של אבא קובנר, תל אביב, עם עובד, 2000*

פרבשטין, אסתר. 'יומנים ופרקי זיכרונות כמקור היסטורי: יומנו וזיכרונותיו של רב ב"בית עבדים
 קונין"', *קובץ מחקרי יד ושם כו' (תשנ"ח)*, עמ' 71-98.

פרחודניק צאלק, *התפקיד העצוב של התיעוד: יומן מחבוא, ירושלים, כתר, 1993*.

פרידלנדר שאול. *גרמניה הנאצית והיהודים, תל אביב, עם עובד, 1997*

פרידמן, פיליפ. "התסביך המשיחי של תקיפי הגטו", בצרון, כ"ח

פרנק, אנה. *יומנה של נערה, תל אביב, הוצאת קרני, 1999*

ציזיק, משה. "הוויכוחים האידיאולוגיים במרכז הוילנאי", *ילקוט מורשת*, כ"ד, 1977

צ'רניאקוב אדם. *יומן גטו וארשה, ירושלים (יד ושם), תשכ"ט*.

קובנר, אבא. *מגילות העדות, מוסד ביאליק, ירושלים, 1993*

קובנר, אבא. "מעוזבנו של הרמן קרוק", *ילקוט מורשת*, ד', 1965

קורצ'ק רוזקה, *להבות באפר, הוצאת מורשת, תשכ"ה*.

קלויזנר, ישראל. *וילנה ירושלים דליטא דורות אחרונים, 1881-1939*, בית לוחמי הגטאות, 1983

קלמנוביץ זליג. *יומן בגטו וילנה וכתבים מהעיזבון שנמצא בהריסות, תל אביב (הוצאת מורשת
 וספריית הפועלים), 1977*.

קלמפרר, ויקטור. *יומנים: 1933-1945*, תל אביב, עם עובד, 2004

קפלן חיים. *מגילת ייסורין*, תל אביב (יד ושם ועם עובד), תשכ"ה.
רבינסון, יעקב. *העקוב למישור*, ירושלים, 1966
קרוק הערמאן. *טאגבוך פון ווילנער געטא*, ניו יארק (יווא), 1961
רובינוביץ, דוד. *יומנו של הנער דויד רובינוביץ*, תל אביב, הקיבוץ המאוחר ובית לוחמי הגטאות,
תשכ"ד.
רודסבסקי יצחק. *יומנו של נער מווילנה: יוני 1941 – אפריל 1943*, תל אביב, הקיבוץ המאוחד,
תשכ"ט.
רוני, אביהו. "להבריש את ההיסטוריה כנגד כיוון הפרווה: עמנואל רינגלבלום ומאבקו - בהשמדת
הזיכרון", זמנים, 81, חורף 2002-2003
רינגלבלום, עמנואל. *יומן ורשימות מתקופת המלחמה, גטו וורשה ספטמבר 1939 – דצמבר 1942*, יד
ושם ובית לוחמי הגטאות, ירושלים, תשנ"ג
רינגלבלום, עמנואל. *כתבים אחרונים* (כרך ב'), ירושלים, יד ושם בית לוחמי הגטאות, תשנ"ד
שנר-נשמית, שרה. *ואל המנוחה לא באתי*, בית לוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד, 1986
שפס, פלה. *בלב בערה השלהבת*, יד ושם, ירושלים, תשס"ב
שור, גריגורי. *רשימות מגטו וילנה*, הוצאת איגוד יוצאי וילנה והסביבה בישראל, תל אביב, תשס"ב.

TABLE OF CONTENTS

<u>INTRODUCTION</u>	3
<u>CHAPTER ONE: HOLOCAUST DIARIES – HISTORICAL BACKGROUND AND METHODOLOGY</u>	8
<u>A. THE CHARACTERISTICS OF A DIARY</u>	8
<u>B. WHY DID THEY WRITE?</u>	11
<u>C. THE DIARY AS A HISTORICAL SOURCE</u>	24
<u>CHAPTER TWO: THE JEWISH VILNA - FROM THE SECOND WORLD WAR TO THE ANNIHILATION OF THE GHETTO</u>	32
<u>A. BETWEEN TWO WORLD WARS</u>	32
<u>B. THE JEWS OF VILNA UNDER SOVIET AND LITHUANIAN RULE.</u>	34
<u>C. OCCUPATION OF VILNA BY THE GERMANS AND THE FIRST ATTACKS ON THE JEWS</u> 36	
<u>D. ESTABLISHMENT OF THE FIRST JUDENRAT</u>	40
<u>E. THE JEWS OF VILNA ARE PACKED INTO THE GHETTO</u>	41
<u>F. THE GHETTO POPULATION AND THE NEW SOCIAL STRATA</u>	46
<u>G. A DAY IN THE GHETTO</u>	49
<u>CHAPTER THREE: THE FIRST JUDENRAT IN VILNA AND THE ESTABLISHMENT OF THE JEWISH POLICE IN THE MIRROR OF THE GHETTO DIARIES</u>	
<u>A. THE AUTHORS OF THE DIARIES</u>	53
<u>B. THE JEWISH LEADERSHIP IN THE GHETTOS IN THE HISTORIOGRAPHIC IMAGE</u>	57
<u>C. THE FIRST JUDENRAT AND THE ESTABLISHMENT OF THE JEWISH POLICE</u>	61
<u>CHAPTER FOUR: THE JUDENRAT HEADED BY YAKOV GANS</u>	76
<u>A. THE APPOINTMENT OF GANS AND HIS INITIAL ACTS</u>	76
<u>B. GANS AND THE DEPORTATION ROUNDUPS</u>	87
<u>C. GANS AND THE DOCTRINE OF "SAVING LIVES THROUGH LABOR"</u>	95
<u>D. GANS AND THE GHETTO UNDERGROUND</u>	102

E. THE DEATH OF GANS

112

CONCLUSION.....116

BIBLIOGRAPHY.....124

BEN-GURION UNIVERSITY OF THE NEGEV
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY

**JEWISH LEADERSHIP IN THE VILNA GHETTO, IN THE
MIRROR OF PERIODICAL DIARIES**

THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILMENT OF THE REQUIREMENTS FOR
THE DEGREE OF MASTER OF ARTS (M.A)

ALON GOVRIN

ANDER THE SUPERVISION OF: **DR. GULIE NE'EMAN ARAD**

BE'ER SHEVA

JULY 2008

BEN-GURION UNIVERSITY OF THE NEGEV

FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY

**JEWISH LEADERSHIP IN THE VILNA GHETTO, IN THE
MIRROR OF PERIODICAL DIARIES**

THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILMENT OF THE REQUIREMENTS FOR
THE DEGREE OF MASTER OF ARTS (M.A)

ALON GOVRIN

ANDER THE SUPERVISION OF: **DR. GULIE NE'EMAN ARAD**

SIGNATURE OF STUDENT: _____ DATE: _____

SIGNATURE OF SUPERVISOR: _____ DATE: _____

SIGNATURE OF CHAIRPERSON OF

THE COMMITTEE FOR GRADUATE STUDIES: _____ DATE: _____